

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 152

WSPÓŁCZESNE PRZEMIANY
REGIONALNYCH
SYSTEMÓW OSADNICZYCH
W POLSCE

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

•

PRACE GEOGRAFICZNE NR 152

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 152

СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ
РЕГИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ
В ПОЛЬШЕ

*

GEORGAPHICAL STUDIES

No. 152

REGIONAL SETTLEMENT SYSTEM IN POLAND
RECENT TRENDS

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 152

WSPÓŁCZESNE PRZEMIANY REGIONALNYCH SYSTEMÓW OSADNICZYCH W POLSCE

Praca zbiorowa pod redakcją
PIOTRA KORCELLEGO I ANDRZEJA GAWRYSZEWSKIEGO

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

1989

Komitet redakcyjny

REDAKTOR NACZELNY: ANDRZEJ WRÓBEL
CZŁONKOWIE: ANDRZEJ S. KOSTROWICKI, TEOFIL LIJEWSKI
LESZEK STARKEL, ANDRZEJ STASIAK, JAN SZUPRYCZYŃSKI, ZBIGNIEW TAYLOR
SEKRETARZ: IRENA STAŃCZAK

Redaktor Wydawnictwa Hanna Jurek
Redaktor techniczny Ryszard Ulanecki

© *Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1989*

ISBN 83-04-03223-6
PL ISSN 0373-6547

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1989.
Nakład: 1100 egz. Objętość: ark.wyd. 11,90; ark.druk 11; ark. A, 14,63.
Papier offset. kl. III, 80g, 70×100. Oddano do składania 1988.10.15.
Podpisano do druku 1989.11.08. Druk ukończono w grudniu 1989
Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 3598/88. F-4

SPIS TREŚCI

Przedmowa — <i>Piotr Korcelli, Andrzej Gawryszewski</i>	7
Perspektywy gospodarki przestrzennej i zmiany systemu osadniczego — <i>Kazimierz Dziewoński</i>	9
Perspectives on spatial economy and changes in the settlement system of Poland (summary)	24
Перспективы размещения производительных сил и изменения системы расселения (резюме)	25
Przemiany sieci osadniczej a rozwój gospodarczy kraju — <i>Andrzej Wróbel</i>	27
The changes of polish urban network and economic development (summary)	34
Изменения городской сети расселения и экономическое развитие страны (резюме)	35
Aktualne tendencje przemian ludnościowych w krajowym systemie miejskim — <i>Marek Jerczyński</i>	37
Current population change in the national urban system (summary)	53
Актуальные тенденции демографических изменений в системе городского расселения Польши (резюме)	54
Funkcjonalne regiony miejskie w krajowym systemie osadniczym — <i>Alina Potrykowska</i>	55
Functional urban regions within the national settlement system in Poland (summary)	75
Функциональные городские районы в национальной системе расселения (резюме)	76
Aglomeracje miejskie i migracje stałe w systemie osadniczym — <i>Andrzej Jagielski</i>	77
Urban agglomeration and internal migration as elements of and relations in the Polish settlement system (summary)	89
Городские агломерации и окончательные миграции в системе расселения (резюме)	90
Wiejskie obszary wyludniające się, 1961—1985 — <i>Andrzej Gawryszewski</i>	91
Rural depopulation areas, 1961—1985 (summary)	105
Сельские районы депопуляции, 1961—1985 гг. (резюме)	106
Zmiany układu migracji w regionie miejskim Warszawy — <i>Piotr Korcelli</i>	107
Changing migration patterns in the urban region of Warsaw (summary)	121
Изменения схемы миграции в городском районе Варшавы (резюме)	122
Przemiany osadnictwa w regionie miejskim Łodzi — <i>Stanisław Liszewski</i>	123
Changes in settlement patterns in the urban region of Łódź (summary)	137
Изменением расселения в городском районе Лодзи (резюме)	138
Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego — <i>Zbyszko Chojnicki, Teresa Czyż</i>	139
Characteristics of small towns in the region of Poznań in the light of the concept of the rural-urban continuum (summary)	156
Характеристика малых городов познанского региона и концепция сельского-городского континуум (резюме)	157
Małżeństwa mieszane a integracja społeczna w regionie katowickim — <i>Zbigniew Rykiel</i>	159
Intermarriage and social integration in the Katowice region (summary)	171
Смешанные браки и социальная интеграция в катовицком районе	173
Literatura	

PRZEDMOWA

Publikowane w niniejszym tomie Prac Geograficznych opracowania powstały na kanwie referatów przedstawionych przez autorów polskich na VI radziecko-polskim seminarium geograficznym, które odbyło się w kwietniu 1987 r. w Tbilisi. Niniejsza edycja zawiera dziesięć opracowań; w stosunku do prac prezentowanych na seminarium zawierają one zmiany i rozwinięcia, a także większą liczbę ilustracji i tabel. Pełny zbiór referatów zawiera zeszyt nr 2 prac Zakładu Geografii Osadnictwa i Ludności.

W pierwszym z zamieszczonych w niniejszym tomie opracowań K. Dziewoński omawia dysproporcje w strukturze przestrzennej kraju, warunki zewnętrzne dotychczasowego rozwoju gospodarki przestrzennej oraz jej perspektywy wynikające z konieczności przejścia do gospodarki intensywnej, a także prawdopodobne przyszłe zmiany systemu osadniczego.

Praca A. Wróbla przedstawia w zarysie związku przemian struktury gospodarki narodowej i polityki rozwoju regionalnego oraz rozwoju sieci miast w Polsce. Autor wykazuje, że do 1970 r. występowała bardzo silna zależność rozwoju miast od wzrostu zatrudnienia w przemyśle, natomiast dynamiczny wzrost wielkich aglomeracji miejskich był związany głównie z rozwojem usług.

W kolejnym opracowaniu M. Jerczyński prezentuje czasowo-przestrzenną zmienność przyrostu naturalnego i migracyjnego w miastach według województw oraz klas wielkości miast na tle sytuacji kryzysowej przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Nie rozstrzygnięto jeszcze czy dokonujące się przemiany ludnościowe mają charakter krótkotrwały i wynikają z kryzysu, czy też są wstępem do znacznie głębszych zmian związanych z sekularnymi trendami modernizacji społeczeństwa i gospodarki.

A. Potrykowska prezentuje kilkietapową delimitację funkcjonalnych regionów miejskich w Polsce oraz wyniki analizy zróżnicowań wewnętrznych badanych regionów z punktu widzenia rozmieszczenia i rozwoju ludności, struktury zatrudnienia, poziomu rozwoju funkcji usługowych, zasobów oraz warunków mieszkaniowych.

A. Jagielski zajmuje się zagadnieniami identyfikacji oraz właściwości elementów oraz relacji systemu osadniczego Polski z punktu widzenia założeń badawczych geografii i analizy systemowej. Teoretyczne przesłanki i empiryczne doświadczenia nasuwają wątpliwości co do roli migracji jako czynnika integrującego zbiory osiedli w system lub podsystemy osadnicze. Rola taka zaznacza się jedynie na wyższych poziomach hierarchii systemu osadniczego.

A. Gawryszewski przedstawia rozwój wiejskich obszarów wyludniających się i towarzyszące temu przemiany demograficzne. Zdaniem autora, są to głównie efekty niewłaściwej polityki rolnej i zaniedbań w rozwoju infrastruktury społecznej i technicznej na wsi.

P. Korcelli na przykładzie migracji w regionie miejskim Warszawy poszukuje odpowiedzi na pytania: czy i w jakim stopniu zmniejszaniu się wielkości migracji towarzyszą zmiany układów przestrzennych przepływów, jaki jest charakter tych zmian oraz jakie trendy będą dominowały w nadchodzącym dziesięcioleciu.

Celem opracowania S. Liszewskiego jest weryfikacja hipotezy badawczej, która zakłada, że kształtowanie a następnie przeobrażenia systemu osadniczego regionu miejskiego (na przykładzie Łodzi) są wypadkową trzech procesów: industrializacji, koncentracji oraz urbanizacji.

Z. Chojnicki i T. Czyż rozpatrują kształtowanie się małych miast stosując jako kanwę analizy koncepcję kontinuum miejsko-wiejskiego. Rozpatrując właściwości demograficzne, społeczne, ekonomiczne, techniczne i przestrzenne autorzy dochodzą do wniosku, że istotną składową kontinuum jest wiązka cech określających bazę ekonomiczną rozpatrywanych miejscowości.

W ostatniej z zamieszczonych w niniejszym zbiorze prac Z. Rykiel analizuje wzajemne relacje pojęć asymilacja i integracja społeczna na przykładzie małżeństw mieszanych w regionie katowickim. Region ten jest traktowany jako region stykowy. Autor identyfikuje trzy szczeble procesu integracji: krajowy, regionalny, lokalny; stwierdza on istnienie sprzeczności między integracją społeczną w skali różnych zbiorowości lokalnych a integracją w ramach poszczególnych zbiorowości.

Piotr Korcelli, Andrzej Gawryszewski

KAZIMIERZ DZIEWOŃSKI

PERSPEKTYWY GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ I ZMIANY SYSTEMU OSADNICZEGO *

OBECNY STAN GOSPODARKI I ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Opracowana w latach 1981–1983 Diagnoza Stanu Gospodarki Przestrzennej Polski (Nauka Polska, 1–2, 1986, s. 35–105) zawiera szczegółową analizę stanu gospodarki przestrzennej i zagospodarowania przestrzennego Polski, która nie uległa jak dotąd większej dezaktualizacji i może służyć za punkt wyjścia poniższych uwag na temat perspektyw gospodarki przestrzennej w Polsce oraz zmian systemu osadniczego.

Cytując jej wyniki w skrócie należy stwierdzić, że:

a) Makroskalowa struktura funkcjonalno-przestrzenna kraju jest w zasadzie racjonalna i korzystna do jego dalszego rozwoju. Składają się na nią podstawowe relacje przestrzenne układu węzłowego (system osadniczy), strefowego (tereny rolne, leśne i wody) i liniowego (system komunikacyjny, energetyczny, wodny). Cechami systemu osadniczego są policentryczność i wielofunkcyjność, względnie równomierne rozmieszczenie i racjonalna struktura wielkości jego podstawowych ogniw. Układ strefowy charakteryzuje się w zasadzie prawidłową strukturą użytkowania ziemi i z wyjątkiem zwiększenia lesistości (zwłaszcza w środkowych regionach) oraz zahamowania ubytku użytków rolnych dobrych klas nie wymaga generalnych korekt. Struktura funkcjonalno-przestrzenna układów komunikacyjnego i energetycznego odpowiada na ogół potrzebom gospodarczym i społecznym.

b) Stan środowiska naturalnego (przyrodniczego) jest w wielu rejonach krytyczny, a w niektórych obszarach wręcz katastrofalny.

c) Struktura substancji materialnej zagospodarowana jest nieracjonalnie (występują przy tym bardzo silne zróżnicowania regionalne), a jej stan, z powodu dekapitalizacji, wysoce krytyczny.

d) W układach lokalnych i niekiedy regionalnych występują liczne deformacje przestrzenne w zagospodarowaniu miast i osiedli, obszarów wiejskich, górniczych, przemysłowych i rekreacyjnych.

* W opracowaniu wykorzystano materiały przygotowane dla Komitetu Prognozowania Rozwoju Kraju „Polska 2000”, PAN.

ZEWNĘTRZNE WARUNKI PRZYSZŁYCH PRZEMIAN

Duże pole niepewności w przewidywaniu zmiennych w czasie uwarunkowań przyszłego rozwoju kraju stwarza konieczność integralnego wiązania perspektyw gospodarki przestrzennej z przewidywaniami różnych jakościowo sytuacji, które będą je warunkować. Jest to podstawowy warunek uzyskania niezbędnego minimum obiektywizacji wszystkich prognoz i projekcji długookresowych.

Analiza obecnej sytuacji wskazuje na zasadność przyjęcia dwóch brzegowych prognoz w zakresie uwarunkowań zewnętrznych gospodarki przestrzennej, określających pole możliwych i najbardziej prawdopodobnych rozwiązań polityki przestrzennej. Pole to wyznaczają:

I. Prognoza zagrożeń, która identyfikuje niekorzystne warunki zewnętrzne kształtujące gospodarkę przestrzenną; warunki te będą dominować w przypadku kontynuacji ekstensywnego i niskoefektywnego charakteru rozwoju gospodarczego, braku zmian strukturalnych w gospodarce narodowej, w tym restrukturyzacji przemysłu, kontynuacji utrwalaonych mechanizmów sterowania gospodarką i jej rozwojem; uniemożliwiają one zaspokojenie podstawowych potrzeb społecznych. spowodują dalsze spiętrzenie dysproporcji jak też deformacji w zagospodarowaniu przestrzennym. skumulują progi kapitałochłonności rozwoju oraz niekorzystne oddziaływanie ukształtowanych dotychczas ujemnych zjawisk społeczno-gospodarczych, przestrzennych i ekologicznych;

II. Prognoza szans, która opiera się na tworzeniu się korzystnych warunków zewnętrznych kształtowania gospodarki przestrzennej; warunki te mogą być generowane jedynie przez kompleksową i konserwatywną realizację reformy gospodarczej, szczególnie zaś przez jej proefektywnościowe i intensyfikujące rozwój przedsięwzięcia, radykalne zmiany w strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego oraz zmiany modelowe w sterowaniu rozwojem; umożliwią one przyspieszenie, u efektywnienie i intensyfikację rozwoju oraz zaspokojenie potrzeb społecznych w stopniu społecznie odczuwalnym, przyspieszoną likwidację ukształtowanych dotychczas dysproporcji i barier rozwojowych, utrwalenie zharmonizowanego rozwoju.

Warunki hamujące rozwój, określone w prognozie zagrożeń, wiąże się również z długotrwałością okresu koniecznego do opanowania strukturalnego kryzysu gospodarczego oraz z niezadowalającej jak dotąd skuteczności przedsięwzięć zmierzających do skierowania rozwoju społeczno-gospodarczego na drogę trwale progresywną. Są to uwarunkowania wpływające w istotny sposób na długookresową politykę rozwoju kraju, w tym także na politykę przestrzenną.

Zależność tę można przedstawić następująco:

a) Analiza trwałości zjawisk stagnacyjnych i inercyjnych w naszej gospodarce jak też powolnego uzyskiwania przez nią zdolności ekonomicznej do zapoczątkowania, a także utrwalenia kierunków rozwojowych wykazuje, że

okres przewycięzania kryzysu oraz umiarkowanego i bardziej zrównoważonego rozwoju i stopniowego odzyskiwania równowagi ekonomicznej potrwa co najmniej do początków lat dziewięćdziesiątych, a wyraźne przejście do szybszego, a zarazem jakościowego, rozwoju gospodarki polskiej nastąpi dopiero na przełomie XX i XXI w.

Warunki ekonomiczne następnego okresu (połowa lat dziewięćdziesiątych) mogą pozwolić na podjęcie zasadniczych przedsięwzięć rozwojowych w niezbędnym zakresie. Natomiast lata osiemdziesiąte będą jeszcze okresem wychodzenia z kryzysu gospodarczego.

Przedłużanie się okresu opanowywania kryzysu i uzyskiwania ekonomicznej równowagi przez polską gospodarkę tworzy sytuację, w której:

- realizacja celów społecznych zostaje ograniczona do zaspokajania jedynie najniezbędniejszych potrzeb socjalnych;

- inwestycje na ochronę środowiska nie zapewniają zahamowania jego regresu oraz nie spowodują odczuwalnego dla społeczeństwa zmniejszenia skali zagrożeń ekologicznych;

- nastąpi odłożenie w czasie wielu koniecznych przedsięwzięć inwestycyjnych zapewniających całość i harmonizację rozwoju, zahamowanie likwidacji ukształtowanych dotychczas dysproporcji w rozwoju infrastruktury technicznej oraz społecznej, a może nawet wystąpić możliwość ich pogłębienia:

- może nastąpić utrwalenie dotychczas ukształtowanej struktury gospodarki, a powolność restrukturyzacji przemysłu może nie wyrazić się w znaczących ekonomicznie efektach;

- wystąpi realna groźba powiększenia się luki techniczno-technologicznej między gospodarką światową a gospodarką polską oraz wzrostu dysproporcji w poziomie stopy życiowej polskiego społeczeństwa w stosunku do średniego poziomu światowego;

Skoncentrowany wpływ skutków tej sytuacji w dziedzinie społeczno-gospodarczej należy przewidywać w regionach słabo i średnio uprzemysłowionych, które – pozostając z powodu ograniczonych środków poza sferą interwencyjnego oddziaływania polityki państwa – będą mogły się rozwijać na podstawie własnej aktywności ekonomicznej.

Nawet w przypadku skuteczności podejmowanych obecnie przedsięwzięć należy obawiać się następujących zagrożeń w funkcjonowaniu gospodarki przestrzennej w aglomeracjach i regionach urbanizowanych;

- brak lub powolny przebieg restrukturyzacji gospodarki spowoduje utrwalenie, a nawet przyspieszenie dotychczasowych procesów koncentracji sił wytwórczych w Polsce południowej (model surowcowy, dominacja przemysłu ciężkiego) oraz nie zapewni możliwości rozwoju miast średnich, a deficyt środków na gospodarkę żywnościową nie stworzy podstaw zarówno do powszechnej modernizacji gospodarki i osadnictwa na wsi jak i przyspieszonego rozwoju miast małych;

- nastąpi dalszy spadek sprawności funkcjonowania największych aglo-

meracji, miast dużych i okręgów przemysłowo-surowcowych niekorzystnie oddziałujący na jakość życia, stan środowiska przyrodniczego oraz na wzrost efektywności gospodarowania. W konsekwencji nastąpi utrwalenie dotychczas ukształtowanych mechanizmów nadmiernego popytu na zasoby pracy, stymulujące emigrację ludności z regionów słabiej rozwiniętych;

– przestrzenna koncentracja w aglomeracjach nie zaspokojonych potrzeb socjalnych (deficyt mieszkań, usług, infrastruktury komunalnej) powodować będzie nastroje społecznego niezadowolenia i negatywnie wpływać na wydajność pracy, a środki państwowe będą musiały być skierowane przede wszystkim na neutralizację tych zjawisk;

– zaostrzające się dysproporcje między podażą miejsc pracy a jej zasobami, przy braku mieszkań i powolnym postępie modernizacji technicznej przemysłu, spowoduje niewykorzystanie potencjału produkcyjnego, spadek sprawności funkcjonowania usług oraz narastanie wokół aglomeracji i miast rozległych przestrzennie stref dojazdów do pracy, degradujących produkcję rolną w zasięgu ich oddziaływania;

– tendencje do dalszego rozwoju miast za pomocą nieopanowanego funkcjonalnie dogęszczania i koncentracji przestrzennej funkcji spowodują dalsze ubytki terenów zielonych, kolizje funkcji mieszkaniowych z przemysłowymi i komunikacyjnymi oraz nieuchronne zajmowanie terenów rolnych o dobrych glebach pod budownictwo mieszkaniowe.

Warunki funkcjonowania rozwoju gospodarki przestrzennej określone w prognozie szans mogą być osiągnięte jedynie w przypadku pełnego i to szybkiego powodzenia reformy gospodarczej oraz związanych z nią głębokich zmian strukturalnych.

Oznaczałoby to sytuację, w której:

a) strukturalne zmiany gospodarki narodowej, w tym restrukturyzacja przemysłu osłabią skalę i tempo procesu koncentracji, wzrostu zagrożenia ekologicznego jak też narastania dysproporcji w dotychczas ukształtowanych okręgach surowcowo-przemysłowych, aglomeracjach oraz miastach, umożliwią racjonalizację zatrudnienia, zmniejszając nacisk wysokiej podaży miejsc pracy na lokalne i regionalne rynki pracy, prowadząc do zwolnienia wzrostu demograficznego aglomeracji, a nawet dużych miast oraz zrównoważenia struktury zatrudnienia; stworzą korzystne warunki demograficzne wyrównania dysproporcji w zakresie infrastruktury technicznej i społecznej;

b) przyspieszony rozwój rolnictwa spowoduje proces szybszej niż dotychczas rozbudowy i modernizacji infrastruktury technicznej i społecznej, rozwój mniejszych miast jako głównych ośrodków obsługi zaplecza rolniczego;

c) realizacja proefektywnościowych zamierzeń reformy gospodarczej spowoduje znaczący ekonomicznie przyrost dochodu narodowego, umożliwiający przyspieszony proces likwidacji ukształtowanych dysproporcji i barier rozwojowych oraz odczuwalną społecznie poprawę jakości życia, a także środowiska przyrodniczego jak również znaczące ekonomicznie zmniejszenie uwarunkowań niekorzystnych do wzrostu efektywności rozwoju gospodarczego;

d) wystąpią trwałe ograniczenia centralizacji w sterowaniu rozwojem regionalnym i lokalnym. Coraz więcej problemów będzie rozwiązywanych bez pośrednictwa centralnych podmiotów zarządzania, a na podejmowanie decyzji centralnych coraz większy wpływ będą miały podmioty gospodarcze i samorządy terytorialne.

Sterowanie rozwojem odbywać się będzie w coraz większym stopniu za pomocą mechanizmów ekonomicznych, a zastosowanie systemu nakazowo-administracyjnego dotyczyć będzie jedynie tych sfer rozwoju, których regulacja ekonomiczna z różnych względów będzie z punktu widzenia osiągnięcia celów ogólnospołecznych niewystarczająco skuteczna.

Wysoki stopień prawdopodobieństwa dominacji warunków wynikających z prognozy zagrożeń w pierwszym dziesięcioleciu, a także realność stopniowego narastania korzyści wynikających z prognozy szans wskazują na zasadność przyjęcia takiej formuły polityki przestrzennej, która uwzględniałaby potencjalną możliwość równoległego występowania sytuacji przedstawionych w obu prognozach. Polityka ta powinna uwzględniać przede wszystkim:

- wykorzystywanie wszystkich potencjalnych możliwości wynikających z ukształtowanej dotychczas struktury społeczno-gospodarczej i przestrzennej kraju oraz jej stopniową, na miarę posiadanych środków, racjonalizację;
- maksymalnie możliwą redukcję ukształtowanych w procesie dotychczasowego rozwoju dysproporcji, barier i zagrożeń oraz aktywne przeciwdziałanie powstawaniu nowych, zgodnie z realiami rzeczywistości społeczno-ekonomicznej kraju,
- stopniowe przekształcenie gospodarki przestrzennej zgodnie z długofalowymi celami rozwoju oraz zmianami strukturalnymi gospodarki narodowej.

GLÓWNE CELE GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ

W ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat, w warunkach nie zakłóconego poważniej pokoju międzynarodowego, w gospodarce przestrzennej Polski będą, jak się wydaje, dominować dwa cele: 1) wykorzystanie zróżnicowań przestrzennych terytorium kraju, zwłaszcza w zakresie środowiska naturalnego, do stworzenia godziwych bądź lepszych warunków życia społecznego i indywidualnego oraz przyspieszenia i zwiększenia efektywności w przechodzeniu we wszystkich gałęziach gospodarki narodowej od gospodarki ekstensywnej do intensywnej, jak również 2) poprawa ładu przestrzennego i wyrównanie wewnętrznych dysproporcji w rozwoju i zagospodarowaniu poszczególnych regionów.

Pozornie może się wydawać, że zadanie i cel drugi ma charakter krótko- lub średnioterminowy, podczas gdy pierwszy cel i zadanie wymagać będą do pełnej realizacji znacznie dłuższego czasu. W rzeczywistości jednak z jednej strony stałe występujący niedobór środków inwestycyjnych będzie z konieczności wydłużać pełną eliminację istniejących obecnie dysproporcji, a z drugiej oba cele są ze sobą wzajemnie silnie skorelowane. W rzeczywistości osiągnięcie

stanu gospodarki intensywnej nie jest możliwe bez wyrównania narosłych dysproporcji, bez pełnej restrukturalizacji całej gospodarki zarówno w układzie produkcyjnym, jak i pomiędzy układami produkcji i usług oraz pomiędzy gospodarką a środowiskiem naturalnym. Zróżnicowania przestrzenne we wszystkich tych dziedzinach są bardzo wyraźne oraz mają swoje specyficzne struktury.

Można stwierdzić, że obecnie zasadniczo nie występują konflikty pomiędzy tymi dwoma celami. Gospodarka intensywna może dobrze się rozwijać jedynie w czystym środowisku i przy dużym ładzie przestrzennym. Istotny konflikt, a nawet sprzeczność interesów występują pomiędzy gospodarką ekstensywną – odchodzącą w przeszłość – i intensywną, do której należy przyszłość. Występują również konflikty pomiędzy bezpośrednimi interesami produkcji a warunkami życia ludności. Dopiero w dalszej przyszłości może wystąpić konflikt pomiędzy dążeniem tzw. „zdematerializowanego” przemysłu do silnego rozproszenia a postulatami racjonalnej technicznie koncentracji osadnictwa i ochrony środowiska naturalnego. Wówczas jednak największy konflikt interesów występować będzie pomiędzy gospodarką przestrzenną i środowiskową a preferencjami ludności. Ludność w miarę poprawy warunków bytowych postuluje coraz silniejsze rozproszenie osadnictwa zarówno na peryferiach aglomeracji miejskich oraz większych miast, a dla celów wypoczynkowych – na obszarach o największych walorach środowiska naturalnego. Należy się ponadto liczyć w przyszłości z szybkim narastaniem konfliktów na terenach objętych masowym ruchem turystycznym, sportowym i wypoczynkowym.

Wśród wielu zadań i bardziej szczegółowych celów dla całej gospodarki, zwłaszcza zaś dla gospodarki przestrzennej na pierwszy plan należy jednak wysunąć zagadnienie zahamowania degradacji środowiska naturalnego i dekapitalizacji majątku trwałego, tj. tych istniejących substancji materialnych, którymi gospodarujemy. Postępująca, skutkiem zaniedbań i błędnych priorytetów, dekapitalizacja majątku trwałego, zwłaszcza w zakresie budownictwa osiedlowego (w tym mieszkań i urzędzeń komunalnych) będzie coraz wyraźniejsza. Jeśli nie zostanie szybko opanowana, budynki i urządzenia zastępcze wyczerpywać będą na wielu odcinkach niemal całkowicie potencjał przeznaczony na budowę nowych obiektów. W ten sposób rozwój i restrukturalizacja całej gospodarki uległyby istotnemu opóźnieniu, a nawet zahamowaniu.

Należy przy tym podkreślić, że problematyka występowania oraz zahamowania dekapitalizacji ma inny charakter w układach przestrzennym i czasowym. O ile na ziemiach zachodnich i północnych dekapitalizacja występuje już w całej pełni, o tyle w rejonach wielkich inwestycji ostatniego czterdziestolecia zacznie ona narastać w czasie – w miarę jak inwestycje te będą wymagać generalnego remontu oraz modernizacji. Potrzeby takich remontów będą zresztą znacznie przyspieszone wobec niskiego poziomu i brakoróbstwa w wykonawstwie, jak również wskutek zaniedbań w bieżącej konserwacji i w tzw. średnich remontach. Równocześnie regiony, które potrafią szybciej

opanować zagadnienie dekapitalizacji, bez poważniejszych strat w posiadanym majątku trwałym osiągną lepszy start w restrukturalizacji całej ich gospodarki, a zwłaszcza w podejmowaniu nowych inwestycji.

W tych warunkach wystąpią również wyraźniej i będą utrudniać przechodzenie do gospodarki intensywnej oraz regionalnie zrównoważonej, odziedziczone po przeszłości jak też wytworzone w ostatnim czterdziestolecu, luki w zakresie infrastruktury technicznej, komunikacyjnej i osadniczej.

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE W PRZECHODZENIU DO GOSPODARKI INTENSYWNEJ

Ogólnie biorąc pod uwagę te różne czynniki, można sądzić, że największe możliwości przyspieszonego rozwoju posiadać będą na przełomie XX i XXI w. obszary Polski środkowo-zachodniej. Możliwości takie mogą wystąpić również na ziemiach północnych i zachodnich, pod warunkiem jednak opanowania istniejącej tu dużej luki remontowej. Równocześnie pojawią się zjawiska, związane z procesami wyludnienia się wsi, opóźniające rozwój na pograniczu wschodnim oraz na obszarze sudeckim.

Zagadnienie wyrównania dysproporcji oraz restrukturalizacji, związanej z przechodzeniem od gospodarki ekstensywnej do intensywnej, wymagające przy tym nowych inwestycji będą również cechować się zróżnicowaniami przestrzennymi i czasowymi. Restrukturalizacja przemysłu wywołana przechodzeniem z gospodarki ekstensywnej do intensywnej jest ściśle związana ze zmianami technologicznymi w procesach produkcyjnych. W przemyśle surowcowym i ciężkim przy ustabilizowanym (jeśli nie zmniejszającym się w miarę wyczerpywania się złóż) poziomie produkcji, postęp techniczny prowadzić musi do spadku zatrudnienia. W okręgach górniczych wobec niedorozwoju usług nie powinno to powodować, przynajmniej początkowo, bezrobocia. Siła robocza zwalniana z przemysłu surowcowego i ciężkiego będzie mogła znaleźć zatrudnienie w budownictwie i transporcie oraz rozbudowywanych i uzupełnianych usługach. Natomiast niewątpliwie ulegną znacznemu ograniczeniu migracje z zewnątrz, które zresztą już obecnie ulegają zmniejszeniu skutkiem wyczerpywania się rezerw siły roboczej w województwach z tradycyjnymi dotąd jej nadwyżkami w rolnictwie.

Istnieje wprawdzie możliwość rozbudowy w tych okręgach górniczych przemysłów przetwórczych, np. elektronicznych i innych wysoce pracochłonnych, o dużym potencjale zatrudnienia, ale stan zdegradowanego i zatrutego środowiska naturalnego będzie temu przeciwdziałał. Będą to bowiem przemysły „czyste”, o wysokich wymaganiach środowiskowych. Zresztą przemysły takie, poza czystym, zdrowym środowiskiem, poszukiwać będą lokalizacji zapewniających im dostateczną liczbę kwalifikowanych kadr pracowniczych oraz współpracę z silnymi ośrodkami naukowo-badawczymi i kulturalnymi. Wydaje się, że warunki te najlepiej spełniać będą aglomeracje miejskie Poznania i Wrocławia lub najbliższe ich sąsiedztwa. Aglomeracje Warszawy,

Gdańska i Łodzi tych warunków już nie spełniają. Wzrost funkcji miastotwórczych aglomeracji stołecznej powinien ze względów technicznych, gospodarczych oraz społecznych być zahamowany, środowisko naturalne zaś we wszystkich trzech jest już poważnie zagrożone i zanieczyszczone.

Przyjmując założenie przejścia w przemyśle od gospodarki ekstensywnej do intensywnej i w związku z tzw. zjawiskiem „dematerializacji” produkcji przemysłowej nie należy oczekiwać powstawania w przyszłości poważniejszej liczby wielkich zakładów przemysłowych, wymagających szczególnych lokalizacji oraz całkowitej przebudowy infrastruktury technicznej i osadniczej w regionie czy nawet w kraju. Nowe małe lub średnie zakłady oraz przenoszone zakłady modernizowane powinny natomiast w szerokim zakresie wykorzystywać wszystkie lokalizacje (na terenie osad lub dzielnic przemysłowych) zapewniające zakładom lepszą ich obsługę, właściwą ochronę środowiska naturalnego i osadniczego.

W rezultacie zarysowuje się na razie potencjalne, lecz wyraźne zróżnicowanie przestrzenne w perspektywicznych możliwościach rozwoju przemysłu, wyrażające się w polaryzacji regionalnej na obszary o zahamowanym wzroście zatrudnienia w przemyśle oraz niektóre obszary, na których dalszy wzrost zatrudnienia przemysłowego może być celowy. Tutaj obok już wskazanych niektórych istniejących aglomeracji należy jeszcze wymienić średniej wielkości miasta Polski północnej i południowo-wschodniej, posiadające w rezultacie utrzymującego się wysokiego przyrostu naturalnego na wsi większe rezerwy siły roboczej oraz jak dotąd niezagrożone poważnie środowisko naturalne.

Niejednokrotnie mówi się o ukrytych nadwyżkach siły roboczej na wsi, które mogą być wyzwolone przez doinwestowanie i postęp technologiczny w rolnictwie. Nadwyżki takie zostały jednak już w większości wykorzystane. Świadczy o tym struktura wieku osób zatrudnionych obecnie na wsi, zmiany zaś struktury zawodowej na wsi (rozwój żywnościowego przemysłu przetwórczego, usług produkcyjnych dla rolnictwa oraz pozostałych usług dla całej ludności) spowodują przesunięcie części siły roboczej na wsi z rolnictwa do przemysłu i usług bez większych migracji do przemysłu w miastach, zwłaszcza jeśli idzie o migracje międzyregionalne. W tym układzie należy oczekiwać dalszego poważnego spadku nasilenia migracji ludnościowych ze wsi do miast. Niemniej, jak wskazują na to ostatnio przeprowadzone analizy mogą i będą występować obszary, na których odpływ ludności będzie występować w rozmiarach powodujących negatywne zjawiska społeczne (zniekształcenia struktury płci i wieku). Powstające wówczas niedobory siły roboczej w rolnictwie powinny być wykorzystane do przebudowy gospodarki i produkcji rolnej.

Wyrównanie dysproporcji, restrukturalizacja w dziedzinie komunikacji i transportu doprowadzi do wyraźnej funkcjonalizacji jak też zróżnicowania sieci komunikacyjnej na sieć ogólnokrajową oraz sieci regionalne i lokalne. Już obecnie zarysowane wyodrębnienie dróg szybkiego ruchu (zarówno w dziedzinie kolejnictwa jak i sieci drogowej) pogłębi się, prowadząc do pełnej krystalizacji głównych arterii zaspokajających potrzeby tranzytowego ruchu

międzynarodowego i ogólnokrajowego oraz wiążących między sobą główne centra życia gospodarczego, społecznego, kulturalnego i politycznego. W układach regionalnych i lokalnych wystąpi silne zróżnicowanie wykorzystywania różnych środków transportu. Na przykład można wskazać na typy sieci komunikacyjnej charakterystyczne dla aglomeracji miejskich i przemysłowych, regiony wielkiej turystyki, typowe regiony rolnicze oraz leśne.

Ważnym zagadnieniem, związanym z potrzebą oszczędności paliw i energii, będzie stworzenie we wszystkich wymiarach (tj. w skali kraju, regionów i lokalnej) systemów taniego, sprawnego oraz wygodnego transportu masowego, skutecznie konkurujących z transportem jednostkowym – indywidualnym.

Pełne nasycenie całego obszaru kraju urządzeniami usługowymi będzie wymagało bardzo długiego okresu – co najmniej kilkudziesięciu lat. Elementem komplikującym realizację takiego programu będą zmiany potrzeb indywidualnych i społecznych oraz koncepcji rozwiązań organizacyjnych i lokalizacyjnych w tej dziedzinie. Można sądzić, że wystąpią zjawiska funkcjonalizacji i specjalizacji (regionalnej i lokalnej), ułatwione zwiększoną ruchliwością ludności, poprawą warunków oraz możliwości komunikacyjnych.

Powinna zarysować się specjalizacja ośrodków badań naukowych i szkolnictwa wyższego, lecznictwa, życia kulturalnego, oparta na wykorzystaniu walorów środowiska naturalnego, historycznie wytworzonych tradycji i zwyczajów oraz świadomości społecznej, a także położenia komunikacyjnego jak też wiodących potrzeb społeczności regionalnych.

Szczególnym zadaniem jest w tym zakresie pełna rewaloryzacja wielu starych ośrodków miejskich o wielkich walorach kulturalnych i historycznych takich jak śródmieścia – stare miasta w Krakowie, Toruniu, Lublinie, Zamościu, Brzegu i innych.

PRZEWIDYWANE PRZEMIANY SYSTEMU OSADNICZEGO

W dziedzinie planowania przestrzennego szczególną troską muszą być objęte zagadnienia rozwoju i przemian systemu osadniczego. Można wśród nich wyróżnić sprawę systemu krajowego, podsystemów głównych miast, regionalnych i lokalnych oraz problematykę pojedynczych jednostek osadniczych. W układzie ogólnym należy zająć się określonymi typami takich jednostek, a w szczególności: wielkich aglomeracji miejskich (w tym również przemysłowych), średnich miast o znaczeniu regionalnym oraz małych miast – lokalnych ośrodków życia gospodarczego i kulturalnego wsi.

Krajowy system osadniczy w swojej obecnej strukturze przestrzennej – w wyniku przemian historycznych – należy uznać w swoim podstawowym kształcie za prawidłowy i korzystny, zwłaszcza w rozwijającym się układzie policentrycznym największych miast. Nie oznacza to jednak, by w dalszym jego rozwoju (wzroście ludności miejskiej w kraju oraz jej zmianach strukturalnych – wieku, wykształcenia, obyczajowych) nie zachodziły w nim zjawiska wymagające kontroli i sterowania. Zmiany struktury przestrzennej mogą

bowiem mieć charakter zarówno pozytywny, pozytywny z cechami ujemnymi, jak negatywny: pozytywny przez wyrównanie dysproporcji, negatywny przez niepożądany, nadmierny wzrost czy rozwój niektórych jednostek osadniczych, prowadzący np. do osłabienia policentrycznego układu największych miast, przesadnego wzrostu jednych miast i ośrodków kosztem pozostałych, jak również innych podobnych zjawisk. Pewnym niepokojem napawa przy tym fakt wzrostu dysproporcji w poziomie zagospodarowania między aglomeracjami i większymi miastami oraz małymi miastami.

Niewątpliwie ważnym zadaniem będzie w układzie podsystemu wielkich miast, tj. ośrodków o funkcjach stołecznych, ogólnokrajowych i makroregionalnych, zahamowanie dalszego wzrostu liczby mieszkańców w aglomeracjach górnośląskiej i krakowskiej oraz warszawskiej, a również gdańskiej na rzecz ich wewnętrznych przemian strukturalnych. Zadanie to będzie ułatwione wyczerpującymi się możliwościami napływu migrantów ze wsi, później również małych miast, a w przypadku aglomeracji górnośląskiej i krakowskiej koniecznością dużych nakładów inwestycyjnych dla poważnej poprawy warunków środowiskowych. Odpowiednikiem zahamowania wzrostu tych aglomeracji, położonych w Polsce południowej i centralnej, powinien być zarówno strukturalny rozwój regionalnych systemów osadniczych Polski wschodniej i północnej jak również częściowo Polski zachodniej.

W regionalnych systemach osadniczych już dziś zarysowuje się polaryzacja na systemy identyfikujące się z aglomeracjami miejskimi (najczęściej monocentrycznymi, tj. z jednym wielkim miastem pośrodku — tutaj jedynie aglomeracja górnośląska i gdańska stanowią wyjątek) oraz na policentryczne systemy miejskie, w których ośrodek miejski jest równoważony istnieniem kilku ośrodków — miast średniej wielkości. Również dawne miasta powiatowe odgrywają w tych systemach poważną rolę.

Ważnym elementem dalszego rozwoju aglomeracji powinna być ich specjalizacja w ramach krajowego systemu głównych ośrodków miejskich. Specjalizacja taka z jednej strony będzie zabezpieczać ich dalszy rozwój, a z drugiej zwiększy zawartość i trwałość całego tego systemu. W poszczególnych aglomeracjach miejskich zasadniczym zagadnieniem będzie racjonalizacja ich struktury przestrzennej, często zniekształconej dotychczasowymi procesami wzrostu i wytworzonymi dysproporcjami w ich zagospodarowaniu. Trzeba podkreślić, że elementem wiodącym będzie każdorazowo realistyczny, tj. możliwy do osiągnięcia w układzie kilkunastu lat system masowego transportu oraz związane z nim lokalizacje terenów nowego budownictwa mieszkaniowego. Należy podkreślić, iż zawsze system masowego transportu powinien wyprzedzać w czasie uzależnione od niego budownictwo osiedlowe. Wydaje się, że w wielu wypadkach trzeba będzie zrezygnować z nadmiernie obecnie stosowanego modelu wielkich osiedli satelitarnych, często jedynie mieszkaniowych, na korzyść bardziej zwartego układu przestrzennego wielkich miast. Zagadnienie to wymaga jednak dalszych studiów oraz opracowywania w konkretnych przypadkach alternatywnych planów zagospodarowania przestrzen-

nego poszczególnych aglomeracji oraz analizy porównawczej ich zalet i wad. Zwiększenie efektywności funkcjonowania aglomeracji miejskich zależeć będzie w dużej mierze od melioracji powiązań pomiędzy miejscami zamieszkania, pracy, wypoczynku, ośrodkami współżycia społecznego oraz środkami masowego transportu. Eliminacja zbędnych, względnie zbyt odległych przejazdów jest tutaj ważnym, choć nie jedynym środkiem poprawy obecnych warunków.

Jeśli idzie o miasta średniej wielkości, stanowiące w skali regionalnej w większości wypadków najważniejsze ośrodki usług, to trzeba dążyć do utrzymania i rozwinięcia ich wielofunkcyjnego charakteru, zapewniającego pełny wachlarz usług dla ludności nie tylko samego miasta, ale także całego regionu, bądź obszaru stanowiącego jego zaplecze. Stąd ważne będzie zapewnienie pełnej dostępności kolejowej i drogowej oraz sprawnie działającej sieci ulicznej. W jej kształtowaniu należy przewidywać pozostawienie rezerwy dla rozwoju sieci masowego transportu szynowego. Należy również w miarę możliwości dążyć do utrzymania zwartych form osadnictwa miejskiego bez niepotrzebnego tworzenia dzielnic i osiedli satelitarnych.

W zakresie miast małych, miasteczek czy głównych ośrodków usługowych dla wsi należy przeciwdziałać błędnej polaryzacji na obszary starego i nowego osadnictwa oraz nadmiernego rozproszenia zabudowy. Należy dążyć do pełnej integracji przestrzennej przy zachowaniu walorów środowiska naturalnego oraz walorów kulturalnych i społecznych historycznie ukształtowanego krajobrazu. Poziom warunków życia w małych miastach nie powinien odbiegać od poziomu w większych miastach oraz aglomeracjach. Przebudowa strukturalna gospodarki i produkcji rolnej pociągnie za sobą w niektórych regionach oraz obszarach konieczność poważnej przebudowy osadnictwa wiejskiego w kierunku likwidacji zbyt małych osiedli.

Na obszarach, na których rozwój wielkości pojedynczych indywidualnych gospodarstw rolnych doprowadził do rozproszenia zabudowań mieszkalnych i gospodarskich trzeba będzie nadal dążyć do tworzenia łatwo dostępnych ośrodków obsługi rolnictwa i ludności o należytym ekonomicznie jak też technicznie stopniu koncentracji.

Należy bowiem w miarę realnych możliwości przeciwdziałać nadmiernemu rozproszeniu osadnictwa wiejskiego i rolniczego, preferując układy osadnicze umiarkowanie skoncentrowane oraz przestrzennie ograniczone zgrupowania osadnictwa wypoczynkowego. Należy szczególną uwagę zwrócić na ochronę terenów o wysokich walorach środowiska naturalnego (a zwłaszcza terenów nadjeziernych, kompleksów leśnych) przed chaotycznym i spontanicznym budownictwem wypoczynkowym.

W prognozowaniu i planowaniu gospodarki oraz zagospodarowania przestrzennego w przyszłości należy pamiętać, wykorzystując fakt, że przemiany, a szczególnie przechodzenie od gospodarki ekstensywnej do intensywnej, będą w czasie jak też przestrzeni zachodzić w różnoraki sposób. Stąd potrzeba opracowywania i realizacji zróżnicowanych scenariuszy przemian. Powstaje nawet pytanie, czy plan krajowy może być oparty na jakimś jednym uśrednio-

nym scenariuszu, czy nie lepiej by było konstruować etapowo-okresowe plany zagospodarowania przestrzennego kraju jako plany koordynacyjne realizacji w danym interwale czasu scenariuszy regionalnych (być może makroregionalnych).

W programowaniu dalszych przemian perspektywicznych szczególną uwagę należy zwrócić na zmieniające się już obecnie i możliwe do przewidzenia relacje pomiędzy lokalizacją miejsc pracy, zamieszkania i wypoczynku. Doniosłą tutaj rolę będzie niewątpliwie odgrywać wzrost stopy życiowej i związane z tym zmiany obyczajowe oraz umożliwiona nowoczesną techniką (większa jak obecnie) mobilność ludności. Ich konsekwencje dla ładu przestrzennego i ochrony środowiska nie mogą być obecnie jednoznacznie sprecyzowane, ale ich wpływ będzie nie mniej istotny – zmieniając dziś głoszone szczegółowe oraz przewidywane jako pożądane struktury.

PRZESZKODY W REALIZACJI CELÓW GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ

Realizacja zarysowanych celów i zadań gospodarki przestrzennej w układzie perspektywnym napotykać jednak będzie poważne ograniczenia, zresztą również zróżnicowane regionalnie i lokalnie. Do najważniejszych należy zaliczyć przede wszystkim bariery wynikające z degradacji i zagrożeń środowiska naturalnego oraz ze stale trwającego deficytu środków inwestycyjnych.

W dziedzinie środowiska naturalnego występują obecnie trzy typy ograniczeń dla gospodarki przestrzennej. Są to obszary, których środowisko uległo znacznemu zniszczeniu i skażeniu oraz na których intensywność działalności gospodarczej przekroczyła granice zdolności do samooczyszczenia oraz obszary, na których konieczność ochrony walorów naturalnych eliminuje całkowicie pewne formy i rodzaje działalności człowieka (najczęściej gospodarczej, ale również i inne, np. w niektórych przypadkach sportowej oraz turystycznej).

Jeśli idzie o obszary zniszczone czy trwale silnie skażone, to wprawdzie istnieją możliwości ich rehabilitacji lub rekultywacji, ale są to przedsięwzięcia wymagające dużych nakładów finansowych oraz dłuższego okresu realizacji. Stąd głównym zadaniem może być z jednej strony działalność zapobiegawcza, by obszary takie nie zwiększały się oraz z drugiej – przemyślane i planowe akcje rekultywacyjne. Obszary takie występują głównie w regionach i okręgach silnej eksploatacji złóż zasobów mineralnych – powierzchniowej bądź wglębnej.

Realizacja urządzeń oczyszczających środowisko (niezdolne do samooczyszczenia) z bieżących, zwykle ciągłych skażeń jest zagadnieniem warunkującym dalszy prawidłowy rozwój kraju oraz jakkolwiek poważniejszą poprawę warunków życia ludności. Tutaj potrzebna będzie ogromna dyscyplina społeczna. W przyszłości żadna działalność wymagająca urządzeń oczyszczających nie powinna być uruchamiana bez pełnej ich realizacji. Zainwestowanie w takie urządzenia powinno być przeprowadzone przede wszystkim w głównych okręgach przemysłowych i aglomeracjach miejskich, ale również w miastach

średnich i małych oraz w gospodarstwach rolnych. Nie trzeba dodawać, że wysoki priorytet musi być przyznany regionom górniczym i przemysłowym Górnego i Dolnego Śląska, Małopolski oraz aglomeracjom warszawskiej, łódzkiej, gdańskiej i szczecińskiej. Niestety odrobienie zaległości w tej dziedzinie pochłonie wiele środków i wymagać będzie długiego okresu.

Zagadnienie ochrony obszarów o szczególnych walorach środowiska naturalnego jest z jednej strony powszechnie uznane, a z drugiej w praktyce niezwykle łatwo lekceważone. Stąd w tej dziedzinie potrzebna będzie niezwykła sumienność i bezwzględna dyscyplina w działaniu.

Niedobory w zakresie środków inwestycyjnych wobec ogromu potrzeb oraz poważnych zaniedbań będą niewątpliwie występować stale również w ciągu pierwszych dziesięcioleci XXI w. Fakt ten będzie zmuszać do stałej, znacznej selektywności w doborze podejmowanych inwestycji oraz w konstruowaniu kolejnych programów i planów inwestycyjnych. Początkowo takie programy i plany będą składać się niemal całkowicie z inwestycji „wymuszonych”, tj. takich, których nie można odkładać na później z takich czy innych względów. Swoboda wyboru będzie praktycznie żadna. Dopiero w późniejszych latach w miarę rozwoju gospodarczego kraju możliwości swobodnego wyboru wzrosną, mimo że stale będzie istnieć konieczność wyboru oraz ustalenia priorytetów inwestycyjnych.

Fakt, że regionalnie i lokalnie charakter, struktura inwestycji wymuszonych oraz później priorytety inwestycyjne będą się znacznie różnić między sobą ma w sobie pewne aspekty korzystne. Może to również doprowadzić do specjalizacji regionalnych przedsiębiorstw budowlanych (a również przemysłu materiałów budowlanych powiązanych zresztą co najmniej częściowo z lokalnymi zasobami surowcowymi). Specjalizacja taka mogłaby z upływem czasu stać się podstawą do działalności odpowiednich przedsiębiorstw poza granicami ich rodzimego regionu, a nawet na obszarze całego kraju. Zjawiska takie odpowiednio sterowane powinny stać się źródłem poważnego i przyspieszonego postępu technicznego oraz przełamania tendencji monopolistycznych wśród terenowych przedsiębiorstw budowlanych.

Niedobory środków inwestycyjnych będą się ujawniać zarówno w dziedzinie kwalifikowanej kadry pracowniczej, materiałów budowlanych, jak i środków finansowych. Problemy niedoborów w sile roboczej zatrudnionej w budownictwie mogą być opanowane tylko przez stabilizację zatrudnionych i ich specjalizację. Zróżnicowania regionalne w tym zakresie, wynikające z tradycji dobrego rzemiosła, z umiejętności w organizacji kształcenia oraz troski o kadrę, mogą znacznie wpłynąć na wykonanie zadań oraz postępy w zagospodarowaniu i ładzie przestrzennym poszczególnych obszarów. Opanowanie braków materiałowych może być częściowo osiągnięte przez wykorzystanie rezerw i uruchomienie produkcji w przemyśle terenowym, lecz będzie również wymagać centralnego sterowania oraz konsekwentnego planowego programu rozwoju produkcji materiałów budowlanych w rozmiarze pozwalającym na równoczesne zaspokojenie potrzeb sektora społecznego i prywatnego. Dotyczy

to zwłaszcza budownictwa mieszkaniowego. Organizacja regionalnych i lokalnych instytucji kredytowych może umożliwić częściową likwidację deficytu środków finansowych. Dla tego celu mogłyby być wykorzystane żywe tradycje – w Małopolsce komunalnych kas oszczędności, a w Wielkopolsce i na Pomorzu również banków spółdzielczych.

WARUNKI SKUTECZNOŚCI GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ

Na zakończenie należy zwrócić uwagę na pewne uwarunkowania, od których zależeć będzie w przyszłości powodzenie gospodarki, polityki i planowania przestrzennego. Można je zgrupować w cztery działy: 1) zapewnianie należycie wykształconej i dostatecznie licznej kadry; 2) dalszy rozwój samorządu terytorialnego oraz zaangażowanie właściwej gospodarki gruntowej; 3) konsekwentne przestrzeganie kompleksowości w procesie inwestycyjnym; 4) właściwa struktura budownictwa.

1) Podstawowym warunkiem spełnienia się przewidywań i planów korzystnych z punktu widzenia celów gospodarki, polityki jak też planowania przestrzennego jest prawidłowe i efektywne funkcjonowanie systemu gospodarki przestrzennej. Obecnie, po dokonanej reformie i przy wprowadzaniu jej w życie, najsłabszym ogniwem tego systemu jest liczebność oraz poziom kadry fachowej. O ile jeszcze w zakresie kadry na szczeblu centralnym można żywić nadzieję, że przy troskliwej rekrutacji i selekcji przez praktykę zawodową, staże w placówkach naukowych oraz samokształcenie istniejące, a także powstające luki kadrowe mogą być wypełnione, o tyle w układach regionalnych i lokalnych musi zostać zorganizowany system szkolenia zarówno w dziedzinie kształcenia na wyższych szczeblach, jak również w szkołach zawodowych wyższego stopnia. Trzeba bowiem pamiętać, że odpowiednio kwalifikowani planiści przestrzeni, urbaniści i architekci są i będą potrzebni zarówno w organach wojewódzkich oraz lokalnych rad narodowych, jak i w placówkach badawczych prowadzących analizy w zakresie gospodarki przestrzennej na potrzeby regionalne rad narodowych.

2) Drugim podstawowym warunkiem prawidłowego rozwoju gospodarki przestrzennej i postępow w systemie zagospodarowania przestrzennego całego kraju jest dalszy rozwój oraz wzmocnienie samorządu terytorialnego zarówno na szczeblu regionalnym (wojewódzkim) jak i lokalnym (miejskim i gminnym). Rady narodowe i ich organa powinny uzyskać silne własne oraz niezależne podstawy gospodarcze do działalności. Zadania władz centralnych powinny być ograniczone do koordynowania i nadzoru – sterowania tymi działalnościami dla zapewnienia pełnego uwzględnienia w nich interesów nadrzędnych, ogólnonarodowych.

Ważnym elementem w zapewnieniu prawidłowego funkcjonowania całego systemu gospodarki, polityki i planowania przestrzennego powinno być pełne praktyczne wykorzystanie faktu, że ziemia jest dobrem ekonomicznym. Pełne ich uwzględnienie wymaga reorganizacji całej gospodarki gruntowej, szczegól-

nie w miastach. Nie może ona być oparta jedynie na przepisach prawnych, ale musi być prowadzona przez odpowiednie rady narodowe, wykorzystujące właściwie zorganizowane i wyposażone w środki finansowe instytucje gospodarcze. Sprawa wymaga bardzo troskliwej analizy, korzystania z doświadczeń innych krajów (w tym również krajów zachodnich), inicjatyw legislacyjnych i organizacyjnych oraz pełnego wcielania w życie ustalonego w tym zakresie programu.

3) Innym elementem gwarantującym skuteczność działań w zakresie gospodarowania przestrzenią, ochrony i właściwego wykorzystania środowiska naturalnego, przywrócenia oraz utrwalenia ładu przestrzennego jest pełna akceptacja zasady kompleksowego inwestowania. Zaczynając od opracowywania programów i planów inwestycyjnych oraz w czasie ich realizacji, poszczególne inwestycje, zwłaszcza produkcyjne, nie powinny być podejmowane bez uwzględnienia ich konsekwencji środowiskowych i przestrzennych. Tylko w ten sposób można uniknąć narastania dalszych dysproporcji i sprzeczności w całej gospodarce przestrzennej i w zagospodarowaniu przestrzennym wszystkich poziomów – kraju, regionów i lokalnym.

4) Ostatnim zagadnieniem zapewnienia przyszłego prawidłowego funkcjonowania gospodarki i polityki przestrzennej jest restrukturalizacja budownictwa. Potrzebna jest jego decentralizacja organizacyjna zarówno w dziedzinach projektowania i wykonawstwa, jak i w zakresie zaopatrzenia materiałowego. Potrzebny jest również szeroki pluralizm technologiczny, umożliwiający dostosowanie realizacji podejmowanych inwestycji zarówno do warunków i możliwości regionalnych, lokalnych, jak i struktury organizacyjnej oraz możliwości gospodarczych poszczególnych inwestorów. W tej dziedzinie potrzebne jest stworzenie regionalnych oraz lokalnych rynków zaopatrzenia i wykonawstwa budowlanego.

PERSPECTIVES ON SPATIAL ECONOMY AND CHANGES IN THE SETTLEMENT SYSTEM OF POLAND

Summary

The spatial structure of the country is described as balanced at the macroscale and as characterized by large disparities at the regional and local levels. These are the result of forced industrialisation and delayed urbanisation as well as of serious deterioration of the natural environment, a neglect in the development of technical infrastructure and services, finally of the decapitalisation of fixed assets. The external limitations to the national economic growth such as the huge foreign debts and permanent shortage of investment capital are identified. Nevertheless, the main goals are defined as the transition from extensive to intensive economy in production, elimination of the existing or emerging disparities of the decapitalization of fixed assets as well as the preservation and improvement of the natural environment. However, implementation of those goals on the regional and local levels will not be easy. Probably in the western part of central provinces together with the adjacent northern and western regions the progress will be quicker. On the other hand, the biggest difficulties will be faced in the Upper Silesian Industrial District as well as in the largest urban and industrial agglomerations.

The most important conditions for the implementation of so defined aims in spatial economy lie in further development of regional and local self government, organisation of proper urban land management, education of fully qualified cadres for regional and local institutions, and the implementation of comprehensive investment policies.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗМЕЩЕНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ И ИЗМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ РАССЕЛЕНИЯ

Резюме

В начале обсуждается структура размещения производительных сил в стране, оцениваемая как благоприятная в макромасштабе, однако с крупными диспропорциями в региональных и локальных масштабах. Эти диспропорции вызваны форсированной индустриализацией, отстающей урбанизацией, серьезным нарушением равновесия окружающей среды, упущениями в технической инфраструктуре и в сфере обслуживания, а также декапитализацией основных фондов. Затем анализируются внешние условия размещения производительных сил, проявляющиеся в большой иностранной задолженности и вызванным ею устойчивом дефиците средств на капитальные вложения. Первостепенными задачами становятся ныне переход от экстенсивного в производстве хозяйства к хозяйству интенсивному, устранение существующих и возникающих диспропорций и декапитализации основного фонда, равно как и улучшение состояния природной среды. Реализация этих задач не будет, однако, проходить равномерно. Большое влияние окажет на неё активность региональных и местных сообществ. Поэтому самый скорый прогресс будет, наверное, достигнут в западной части центральных районов и в примыкающих к ним западных и северных районах. Самые большие трудности появятся в Верхнесилезском промышленном округе, а также в крупнейших городских и промышленных агломерациях.

Важнейшими условиями эффективности задуманного таким образом размещения производительных сил будут: дальнейшее развитие территориального самоуправления, организация правильного земельного хозяйства в городах, а также неуклонное соблюдение комплексности в инвестиционном процессе.

ANDRZEJ WRÓBEL

PRZEMIANY SIECI OSADNICZEJ A ROZWÓJ GOSPODARCZY KRAJU

Stwierdzenie, że rozwój sieci miast związany jest z rozwojem gospodarczym kraju ma charakter truizmu. Miasta w warunkach współczesnych koncentrują większość sił wytwórczych kraju, stąd rozwój ich jest po prostu jednym z aspektów rozwoju gospodarki narodowej.

Ogólny charakter rozwoju gospodarczego, tj. zmian ilościowych i strukturalnych w gospodarce narodowej, określa całokształt warunków, w jakich rozwijają się procesy urbanizacyjne, wyznacza ogólne tendencje zmian zarówno w liczbie mieszkańców miast, jak i w ich strukturze zawodowej i funkcjonalnej. Z drugiej strony, tendencje zmian w rozmieszczeniu głównych dynamicznych działów gospodarki narodowej oddziałują w zróżnicowany sposób na poszczególne ogniwa sieci miast, zmieniając zarówno przestrzenną strukturę tej sieci, jak i ogólne jej charakterystyki dotyczące stopnia koncentracji przestrzennej, tempa wzrostu poszczególnych klas wielkościowych miast itp.

W niniejszym artykule przedstawiono w ogólnych zarysach zmiany w sieci miejskiej Polski zachodzące w okresie powojennym w aspekcie ich związku z przemianami strukturalnymi gospodarki narodowej i charakterem polityki rozwoju regionalnego.

Okres ten cechuje szybkie tempo procesu urbanizacji. Miasta wchłaniają cały przyrost ludności kraju (przy czym stopa wzrostu demograficznego w pierwszej części tego okresu była wysoka, dochodząc w latach 50-tych do 20‰ rocznie), natomiast liczba ludności wiejskiej pozostaje przez ten czas prawie na nie zmienionym poziomie. W wyniku tego procesu liczba ludności miast wzrosła w okresie 1950–1985 prawie 2,5-krotnie (z 9,2 do 22,5 mln), a odsetek ludności miejskiej zwiększył się w tym czasie z 36,9 do 60,1. To wysokie tempo urbanizacji było korelatem poważnych zmian strukturalnych zachodzących w gospodarce narodowej, związanych z szybkim wzrostem zatrudnienia w przemyśle i usługach; odsetek zatrudnionych poza rolnictwem i leśnictwem wzrósł w tym okresie z 46 do 71%. Trzeba zwrócić uwagę, że jakkolwiek wzrost zatrudnienia poza rolnictwem i leśnictwem był siłą napędową rozwoju miast, to jednak spadek absolutnej liczby ludności rolniczej przy utrzymaniu się liczby mieszkańców wsi na prawie nie zmienionym poziomie

wskazuje na fakt, że stosunkowo znaczna część wzrostu ludności pracującej poza rolnictwem i leśnictwem przypada na osiedla wiejskie. Wieś przestała być synonimem osiedla, w którym przeważająca część ludności pracuje w rolnictwie; według danych spisu ludności z 1978 r., 51% mieszkańców wsi ma pozarolnicze źródła utrzymania (w 1950 r. odsetek ten wyniósł 20%), przy czym w wielu województwach odsetek ten jest znacznie wyższy. Zjawisko to wiąże się z procesem tzw. „urbanizacji wsi”, któremu w geografii polskiej poświęcono wiele studiów; wynika ono nie tylko z faktu rozwoju mniejszych zakładów przemysłowych i funkcji usługowych w osiedlach wiejskich, ale i z bardzo rozpowszechnionych dojazdów do pracy w mieście. Około 28% wszystkich zatrudnionych poza rolnictwem i leśnictwem mieszka na wsi, z czego niewiele mniej jak połowę stanowią dojeżdżający do pracy w miastach; jednocześnie co siódmy pracownik zatrudniony w zajęciach pozarolniczych w miastach mieszkał na wsi. Należy zwrócić uwagę, że wiele osób dojeżdżających do pracy w miastach – nieraz z bardzo dużych odległości – czyni to z konieczności, wobec niemożności mieszkania w mieście; intensywność zjawiska dojazdów do pracy w Polsce ma zatem podłoże strukturalne, wynikające w dużej mierze z niedostatecznego rozwoju budownictwa mieszkaniowego w miastach (co z kolei wiąże się z niskim rozwojem całej infrastruktury miejskiej). Oceniając ten stan rzeczy A. Andrzejewski pisał: „Opóźnienia w dziedzinie infrastruktury osadniczej, dalsze pozostawanie znacznej części ludności związanej pracą z miastem w kręgu standardu osadnictwa wiejskiego prowadziło do hamowania procesów urbanizacyjnych... w dziedzinie sposobu życia, postaw, kwalifikacji zawodowych, przygotowania do wypełniania funkcji w społeczeństwie zurbanizowanym i nowoczesnym. Braki i opóźnienia w tworzeniu przyzwyczajeń i nawyków miejskiego typu życia odbijały się z kolei na wynikach ekonomicznych rozwoju gospodarczego i społecznego” (Andrzejewski 1978).

Mając powyższe rozważania na uwadze możemy przystąpić do rozpatrzenia wpływu zmian w zatrudnieniu poza rolnictwem na rozwój sieci miejskiej. Szczególną uwagę należy zwrócić na wzrost zatrudnienia w przemyśle, ze względu na jego kluczową rolę w procesie wzrostu gospodarczego w okresie powojennym. Według obranej strategii rozwoju, industrializacja uważana była bowiem za główny czynnik przyspieszenia wzrostu gospodarczego kraju w warunkach socjalistycznej gospodarki planowej. O znaczeniu, jakie przypisywano uprzemysłowieniu w polityce gospodarczej, świadczyć musi fakt, że w całym powojennym okresie udział inwestycji przemysłowych w krajowym funduszu inwestycyjnym przekraczał 40% (w poszczególnych latach dekady lat 50-tych udział ten zbliżał się do 50%).

Ta szczególna rola przemysłu w rozwoju gospodarczym kraju znajduje swe odbicie w zmianach wielkości zatrudnienia w zajęciach pozarolniczych w skali całej gospodarki narodowej (tab. 1). Stwierdzamy, że przed 1970 r. zatrudnienie w przemyśle rosło w tempie niewiele różniącym się od wielkości zatrudnienia poza przemysłem. Biorąc jednak pod uwagę, że znaczny odsetek ogólnego zatrudnienia w usługach przypada w poszczególnych miastach na działalność

obsługową (endogeniczną), podczas gdy przemysł w całości lub niemal w całości zaliczany jest do funkcji miastotwórczych (egzogenicznych), stwierdzić można, że rola przemysłowego komponentu w strukturze funkcji miastotwórczych całego zbioru miast rosła. Ponadto jednak rósł jednocześnie odsetek miast, w których przemysł odgrywa istotną rolę jako składnik struktury funkcjonalnej – a więc miast, w których przemysł jest funkcją dominującą („miasta przemysłowe”) lub miast o funkcjach złożonych, w których przemysł jest ważnym komponentem („miasta przemysłowo-usługowe” itp.); zmniejszał się natomiast odsetek miast, których funkcją dominującą była „obsługa zaplecza”.

To upowszechnienie przemysłu jako funkcji miastotwórczej jest jeszcze wyraźniejsze w kategoriach miast o większej liczbie mieszkańców. Na przykład (wg Jerczyńskiego 1977a) w 1973 r. wśród 162 miast o liczbie mieszkańców przewyższającej 20 tys. było 68 miast przemysłowych i 89 miast o funkcjach mieszanych z dużym udziałem przemysłu. Łącznie zatem w 97% wszystkich miast tej kategorii wielkościowej przemysł odgrywał rolę funkcji dominującej bądź bardzo ważnej; zwróćmy przy tym uwagę, że pozostałe 3% to miasta pełniące nie funkcję ośrodków regionalnych, lecz usługi o charakterze specjalnym (rekreacja i turystyka, usługi lecznicze).

Fakt, że uprzemysłowienie objęło tak dużą liczbę miast wynikał oczywiście nie tylko z samych zmian strukturalnych zachodzących w gospodarce narodowej, ale i określonej polityki lokalizacyjnej, zmierzającej konsekwentnie do bardziej równomiernego rozmieszczenia przemysłu na obszarze kraju. W polskiej literaturze geograficznej istnieje obszerna dokumentacja tego procesu dekoncentracji przemysłu. Wśród tych prac warto powołać się na pracę S. Misztala i W. Kaczorowskiego (1979), którzy przeliczyli wielkości zatrudnienia w przemyśle według nowego podziału administracyjnego kraju na 49 województw dla wielu przekrojów czasowych od 1946 do 1975 r. i wykazali, że wartości obliczone dla zbioru tych jednostek uległy w tym okresie stalemu zmniejszaniu.

Założenia polityki lokalizacyjnej nie pozostały też bez wpływu na zróżnicowanie wzrostu zatrudnienia w przemyśle według kategorii wielkościowych miast. Już od końca lat pięćdziesiątych polityka uprzemysłowienia obszarów słabiej rozwiniętych starała się uniknąć nadmiernego rozproszenia inwestycji przemysłowych i zmierzała do lokowania nowych zakładów przemysłowych przede wszystkim w miastach większych i średnich, które stanowiłyby ośrodki wzrostu dla otaczających obszarów. Z drugiej strony polityka dekoncentracji przestrzennej przemysłu oznaczała hamowanie wzrostu przemysłu w największych ośrodkach jego koncentracji, co w połączeniu z ogólną polityką ograniczania wzrostu największych miast dało w efekcie najwyższe wskaźniki wzrostu ludności miejskiej w miastach średnich (szczególnie w miastach klasy 20–50 tys. mieszkańców).

Równoległe z rozwojem zatrudnienia przemysłowego w miastach słabo dotychczas uprzemysłowionych zaznaczył się spadek udziału przemysłu na

rzecz usług w strukturze zatrudnienia miast typowo przemysłowych. Był on z jednej strony rezultatem polityki lokalizacyjnej, zmierzającej do dywersyfikacji gospodarki tych miast oraz — jak to wskazano wyżej — ograniczenia rozwoju przemysłu w miejscach jego największych koncentracji, a z drugiej — naturalnym wynikiem wzrostu poziomu życia mieszkańców i tym samym wzrostu lokalnego zapotrzebowania na usługi.

Tak więc mamy tu do czynienia z ogólną prawidłowością przejawiającą się w tym, że miasta najbardziej uprzemysłowione zmniejszały w tym okresie udział przemysłu w ogólnej wielkości zatrudnienia, podczas gdy w miastach o małych odsetkach zatrudnienia w przemyśle występowała na ogół tendencja przeciwna. Zjawisko to opisuje M. Jerczyński, który na podstawie badań odnoszących się do dekady lat sześćdziesiątych stwierdza: „Okres 1960–70 cechowała dążność do zmniejszania rozpiętości w proporcjach zatrudnienia w poszczególnych sektorach gospodarki miast ... oraz postępujący w tym zakresie proces upodobniania się osiedli miejskich. Główną tendencją był przy tym wzrost udziału działalności usługowych wśród miast o zdecydowanej przewadze przemysłu w roku 1960 oraz zwiększenie roli przemysłu w przypadku miast o silnie rozwiniętych funkcjach usługowych w wyjściowym momencie analizy” (Dziwoński i in., 1977, s. 316–317).

Przedstawione wyżej rozważania wskazują, że w latach powojennych występowała w Polsce bardzo silna zależność rozwoju miast od wzrostu zatrudnienia w przemyśle. Zależność taka jest w dużej mierze rzeczą naturalną w kraju objętym procesem industrializacji, ale szczególna siła tej zależności w Polsce wynikała też i ze stosunkowo słabego tempa rozwoju usług. W tej sytuacji lokalizacja przemysłu traktowana jako instrument podnoszenia poziomu rozwoju gospodarczego regionów słabo rozwiniętych i zarazem słabo zurbanizowanych, była nie tylko ważnym czynnikiem, ale i zarazem warunkiem rozwoju miast. Miasta, w których nie dokonywano inwestycji przemysłowych rozwijały się słabo, co dotyczy w szczególności miast małych. Na początku lat pięćdziesiątych zjawisko stagnacji czy nawet regresu tych miast było tak wyraźne, że mówiło się wręcz o „kryzysie małych miast”, któremu poświęcono wiele badań geograficznych. Zjawisko to, choć nie w tak ostrej formie, występowało także i w późniejszym okresie; i tak np. w dziesięcioleciu 1960–1970 50 miast, o liczbie mieszkańców do 20 tys., wykazało spadek liczby ludności.

Pozostaje sprawą dyskusyjną, do jakiego stopnia rozproszenie terytorialne inwestycji przemysłowych, cechujące zwłaszcza pierwszy okres powojennej industrializacji, było ekonomicznie uzasadnione. Oczywiście jest jednak, że w warunkach polityki gospodarczej wyraźnie faworyzującej sektor przemysłowy było ono czynnikiem warunkującym względnie zrównoważony rozwój sieci osadniczej w skali kraju.

Nie znaczy to, by w planowaniu rozwoju miast i rozwoju regionalnego w ogóle znaczenie funkcji usługowych było niedoceniane. Inwestycje przemysłowe miały często na celu między innymi właśnie doprowadzenie do zwiększe-

nia liczby mieszkańców miasta do wielkości warunkującej lokalizację funkcji usługowych wyższego rzędu, mających znaczenie dla rozwoju zaplecza regionalnego miasta i równocześnie – na zasadzie sprzężeń zwrotnych – stymulujących dalszy rozwój przemysłu. Przykładem takiej polityki może być zwłaszcza rozwój miast średniej wielkości, pełniących funkcję ośrodków regionalnych na obszarach słabo rozwiniętych – takich jak Białystok czy Lublin, w których szybki rozwój przemysłu szedł w parze z rozwojem funkcji usługowych wysokiego rzędu, np. w dziedzinie szkolnictwa wyższego, kultury, służby zdrowia itp.

Przedstawiona wyżej zależność wzrostu miast od wzrostu zatrudnienia przemysłowego zmniejszyła się w latach siedemdziesiątych, kiedy to stopa wzrostu zatrudnienia w przemyśle zmalała w stosunku do stopy wzrostu zatrudnienia w usługach (patrz tab. 1). Tym niemniej zależność tempa wzrostu miast od rozwoju przemysłu była nadal ogromna także w latach siedemdziesiątych (tab. 2). Tabela 2 obrazuje, jak tempo wzrostu ludności miejskiej wiąże się ze zmianami zatrudnienia w poszczególnych sektorach zajęć pozarolniczych, przy czym dane przedstawiono dla województw zgrupowanych według stopnia

Tabela 1. Roczne stopy zmian zatrudnienia całkowitego i jego składników

Sektor	1960–1970	1970–1978	1978–1984
Zatrudnienie całkowite	1,7	0,8	*
Rolnictwo	–0,8	–2,8	*
Sektory pozarolnicze	3,5	2,6	–0,3
Przemysł	3,6	2,0	–1,4
Pozostałe	3,3	3,0	0,5

* brak porównywalnych danych

Tabela 2. Roczne stopy zmian ludności miejskiej i zatrudnienia poza rolnictwem (gospodarka uspołeczniona)

Województwa wg stopnia zaawansowania procesów urbanizacyjnych	Ludność miejska		Zatrudnienie poza rolnictwem					
	1970–1978	1978–1984	1970–1978			1978–1984		
			ogółem	przemysł	usługi	ogółem	przemysł	usługi
Województwa zawierające wielkie aglomeracje miejskie*	1,7	1,2	2,1	1,1	3,0	–1,0	–1,7	–0,4
Pozostałe województwa o odsetku ludności miejskiej:								
Ponad 40%	2,3	2,2	2,8	2,3	3,2	–0,2	–1,6	0,9
30–40%	2,4	2,5	3,5	3,6	3,4	0,0	–0,6	1,3
Poniżej 30%	3,2	3,2	4,5	5,4	4,0	1,0	–0,2	2,0
Polski ogółem	2,1	1,7	2,7	2,1	3,2	–0,3	–1,4	0,5

* Warszawa, Gdańsk, Katowice, Kraków, Łódź, Poznań, Szczecin, Wrocław.

urbanizacji w 1970 r.¹ Dane dla lat 1970–1978 wskazują na tendencję do zmniejszania się zróżnicowania stopnia urbanizacji województw, zważywszy że stopy wzrostu ludności miejskiej są tu odwrotnie proporcjonalne do stopnia urbanizacji na początku okresu.

Dane tej tabeli pokazują równocześnie, jak bardzo dużą rolę w takim przebiegu procesów urbanizacyjnych w tym okresie odgrywał wzrost zatrudnienia w przemyśle, jeszcze bardziej zróżnicowany na korzyść województw słabiej zurbanizowanych. Okazuje się, że przyspieszenie tempa wzrostu zatrudnienia pozarolniczego województw słabiej zurbanizowanych wynikało niemal w całości z szybszego wzrostu zatrudnienia w przemyśle: tempo wzrostu zatrudnienia w usługach było bowiem mało zróżnicowane między grupami województw.

To względnie wyrównane tempo wzrostu zatrudnienia w usługach jest szczególnie uderzające w odniesieniu do województw obejmujących wielkie aglomeracje miejskie, gdzie przeciętna stopa wzrostu zatrudnienia w usługach była trzykrotnie większa w porównaniu z niewielką w tym czasie stopą wzrostu zatrudnienia w przemyśle. Świadczy to o tym, że wielkie aglomeracje miały swoją wewnętrzną dynamikę wzrostu, niezależną od polityki lokalizacyjnej w dziedzinie przemysłu, a związaną głównie z rozwojem usług.

Podobne zróżnicowanie stóp wzrostu ludności i zatrudnienia według sektorów gospodarki obserwować możemy w okresie 1978–1984, jakkolwiek same wielkości stóp wzrostu uległy zmianie, wobec zmiany ogólnej sytuacji gospodarczej kraju.

Rok ostatniego spisu powszechnego ludności – 1978 – może być uznany za końcowy rok pewnej epoki rozwoju gospodarczego kraju. Narastające trudności gospodarcze doprowadziły w następnych latach do sytuacji kryzysowej w gospodarce narodowej. Po raz pierwszy w powojennej historii Polski wystąpiły zjawiska takie, jak spadek dochodu narodowego, konsumpcji, produkcji przemysłowej, zatrudnienia, inwestycji itp. Po raz pierwszy także uległy odwróceniu dotychczasowe tendencje zmian w strukturze sektorowej zatrudnienia: udział przemysłu w tej strukturze zmalał, udział rolnictwa wzrósł. Interesującą jest jednak rzeczą, że proces zmniejszania się różnic międzyregionalnych w stopniu urbanizacji postępował nadal mimo braku świadomej polityki nakierowanej na osiągnięcie tego celu.

Było to wynikiem pewnej ogólnej prawidłowości, że województwa najwyżej zurbanizowane zostały najsilniej dotknięte przez recesję gospodarczą (Ciechońska 1985; Szulc i in. 1986).

Przypomnijmy, że w warunkach gospodarki socjalistycznej recesja gospodarcza związana jest nie z brakiem popytu (jak w krajach kapitalistycznych), lecz z niedostatkami podaży; odnosi się to zarówno do dóbr konsumpcyjnych, jak i do dóbr stanowiących wkłady produkcyjne (surowce, materiały itd.).

Jeżeli chodzi o konsumpcyjny aspekt sprawy, to trzeba zauważyć, że

¹ Dane dla 1970 r. przeliczono według nowego podziału administracyjnego.

spadek stopy życiowej (łącznie z budową mieszkań) był najsilniejszy z reguły w większych miastach i aglomeracjach miejskich. Fakt ten, w połączeniu ze spadkiem zatrudnienia oddziałwał na zmniejszenie, w przybliżeniu do połowy, rozmiarów migracji międzywojewódzkich, jak i migracji między wsią a miastem.

W sferze produkcji, trudności w zaopatrzeniu materiałowym, wiążące się między innymi ze spadkiem importu zaopatrzeniowego wobec ostrego braku środków dewizowych, najbardziej dotknęły przemysły produkujące dobra finansowe i inne dobra wysokiego stopnia przetworzenia. Przemysły te zlokalizowane były przede wszystkim w wielkich miastach.

W rezultacie przemysł jako całość wykazał w tym okresie wyraźny spadek zatrudnienia. Spadek ten był jednak zróżnicowany na korzyść województw mniej zurbanizowanych. Województwa o najniższym stopniu urbanizacji prawie nie doświadczyły spadku zatrudnienia przemysłowego (porównaj tab. 2; dane dla lat 1978–1984).

Zważywszy, że zmiany zatrudnienia w usługach były podobnie zróżnicowane na korzyść województw mniej zurbanizowanych, stopa zmian zatrudnienia całkowitego (negatywna dla całej gospodarki narodowej) była również podobnie zróżnicowana na korzyść tych województw, a w klasie województw o najniższym stopniu urbanizacji miała ona nawet wartość pozytywną.

*

* * *

Trzeba podkreślić, że zjawiska kryzysowe w gospodarce jedynie przyspieszyły lub zaostrzyły w naszym kraju pewne tendencje zmian, które przejawiają się współcześnie w systemach osadniczych innych krajów i które – jak stwierdziłem wyżej – pojawiły się w Polsce już w latach siedemdziesiątych. Tendencje te są zdeterminowane przez dwie grupy czynników:

a) sam fakt zmian strukturalnych w gospodarce narodowej, to jest fakt zróżnicowania stóp wzrostu poszczególnych gałęzi gospodarki;

b) zmiany tendencji lokalizacyjnych poszczególnych gałęzi gospodarki, zachodzące w wyniku zmian technologicznych i organizacyjnych, a także i zmian w funkcjonowaniu mechanizmów gospodarczych.

Ponieważ obie te grupy czynników oddziałują współcześnie szczególnie intensywnie, mogą mieć one w najbliższej przyszłości poważne znaczenie dla rozwoju systemu osadniczego. Dlatego też sądzę, że powinny one być przedmiotem systematycznych badań geograficznych, w tym także badań porównawczych obejmujących różne narodowe systemy osadnicze.

THE CHANGES OF THE POLISH URBAN NETWORK AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

Changes in the Polish urban network are outlined in the paper on the background of both the structural changes in the national economy and the characteristics of the regional development policy.

It is indicated that, in the postwar period, urban growth has been strongly dependent on industrial employment growth. Even though such a dependence is obvious under industrialisation on the national scale, the peculiar strength of this dependence in the Polish case is a result of a relatively low rate the development of the tertiary sector.

The dependence of urban growth on industrial employment growth decreased in the 1970s when the growth rate of industrial employment decreased in relation to that of the employment in the tertiary sector. The dependence of urban growth on industrial development was, however, inversely proportional to the urbanisation level of a given area (voivodship). The growth rate of large urban agglomerations was independent of the industrial location policy, and related predominantly to the development of the tertiary sector.

A similar differentiation of population and employment growth rates by economic sectors can be observed in the 1978–1984 period, although the rates themselves changed as a result of the general economic situation of Poland.

Translated by Zbigniew Rykiel

ИЗМЕНЕНИЯ ГОРОДСКОЙ СЕТИ РАССЕЛЕНИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СТРАНЫ

Резюме

В работе представлены в общих чертах изменения в городской сети расселения Польши в аспекте их связей со структурными преобразованиями народного хозяйства и характером политики регионального развития.

Доказано, что в послевоенные годы в Польше проявлялась весьма сильная зависимость развития городов от роста занятости в промышленности. Такая зависимость в большой степени вполне естественна в стране охваченной процессом индустриализации, однако особенная сила этой зависимости в Польше была вызвана также относительно слабыми темпами развития сферы услуг.

Указанная зависимость роста городов от роста занятости в промышленности уменьшилась в 1970-е годы, когда уровень роста занятости в промышленности пал по сравнению с уровнем роста занятости в услугах. Зависимость темпов роста городов от развития промышленности была, однако, обратно пропорциональной уровню урбанизации данной территории (воеводства). Крупные городские агломерации имели свою внутреннюю динамику роста, независимую от политики размещения промышленности, а связанную, прежде всего, с развитием услуг.

Подобная вышесредставленной дифференциация уровня роста населения и занятости по секторам народного хозяйства прослеживается и в период 1978—1984 гг, хотя сами величины уровней роста изменились в связи с изменением общей экономической обстановки в стране.

MAREK JERCZYŃSKI

AKTUALNE TENDENCJE PRZEMIAN LUDNOŚCIOWYCH W KRAJOWYM SYSTEMIE MIEJSKIM

Okres ostatnich 10 – 15 lat przyniósł znaczące przemiany w większości rozwiniętych krajów świata. Przemiany te miały złożony, wielopłaszczyznowy charakter i dotyczyły: przeobrażeń struktury ekonomicznej oraz funkcjonowania gospodarki, przemian w tendencjach demograficznych, technologii, bilansach finansowych, zachowaniach ludzi, jak również w polityce rządów. Zmiany powyższe znalazły z kolei wyraz w zróżnicowanych przestrzennie i zmiennych w czasie procesach oraz układach przestrzennych wzrostu i/lub upadku. Nowa „rzeczywistość” lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych objęła m. in. takie zjawiska i tendencje, jak: decentralizację życia społecznego, gospodarczego i politycznego, osłabienie wzrostu miejskiego, odwrócenie dominujących dotychczas kierunków migracji oraz ożywienie demograficzne wsi, zmiany sektorowe w gospodarce lokalnej, narodowej oraz w strukturze rynków pracy. Procesy te, oraz będące ich wypadkową rezultaty, obok pewnych cech wspólnych – stanowiących często podstawę do zbyt znacznych uogólnień – wykazują zarazem swoistą specyfikę oraz istotne rozbieżności w kierunku, dynamice, charakterze i poziomie dojrzałości swego przebiegu.

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja aktualnych przemian ludnościowych w miejskim systemie osadniczym Polski. Zmiany w zachowaniach prokreacyjnych, a szczególnie w zachowaniach przestrzennych ludności (migracje o charakterze stałym), traktowane jako wyraz procesu ewolucji i dostosowywania się populacji ludzkiej do zmieniającej się i zróżnicowanej przestrzennie sytuacji kryzysowej lat osiemdziesiątych stanowią podstawowy wątek opracowania. Tendencje przemian ludnościowych, ze szczególnym uwzględnieniem drugiej połowy lat siedemdziesiątych zostały przedstawione we wcześniejszym opracowaniu (Jerczyński, Gawryszewski 1984). W poniższej pracy akcent położony jest na analizę lat 1981 – 1983/85 oraz porównaniu ich z okresem 1976 – 1980.

PRZYROST NATURALNY

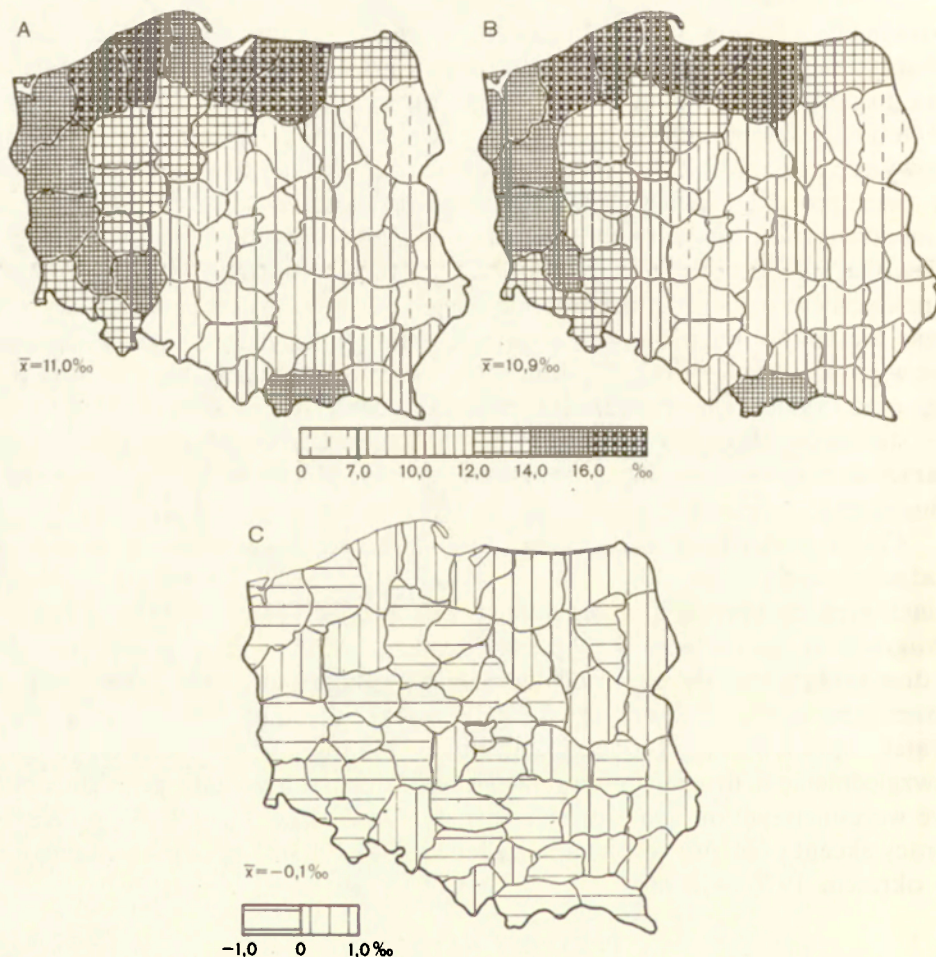
Przyrost naturalny tylko nieznacznie się obniżył w dwu rozpatrywanych przekrojach czasu (tab. 1). Wyższe natężenie tego zjawiska występowało na wsi (o 1,50/00), ale w kategoriach bezwzględnych przyrost naturalny większy był

Tabela 1. Przyrost naturalny i saldo migracji w Polsce, 1976–1985

Okres	Przyrost naturalny			Saldo migracji*		
	ogółem w tys.	średnie roczne w tys.	w ‰	ogółem w tys.	średnie roczne w tys.	w ‰
(1976–1980)						
Ogółem	1764,7	352,9	10,1	–133,9	–26,8	–0,7
Miasta	949,7	189,9	9,5	+988,0	+197,6	+9,8
Wieś	815,0	163,0	10,9	–1121,9	–224,4	–15,1
(1981–1985)						
Ogółem	1718,9	343,8	9,4	–113,3	–22,7	–0,7
Miasta	948,7	189,7	8,8	+594,2	–118,8	+5,5
Wieś	770,2	154,0	10,3	–707,5	–141,5	–9,3

*Migracje wewnętrzne i zagraniczne

Źródło: Roczniki Demograficzne 1981, 1982, 1983, 1986, GUS, Warszawa.

Ryc. 1. Zróźnicowanie przestrzenne przyrostu naturalnego na obszarach wiejskich według województw (średnie roczne na 1000 mieszkańców)

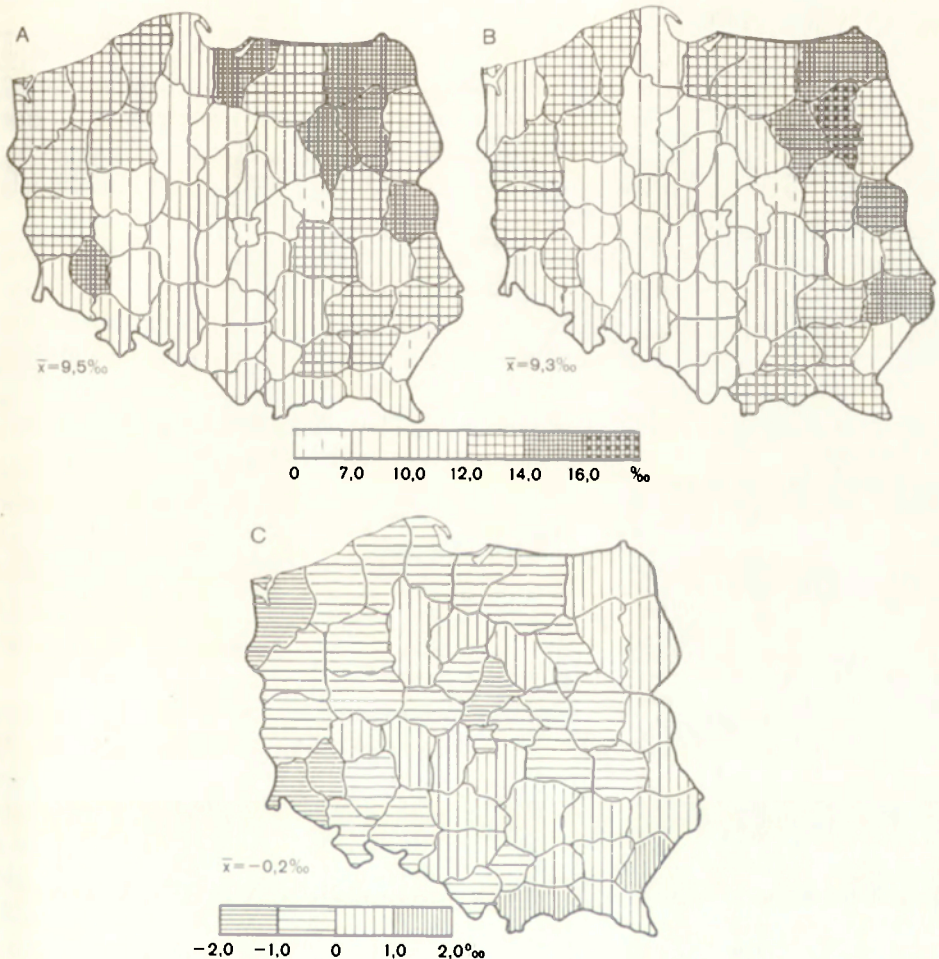
A. 1976–1980. B. 1981–1983. C. zmiany (1976–1980 – 1981–1983)

Natural change in rural areas by voivodships (annual averages per 1000 inhabitants)

A. 1976–1980. B. 1981–1983, C (1976–1980 – 1981–1983)

w miastach (54% ogólnokrajowego przyrostu w pięcioleciu 1976 – 1980 i 55% w okresie 1981 – 1985 przypadło na miasta).

Rozkład przestrzenny natężenia przyrostu naturalnego na obszarach miejskich i wiejskich jest w dwu kolejnych, porównywanych okresach zasadniczo podobny. Na wsi (ryc. 1) najwyższe wskaźniki utrzymują się w dalszym ciągu na obszarze ziem zachodnich, a zwłaszcza północnych (na tych ostatnich powyżej 16‰), wskaźniki najniższe występowały w Polsce centralnej i wschodniej, (wyjątek stanowi woj. nowosądeckie o wskaźnikach powyżej 14‰). W miastach (ryc. 2) wysokie natężenie przyrostu naturalnego występowało

Ryc. 2. Zróżnicowanie przestrzenne przyrostu naturalnego na obszarach miejskich według województw (średnie roczne na 1000 mieszkańców)

A. 1976 – 1980, B. 1981 – 1983, C. zmiany (1976 – 1980 – 1981 – 1983)

Natural change in urban areas by voivodships (annual averages per 1000 inhabitants)

A. 1976 – 1980, B. 1981 – 1983, C. changes (1976 – 1980 – 1981 – 1983)

przede wszystkim w Polsce północno-wschodniej, wschodniej, a na zachodzie w woj. legnickim. Najniższą intensywność przyrostu naturalnego reprezentowała ludność miejska województw Polski centralnej.

MIGRACJA LUDNOŚCI

STRUKTURA MIGRACJI WEDŁUG KIERUNKÓW

Wobec niewielkich różnic w przyroście naturalnym, zasadniczym czynnikiem różnicującym dynamikę, strukturę i redystrybucję przestrzenną ludności były migracje. Zmiany na przełomie lat siedemdziesiątych wyrażały się przede wszystkim osłabieniem ruchliwości przestrzennej, rozumianej jako zmiana miejsca stałego zamieszkania.

W okresie 1976–1980 przeciętnie w roku miejsce stałego zamieszkania (wewnątrz kraju) zmieniało 932 tys. osób. Dla lat 1981–1985 odpowiednia wielkość wynosiła 732 tys. Drastyczny spadek migracji wewnętrznych datuje się od 1981 r. (minus 95,3 tys. w stosunku do roku poprzedniego), aby pogłębić się jeszcze bardziej w 1985 r. (tab. 2). Lata pomiędzy 1980 a 1985 przyniosły zmniejszenie ruchu wędrownego o 245 tys.

Okres ten (1976–1985) nie przyniósł jednak zmian w podstawowej strukturze migracji według kierunków, ustalonej w latach 1973–1975 i utrzymującej się w tej samej postaci do chwili obecnej. Dominującym kierunkiem migracji – wśród całości ruchów wędrownych – pozostają w dalszym

Tabela 2. Migracje wewnętrzne w Polsce według kierunków w latach 1976–1985 (w każdorazowym podziale administracyjnym)

Lata	Ogółem migracje wewnętrzne	Kierunki migracji				Saldo migracji wieś – miasto	Migracje wewnętrzne ogółem na 1000 mieszkańców
		miasto – miasto	wieś – miasto	miasto – wieś	wieś – wieś		
1976 – 1980	4662,1 100,0%	1313,4 28,2%	1682,3 36,1%	615,1 13,2%	1051,3 22,5%	1067,2	27
1981 – 1985	3660,8 100,0%	1005,9 27,5%	1263,9 34,5%	578,2 15,8%	812,8 22,2%	685,7	20
1981	800,3 100,0%	229,3 28,7%	282,0 35,2%	118,5 14,8%	170,5 21,3	163,5	22
1982	804,6 100,0%	225,2 28,9%	277,9 34,5%	129,7 16,1%	171,8 21,4%	148,2	22
1983	721,3 100,0%	198,7 27,6%	251,6 34,9%	112,8 15,6%	158,2 21,9%	138,8	20
1984	684,0 100,0%	184,6 27,0%	230,7 33,7%	112,1 16,4%	156,6 22,9%	118,7	19
1985	650,6 100,0%	168,1 25,8%	221,7 34,1%	105,1 16,2%	155,7 23,9%	116,6	17

Źródło: Roczniki Demograficzne 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986.

ciągu migracje ze wsi do miast (35% całości migracji wewnętrznych). Ustępują im miejsca przemieszczenia pomiędzy miastami oraz ruchy ze wsi do wsi. Udział kierunku migracji z miast na wieś kształtował się na najniższym poziomie.

Zaobserwowano natomiast zmiany względnego znaczenia poszczególnych przemieszczeń. Najbardziej istotnym ich elementem był względny wzrost ruchów wędrowniczych z miast na wieś oraz osłabienie ruchów pomiędzy miastami, a w szczególności zmniejszenie odpływów ze wsi do miast. W wielkościach bezwzględnych, poza migracjami z miast na wieś, znaczny spadek w migracjach zanotowano we wszystkich kierunkach przemieszczeń. Utrzymanie się na podobnym poziomie ruchów z miast na wieś i znaczne zmniejszenie napływu ludności ze wsi do miast spowodowało istotne obniżenie salda migracji pomiędzy obu obszarami (ok. 76 tys. rocznie pomiędzy badanymi przekrojami czasu).

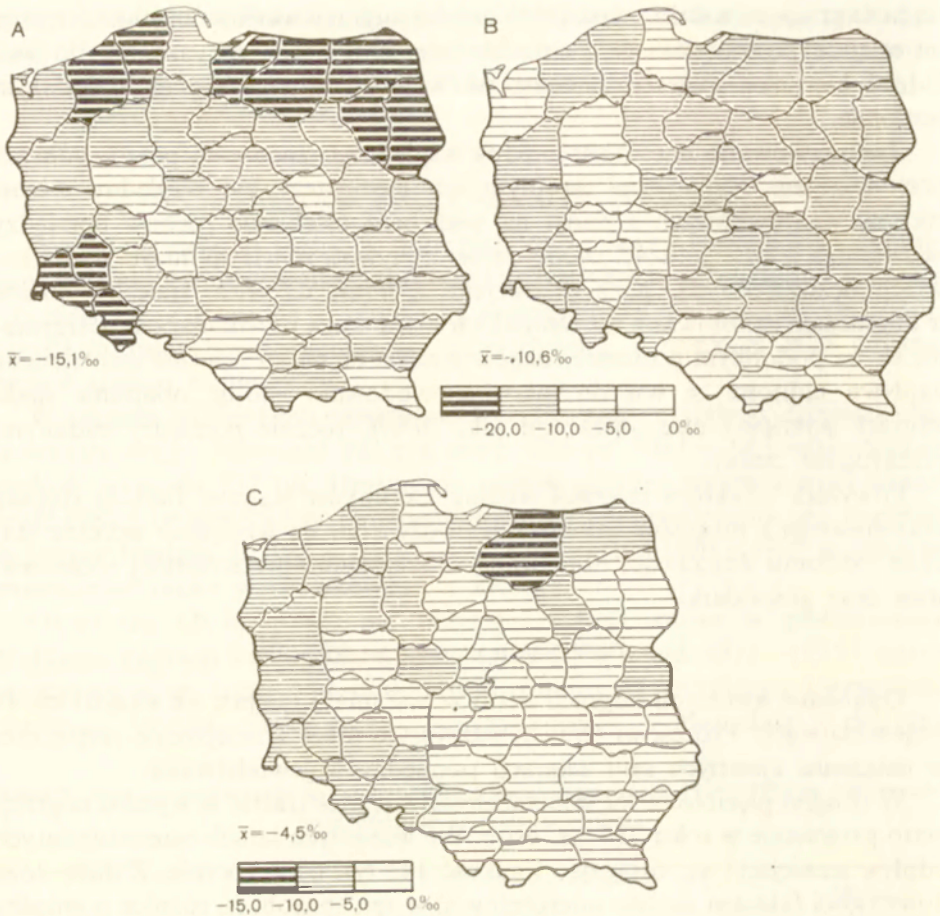
Powyzsza struktura migracji według kierunków stanowi funkcję stopnia zaawansowania procesów urbanizacji i odzwierciedla względnie wczesne stadium poziomu dojrzałości organizacji funkcjonalno-przestrzennej społeczeństwa oraz gospodarki.

ZMIANY SALD MIGRACJI NA WSI

Oslabienie ujemnych migracji netto ze wsi miało miejsce we wszystkich 49 województwach. Procesowi temu towarzyszyło także zmniejszenie rozpiętości w natężeniu ujemnych sald migracji pomiędzy województwami.

W drugim pięcioleciu lat siedemdziesiątych wieś traciła w wyniku migracji netto przeciętnie w roku 224 tys. osób. We wczesnych latach osiemdziesiątych odpływ zmniejszył się, osiągając wielkość 142 tys. osób rocznie. Z dużą dozą dowolności fakt ten można interpretować w ten sposób, że różnice pomiędzy obu wielkościami, rzędu 82 tys., stanowić mogli potencjalni migranci do miast, którzy wobec nowej sytuacji lat osiemdziesiątych zdecydowali się pozostać na wsi.

Rozkład przestrzenny tego zjawiska w obu porównywanych przekrojach czasu, jak również zmiany pomiędzy nimi, znajdują wyraz na rycinie 3. W ramach przyjętych wartości progowych na mapie z pierwszej połowy lat osiemdziesiątych (ryc. 3B) zniknęła — uprzednio bardzo wyraźna — dominacja województw w maksymalnym natężeniu odpływów (powyżej 20‰), a więc obszarów północnych, północno-wschodnich i południowo-zachodnich. Na ogólnym tle przeważających na mapie wysokich ujemnych sald migracji (klasa 10–20‰) wyodrębniły się 2 zwarte obszary o pośrednich wielkościach intensywności odpływu (5–10‰). Jednym z nich był pas województw w Polsce południowo-wschodniej (5 jednostek), drugim, pas także 5 województw w zachodniej części kraju (od Piły do Wrocławia). Podobną kategorią natężenia ujemnych sald migracji charakteryzowały się ponadto 4 inne, lokalizacyjnie odosobnione województwa (warszawskie, łódzkie, gdańskie i szczecińskie).

Ryc. 3. Zróżnicowanie przestrzenne salda migracji dla obszarów wiejskich według województw (średnie roczne na 1000 mieszkańców)

A. 1976-1980. B. 1981-1983. C. zmiany (1976-1980 - 1981-1983)

Net migration change in rural areas by voivodships (annual averages per 1000 inhabitants)

A. 1976-1980. B. 1981-1983. C. changes (1976-1980 - 1981-1983)

Najniższe wartości intensywności odpływu netto ludności wiejskiej wystąpiły w woj. katowickim i bielskim (poniżej 5‰). W układzie makroprzestrzennym zmian natężenia analizowanego zjawiska w obu przekrojach czasu (ryc. 3C) wyróżniają się obszary dawnych ziem Polski, gdzie – relatywnie rzecz biorąc – zmniejszenie odpływu było słabsze (poniżej 5‰) oraz regiony Polski północnej i zachodniej, gdzie proces osłabienia odpływu ze wsi wystąpił z większym nasileniem ($5-10\text{‰}$). Najwyższe osłabienie negatywnego salda migracji zanotowano na wsi woj. olsztyńskiego ($13,7\text{‰}$), a więc obszaru, który w końcu lat siedemdziesiątych reprezentował maksymalne w Polsce wskaźniki odpływu ze wsi przy jednoczesnym bardzo wysokim przyroście naturalnym.

ZMIANY SALD MIGRACJI NA OBSZARACH MIEJSKICH

Oslabienie odpływu ludności ze wsi na początku lat osiemdziesiątych w sposób decydujący wpłynęło na obniżenie dynamiki rozwoju miejskiego. W porównaniu z drugą połową lat siedemdziesiątych, kiedy to w wyniku dodatniego salda migracji miasta uzyskiwały przeciętnie w roku prawie 200 tys. nowych mieszkańców, początek lat osiemdziesiątych przyniósł zmniejszenie migracji netto o jedną trzecią. Spadek w napływach do miast pogłębiał się w kolejnych latach. W 1980 r. dodatnie saldo migracji dla obszarów miejskich wynosiło jeszcze 179 tys. osób, w 1983 r. obniżyło się do 117 tys., w 1984 r. do 104,9 tys., a w 1985 r. do 100 tys. osób. Była to wielkość odpowiadająca w przybliżeniu saldowi migracji z połowy lat sześćdziesiątych.

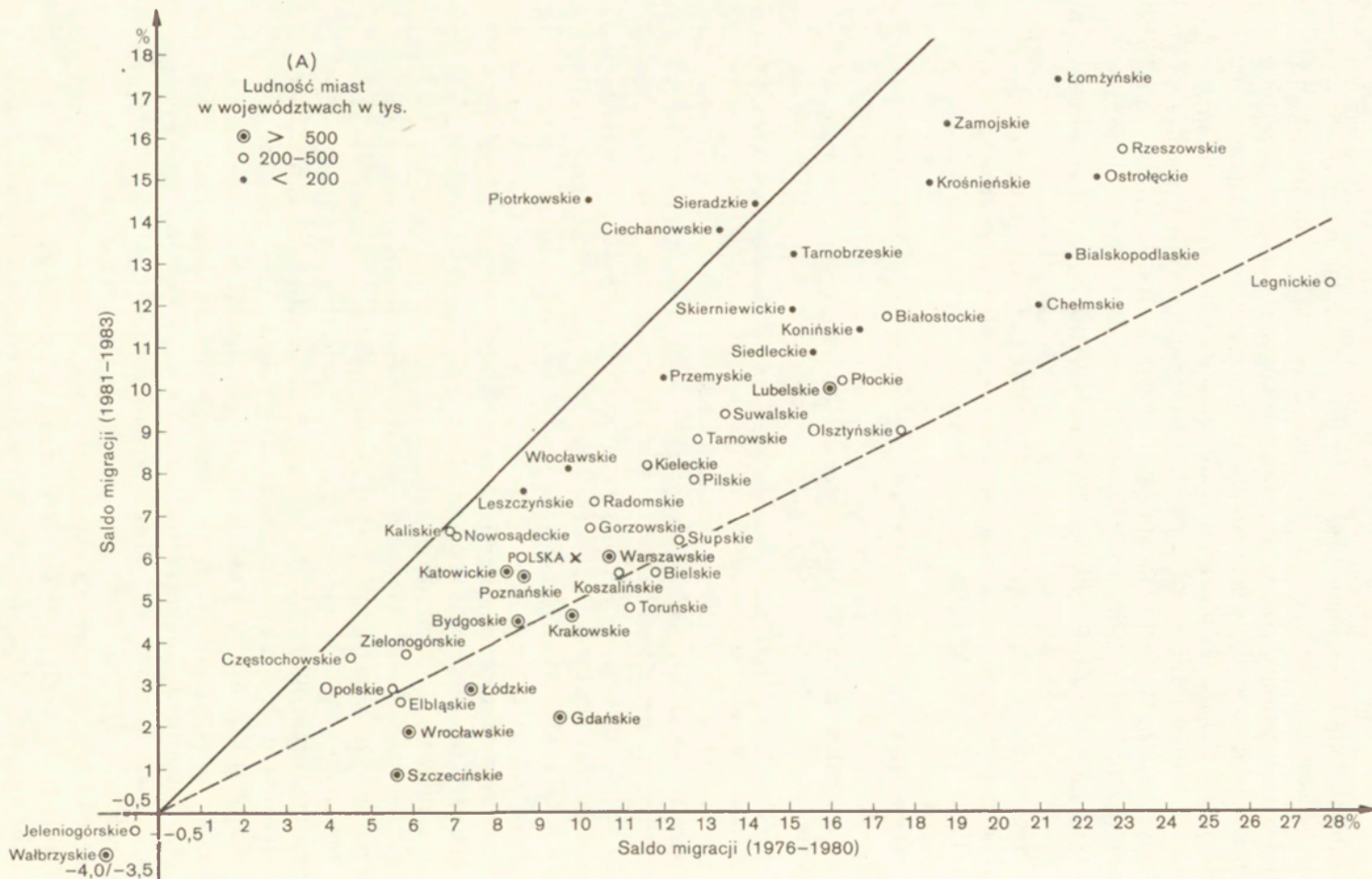
Różnice natężenia migracji netto dla obszarów miejskich 49 województw w okresie poprzedzającym ostry kryzys (1976–1980) i w pierwszych jego latach (1981–1983) przedstawia rycina 4 (przeciętne roczne salda migracji na 1000 mieszkańców).

Z porównania dwu okresów wynika, że miasta tylko 4 województw znajdują się powyżej linii ilustrującej zwiększenie natężenia migracji netto w latach osiemdziesiątych. W rzeczywistości jednak, tylko w przypadku miast woj. piotrkowskiego był to wzrost istotny. Miasta pozostałych 45 jednostek terytorialnych wykazały znaczny spadek natężenia tego zjawiska w stosunku do drugiej połowy lat siedemdziesiątych. O skali dokonujących się przemian może świadczyć fakt, że w 9 województwach natężenie dodatnich sald migracji na obszarach miejskich zmniejszyło się ponad dwukrotnie, szczególnie w ostry sposób dotykając ośrodki miejskie woj. szczecińskiego (ponad 6-krotny spadek migracji netto), gdańskiego (ponad 4-krotny spadek) i wrocławskiego (ponad 3-krotny spadek). Znaczną rolę w kształtowaniu tych niskich wskaźników migracji netto miała, poza rzeczywistym osłabieniem sald migracji wewnętrznych, emigracja za granicę.

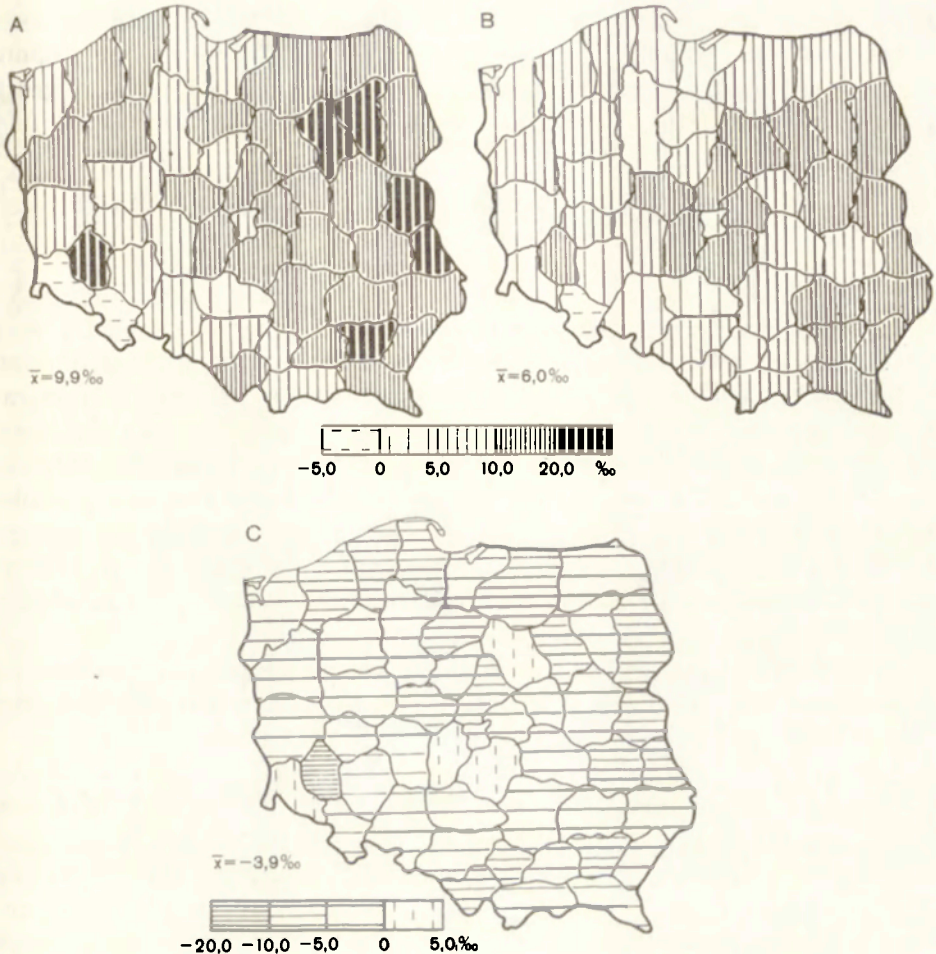
Dodatkowym uzupełnieniem do prześledzenia zmian natężenia tego zjawiska w obu przekrojach czasu są mapy rozkładów przestrzennych miejskich sald migracji ujęte według województw (ryc. 5).

W pięcioleciu 1976–1980 (ryc. 5A) potraktowane w sposób zagregowany miasta wszystkich województw, z wyjątkiem woj. jeleniogórskiego i wałbrzyskiego, reprezentowały dodatnie salda migracji. Generalnie rzecz biorąc, były one wyższe we wschodniej części kraju (obszary stosunkowo słabiej rozwinięte i zurbanizowane), chociaż w układzie całej Polski maksymalną wartość wskaźnika (29/1000), osiągnęły miasta woj. legnickiego (rozwój miejski był tu związany z rozbudową zagłębia miedziowego). W klasie najwyższych wskaźników, przekraczających 20 migrantów na 1000 mieszkańców, znalazły się ośrodki miejskie 5 innych wschodnich województw.

Okres 1981–1983 (ryc. 5B), poza ogólnym obniżeniem natężenia przeciętnych rocznych sald migracji dla miast (z 9,9/1000 w latach 1976–1980 do 6,0/1000 dla 1981–1983) przyniósł także zmiany w ich konfiguracji przestrzennej. Zniknęła zupełnie klasa miast charakteryzująca się wskaźnikiem 20 i więcej

Ryc. 4. Saldo migracji dla obszarów miejskich według województw w latach 1976-1980 i 1981-1983 (średnie roczne na 1000 mieszkańców)
Net migration change in urban areas by voivodships, 1976-1980 and 1981-1983 (annual averages per 1000 inhabitants (a) urban population by voivodships, (.000).

Ryc. 5. Zróżnicowanie przestrzenne salda migracji dla obszarów miejskich według województw (średnie roczne na 1000 mieszkańców)

A. 1976-1980, B. 1981-1983, C. zmiany (1976-1980 - 1981-1983)

Net migration change in urban areas by voivodships (annual averages per 1000 inhabitants)

A. 1976-1980, B. 1981-1983, C. changes (1976-1980 - 1981-1983)

migrantów na 1000 mieszkańców, zwiększyła się natomiast do 12 jednostek liczba województw o saldach migracji poniżej 5 na 1000 (w 1976-1980 w klasie tej było tylko jedno województwo). Obszary miejskie woj. wałbrzyjskiego, jako jedyne w kraju, miały negatywne salda migracji na początku lat osiemdziesiątych.

Rycina 5C prezentuje wreszcie o ile osób przeciętnie w roku zmniejszyło się natężenie salda migracji na obszarach miejskich województw przed i po 1980 r. Wynika z niej, że maksymalny spadek, rzędu 16/1000, wystąpił w woj. legnickim, zmniejszenie zaś od 5 do 10/1000 charakteryzowało 15 województw, głównie na północy i wschodzie kraju. W grupie tej znalazły się zarówno

województwa o wysokim stopniu zurbanizowania i koncentracji ludności miejskiej w dużych aglomeracjach, jak i województwa o niskim stopniu urbanizacji. Najpowszechniej występującą kategorią zmian był spadek migracji netto, nie przekraczający wielkości 5 osób na 1000 mieszkańców.

MIGRACJE I PRZYROST NATURALNY JAKO SKŁADNIKI WZROSTU LUB UBYTKU LUDNOŚCI.

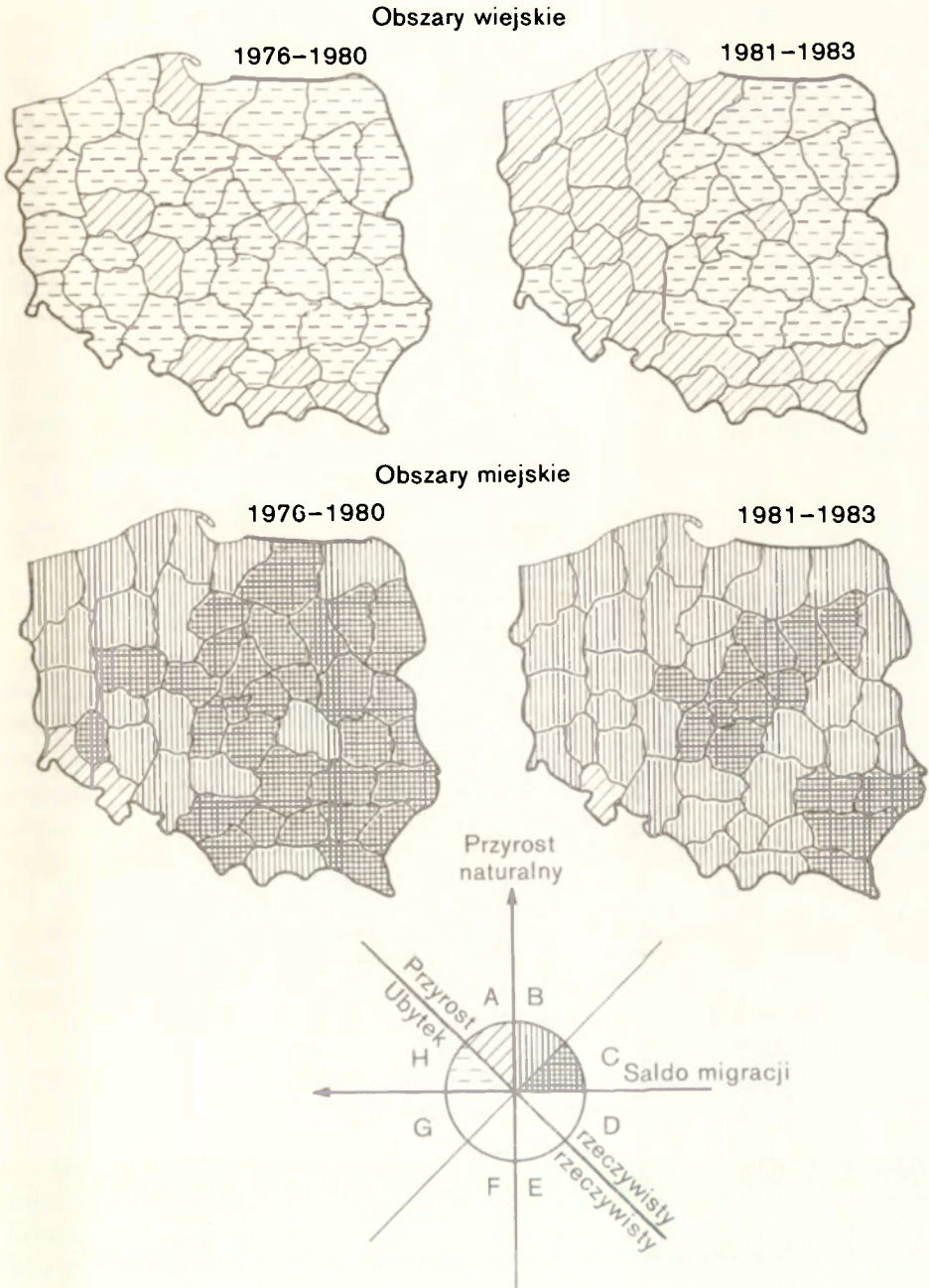
TYPY ZMIAN LUDNOŚCI NA OBSZARACH WIEJSKICH I MIEJSKICH

Malejąca wraz z upływem czasu wielkość salda migracji pomiędzy wsią a miastem spowodowała znaczne przeobrażenia we względnym znaczeniu obu podstawowych komponentów zmian ludności, przyrostu naturalnego i migracyjnego. Składnik migracji, który począwszy od drugiej połowy lat sześćdziesiątych stanowił dominujący element przyrostu ludności w miastach (traktowanych łącznie w obrębie województw), osiągając najwyższe znaczenie w pięcioleciu 1971–1975 (58% przyrostu rzeczywistego), zaczął z końcem lat siedemdziesiątych powoli ustępować miejsca przyrostowi naturalnemu. W 1980 r. udział migracji wynosił już 48% przyrostu rzeczywistego, by w 3 lata później zmniejszył się do 36%, w 1985–39%.

Ten gwałtowny spadek roli migracji jako składnika dynamiki ludnościowej w wyrazisty sposób demonstrują mapy typów zmian ludności wiejskiej i miejskiej przed i po 1980 r. (ryc. 6).

Na wsi lata osiemdziesiąte przyniosły, w stosunku do okresu wcześniejszego, znaczne zwiększenie obszarów rzeczywistego przyrostu ludności. W okresie 1976–1980 dominującym typem przemian były ubytki rzeczywiste ludności wiejskiej, spowodowane wysokim ujemnym saldem migracji (typ H według Webba 1963). Jedynie w przypadku 9 województw przyrost naturalny kompensował z nadwyżką odpływy ludności. Ten ostatni typ zmian ludnościowych objął w latach 1981–1983 już 25 województw. Zajmowały one całą zachodnią połowę kraju oraz południowy pas województw do granicy wschodniej. Do kategorii tej należały także woj. warszawskie i łódzkie. W pozostałej, wschodniej części Polski, przeważały województwa, w których odpływy ludności ze wsi były silniejsze niż przyrost naturalny. Zmiany o podobnym charakterze cechowały ponadto woj. jeleniogórskie i legnickie.

W przypadku miast „skurczył” się znacznie zasięg województw, gdzie wzrost ludności miejskiej uzależniony był przede wszystkim od składowej migracji (z 30 województw w 1976–1980 do 15 jednostek w 1981–1983). Udział migracji we wzroście ludności w żadnym z województw nie przekroczył 60%. Rozmyciu uległ także wyraźny poprzednio podział kraju na część zachodnią, gdzie miasta rosły głównie z przyrostu naturalnego, oraz część wschodnią, gdzie funkcję tę spełniały migracje. Obecnie w 33 województwach, wzrost ludnościowy miast uzależniony jest przede wszystkim od przyrostu naturalnego. Miasta woj. wałbrzyskiego utrzymały swój negatywny charakter migracyjny rekompensowany jednak wyższym przyrostem naturalnym.

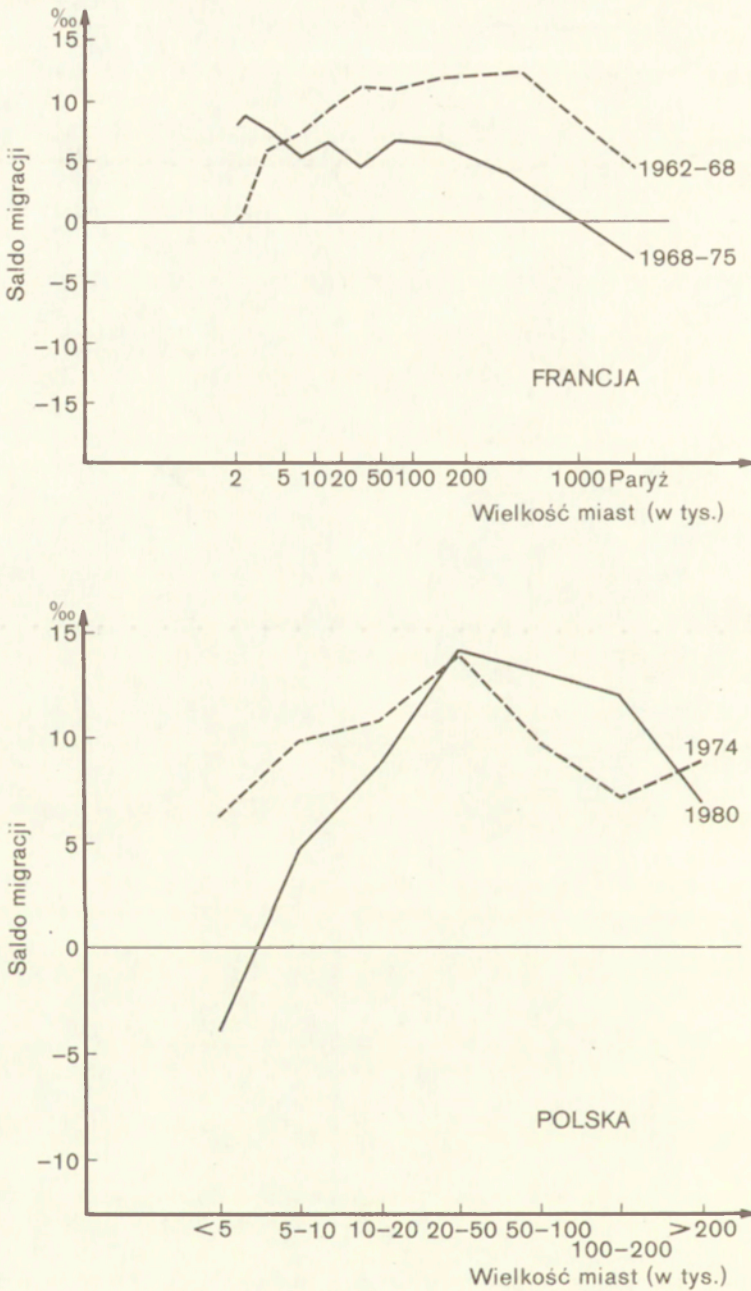

Ryc. 6. Typy zmian ludności wiejskiej i miejskiej w latach 1976–1983 (według Webba 1963)

H – przewaga ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym, A – przewaga przyrostu naturalnego nad ubytkiem migracyjnym, B – przewaga przyrostu naturalnego nad przyrostem migracyjnym, C – przewaga przyrostu migracyjnego nad przyrostem naturalnym

Types of rural and urban changes by voivodships, 1976–1983 (after Webb 1963)

H – net out-migration exceeding natural increase, A – natural increase exceeding net out-migration, B – natural increase exceeding net in-migration, C – net in-migration exceeding natural increase

Ryc. 7. Związek między saldem migracji a wielkością miast we Francji (według Illerisa 1980) i w Polsce

Relations between net-migration and city size in France (after Illeris 1980) and Poland

Zmiany, o których mowa powyżej, w sposób jeszcze bardziej oczywisty zaakcentowały swą obecność w sieci miast, a szczególnie wśród miast największych. Przykładu może dostarczyć porównanie względnego znaczenia składnika migracyjnego we wzroście ludnościowym miast powyżej 100 tys. mieszkańców. W końcu lat siedemdziesiątych wśród 37 miast tej kategorii wielkości, 23 rosły w przeważającej mierze z migracji. Niewiele lat później (1984) liczba tego typu ośrodków zredukowała się do 5 (26 miast wykazało znaczącą dominację przyrostu naturalnego). Osiem ponad stotysięcznych miast reprezentowało ujemne salda migracyjne (w tym poważny udział emigracji za granicę).

O odmienności i specyfice rodzimych procesów przemian w reorganizacji przestrzennej ludności świadczyć może porównanie rozkładu sald migracji w czasie według wielkości miast we Francji i Polsce (ryc. 7). Podstawowy kierunek przemian we Francji, to malejąca rola dużych miast jako obszarów napływu ludności i rosnące znaczenie miast najmniejszych, poniżej 10 tys. Najbardziej obecnie aktualne dane spisu ludności z 1982 r. dokumentują, że zjawisko to jeszcze bardziej się pogłębiło. Wszystkie miasta, z wyjątkiem Montpellier, traciły ludność, najwyższą zaś dynamiką rozwoju charakteryzowały się miasta poniżej 10 tys.

W Polsce zjawisko to kształtuje się odmiennie. W strukturze miejskiego systemu osadniczego postępuje dalsza koncentracja ludności w dużych, a zwłaszcza w średniej wielkości miastach. Jednocześnie procesowi temu towarzyszy, jak nigdy dotąd, odpływ ludności z miast najmniejszych. O skali tego zjawiska świadczyć może fakt, iż 166 miast, w tym 145 miast poniżej 10 tys. mieszkańców, wykazało ubytek ludności w okresie 1976–1980. Najbardziej drastycznie zjawisko to wystąpiło wśród ośrodków poniżej 5 tys. mieszkańców. Depopulacja tych ośrodków osłabia i tak mizerną funkcję usługową w stosunku do rolniczej ludności, a przyspiesza odpływ bezpośrednio do miast większych. Atrakcyjność miasta wyznaczana jest ciągle jeszcze jego wielkością. Jest nią – jeśli przyjąć charakter migracji pomiędzy miastami – wielkość co najmniej 50 tys., a w zasadzie wielkość miasta liczącego 100 tys. mieszkańców.

PRÓBA INTERPRETACJI PRZEMIAN W ZACHOWANIACH PRZESTRZENNYCH I DYNAMICE LUDNOŚCI OBSZARÓW MIEJSKICH I WIEJSKICH

Opisane powyżej zjawiska i procesy wymagają obecnie podjęcia próby odpowiedzi na pytanie o ich przyczynę. Zarysowanie podstawowych czynników sprawczych przemian w rozmiarach i kierunkach stałych ruchów wędrowniczych stanowi wstępny etap analizy wyjaśniającej.

W skali makroprzestrzennej migracje ludności, w tym również migracje wieś-miasto, traktować możemy jako przejaw ogólnego procesu modernizacji, leżącego u podstaw hipotez i koncepcji „przejścia” w ruchliwości przestrzennej ludności (Zielinsky 1971). Przemieszczenia terytorialne można zarazem rozpatrywać jako mechanizm dostosowywania się (adaptacji) ludności do zmieniających się warunków ekonomicznych, społecznych i politycz-

nych. Rezultaty badań empirycznych wskazują, że wielkość oraz kierunki migracji wykazują związek z ogólnym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, zwiększając się w okresie prosperity, a obniżając się w czasach kryzysu.

Niektóre z konstrukcji teoretycznych utrzymują (Lee 1966), że u podstaw decyzji migracyjnych leżą 4 klasy czynników:

- 1) czynniki związane z miejscem (obszarem) pochodzenia,
- 2) czynniki związane z miejscem (obszarem) przeznaczenia,
- 3) przeszkody pośrednie leżące pomiędzy miejscem (obszarem) pochodzenia a miejscem (obszarem) przeznaczenia,
- 4) wielkość czynników osobistych, które modyfikują powyższe wpływy (wykształcenie, status społeczny, wiek, pozycja w cyklu życia, system wartości).

Cechy miejsc pochodzenia i przeznaczenia można rozpatrywać jako posiadające wpływ pozytywny (+), zachęcające do podjęcia ruchu; wpływ ujemny (-), zniechęcające do ruchu i czynniki neutralne (c). Istnieje różnica w oddziaływaniu tych czynników w miejscu pochodzenia i przeznaczenia (te ostatnie są zawsze słabiej znane, często informacje o miejscach przeznaczenia oparte są na pogłoskach i spekulacjach). Pomiedzy tymi obszarami istnieje wiele przeszkód pośrednich. Obejmują one m. in. odległość, środki transportu, koszt pokonywania odległości, ograniczenia prawne. W okresie ekspansji ekonomicznej kontrast pomiędzy dodatnimi czynnikami w miejscu pochodzenia i przeznaczenia jest zwiększony, a czynniki ujemne w miejscu pochodzenia wydają się bardziej ostre i silniej odczuwalne. Odzwierciedleniem powyższej sytuacji jest wzmożony ruch wędrowniczy ludności kierujący się w stronę atrakcyjnych regionów. W czasie kryzysu występuje pewne wyrównanie szans. W warunkach niepewności znajomość miejsca zamieszkania stanowi element bezpieczeństwa i powoduje osłabienie ogólnej mobilności. Dotyczy to w głównej mierze wewnętrznych przemieszczeń ludności, gdyż w układzie ruchów zagranicznych obserwuje się wówczas zazwyczaj znaczny odpływ. Rozmiary i natężenie przemieszczeń przestrzennych ludności ma ponadto tendencję zniżkową, gdy miejsca pochodzenia i przeznaczenia coraz bardziej upodabniają się do siebie (w miarę ogólnego wzrostu poziomu społeczno-gospodarczego).

W Polsce przez wiele ostatnich lat utrzymywała się względnie wysoka mobilność przestrzenna ludności (migracje o charakterze stałym), z dominującym kierunkiem przemieszczeń wieś – miasto. Pomiedzy tymi obszarami istniał i występuje obecnie ostry kontrast pomiędzy zespołem dodatnich, przyciągających czynników w mieście i zespołem czynników ujemnych, odpychających występujących na wsi (duże różnice poziomu warunków życia i pracy oraz ostre dysproporcje w sferze wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną). Miasto, a zwłaszcza miasto duże, utożsamiano z symbolem postępu. stanowiło ono ostateczne miejsce, upragniony etap w realizacji osobistej kariery. Postawy takie potęgowane były także przez środki masowego przekazu i oficjalną propagandę.

Kryzys końca lat siedemdziesiątych przyniósł istotną reorientację tego rodzaju postaw. Wydaje się, że wśród wielkości przyczyn tego stanu rzeczy

wyróżnić można czynniki ogólne, których wpływ miał charakter ogólnokrajowy i nie był w zasadzie zróżnicowany geograficznie, oraz czynniki specyficzne, których istota, i znaczenie wykazywały związek z lokalizacją obszarów miejskich jak też wiejskich.

Do czynników ogólnych, ograniczających rozmiar i strukturę kierunków wewnętrznych ruchów wędrownych ludności, zaliczyć można w tym wypadku ogólny spadek poziomu wytworzonego dochodu narodowego i związane z tym osłabienie działalności inwestycyjnej, czy też wprowadzenie w całym kraju w grudniu 1981 r., stanu wojennego.

Wśród przyczyn, które wpłynęły na osłabienie przyciągającej siły miast można wyróżnić z kolei takie czynniki, jak:

- zahamowanie, a nawet okresowy regres, rozwoju miejskiego rynku pracy (ograniczone możliwości zatrudnienia w mieście);
- kompletne załamanie się programu uspołecznionego budownictwa mieszkaniowego (ograniczone możliwości zamieszkania w mieście);
- potęgujące się, dotkliwie trudności w sferze zaopatrzenia w produkty rolne.
- wysokie, w wielu przypadkach przekraczające wszelkie dopuszczalne normy, zanieczyszczenie środowiska miejskiego;
- pogłębiające się „rozregulowanie” funkcjonowania infrastruktury technicznej, transportu, komunikacji.

Obszary wiejskie natomiast okazały się bardziej odporne na kryzys. Zespół czynników, który wpłynął na tak znaczne pogorszenie poziomu życia mieszkańców miast i ich sytuację gospodarczą (ograniczając zarazem możliwość napływu do nich nowej ludności), nie dotknął z taką siłą obszarów wiejskich. Ponadto w niektórych sferach życia na wsi można było nawet zaobserwować pewne ożywienie (np. w indywidualnym ruchu budowlanym, bardziej wydajnej gospodarce rolnej). Ponadto, wobec trudnej sytuacji żywnościowej w kraju, pewnej liberalizacji uległa polityka rolna, co przejawiało się zwłaszcza w większych możliwościach nabywania ziemi i powiększania gospodarstw przez indywidualnych rolników.

W konsekwencji oddziaływania powyższych tendencji, z końcem lat siedemdziesiątych i początkiem lat osiemdziesiątych dokonała się swoista rewaloryzacja dodatnich oraz ujemnych czynników związanych z obszarami miast i wsi, co zaznaczyło się ogólnym osłabieniem ruchliwości przestrzennej ludności i znacznym, bezwzględnym zmniejszeniem salda migracji ze wsi do miast.

Czy fakt pozostania znacznej liczby ludności na wsi ma charakter „wymuszony” (brak możliwości otrzymania mieszkań w mieście), czy też stanowi rezultat odmiennej percepcji pozytywnych i negatywnych stron życia w mieście oraz na wsi, a zatem swobodnej decyzji jednostek, jest w tej chwili trudny do jednoznacznej oceny. O wymuszonym charakterze ograniczenia geograficznej ruchliwości ludności przemawiałyby takie okoliczności, jak: utrzymujące się do chwili obecnej duże dysproporcje w poziomie życia i pracy pomiędzy obszara-

mi miast i wsi, a także trudności, w niektórych regionach kraju, w codziennej dostępności przestrzennej ludności wiejskiej do większych ośrodków miejskich.

Skala, kierunek i dynamika powyższych przemian nie były notowane w powojennym rozwoju kraju. Wydaje się, że jest jeszcze zbyt wcześnie, aby ocenić, czy zmiany te mają jedynie charakter krótkotrwały, powiązany z zaburzającym wpływem sytuacji kryzysowej, czy też są wstępem do dużo głębszych przemian wkomponowanych w sekularne trendy modernizacji społeczeństwa i gospodarki.

CURRENT POPULATION CHANGE IN THE NATIONAL URBAN SYSTEM

Summary

The scope of this paper is to present the spatio-temporal variance of the components of the urban population dynamics as a result of the crisis at the turn of the 1970s and the 1980s. The empirical part of this paper is based on the comparative analysis of natural increase and migration, measured by the annual averages for the 1976–1980 and 1981–1983/5 periods. The spatial frameworks are represented by: (1) the provincial pattern (49 voivodships), (2) the urban-rural dichotomy, (3) the set of individual urban places, and (4) urban size classes.

A decrease in the volume of permanent migration is characteristic of the 1980s (by 245,000 between 1980 and 1985). It is for the rural to urban migration that a higher decrease has been noted. Because, at the same time, a small change has been noted for the migration in the opposite direction, this resulted in a considerable reduction of the increase in urban migration growth, the maximal decrease in this phenomenon being noted for the Szczecin, Gdańsk and Wrocław voivodships. As a result, the lost of the dominant share in urban population growth by migration for natural increase has been noted since 1979. This process has been especially intensive in the case of the urban places of eastern Poland as well as that of the smallest and the largest urban places; among the latter, sized 100,000 or over, in 8 centres of the total number of 37, negative net migration has been reported.

A comparative analysis of the changes in the distributions of net migration by urban size in Poland in France allowed to identify the advance of and the differences in the analysed processes. The smallest urban places, sized under 5,000, which represented the most dynamic class of French urban centres, where the mere centres of negative net migration in Poland.

Subsequently, referring to concepts and hypotheses of migration, an attempt was made to interpret the reported change. Among the potential causes underlying the limited urban migration growth, general (national) and specific factors were identified; to the latter, those were included whose nature and importance were related to the location of the respective urban or rural areas.

It is difficult to assess whether the 'retention' of a considerable number of rural people was 'forced' by the urban housing shortage or was a result of different perception of the positive and negative aspects of urban and rural life, i.e. of the change in preferences, and thus free individual decisions. Moreover, it seems to be too early now to assess whether those changes are short-lived, i.e. related to the socio-economic crisis, or a prelude to the much deeper change built in the secular trends of the modernisation of society and the economy.

Translated by Zbigniew Rykiel

АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В СИСТЕМЕ ГОРОДСКОГО РАССЕЛЕНИЯ ПОЛЬШИ

Резюме

Автором работы ставилась цель представить временно-пространственные изменения составляющих динамики городского населения, произошедшие под влиянием кризисной обстановки перелома семидесятых и восьмидесятых годов. Эмпирическую часть работы составляет сравнительный анализ изменений величины и интенсивности естественного прироста и миграции, принимаемых как средние годовые для периодов 1976–1980 и 1981–1983/5.

Территориальные рамки анализа охватывают 49 воеводств, в разбивке на город и село, множество отдельных городских единиц и категории городов по их величине.

Восьмидесятые годы ознаменовались прежде всего сокращением величины и интенсивности долгосрочных перемещений населения (245 тыс. между 1980 и 1985 годами). Самый большой пад наблюдался в величине оттока из деревни в города. Так как в то же время уровень миграции в обратном направлении подвергался самым значительным изменениям, это привело к большому сокращению миграционного прироста в городах (максимальный его пад наблюдался в городских поселениях щецинского, гданьского и вроцлавского воеводств). В результате этого сокращения с 1978 г. миграции теряют примат в пользу естественного прироста, как преобладающей слагающей роста городского населения. Особенно наглядно этот процесс проявился в городских местностях восточной части страны, а также в числе самых мелких и самых крупных (свыше 100 тыс. человек населения) городов. (В последней из перечисленных группе 37 городов в восьми появились отрицательные итоги миграции).

Сравнение меняющегося во времени распределения итогов миграции в категориях величин Франции и Польши дало основы для установления степени развития и различий в процессах, протекающих в нашей стране (самые мелкие города, меньше 5 тыс., жителей, во Франции оказались наиболее динамичной категорией населённых мест, в то время как исключительно они в городской сети Польши имели отрицательный баланс миграции).

С учётом концепций и гипотез миграции была предпринята попытка интерпретации наблюдавшихся перемен. Среди возможных причин ограниченного миграционного прироста в городах были выделены общие (национальные) а также специфические факторы, сущность и значение которых показывали связь с размещением городских в сельских территориях.

Трудно однозначно установить, носит ли „задержание“ значительного количества населения на селе вынужденный характер (невозможностью получить квартиру в городе) или же оно результат другой перцепции выгод и пороков городского и сельского образов жизни (т.е. изменения предпочтений), следовательно, свободного решения индивидов.

Кажется также, что ещё рано точно оценить, носят ли эти изменения лишь кратковременный характер, связанный с нарушающим воздействием обстановки кризиса, или же они знаменуют начало более глубоких изменений, вkomпонованных в вековые тренды модернизации общества и экономики.

ALINA POTRYKOWSKA

FUNKCJONALNE REGIONY MIEJSKIE W KRAJOWYM SYSTEMIE OSADNICZYM

WSTĘP

Zainicjowane w latach siedemdziesiątych przez B. J. L. Berr'ego (1973) i P. Halla (1974) studia nad funkcjonalnymi regionami miejskimi są kontynuowane w wielu krajach. Wśród opracowań dość liczną grupę stanowią międzynarodowe studia porównawcze zapoczątkowane przez P. Halla (1974), N. Hansena (1978), Coombesa i innych (1979), a także prace prowadzone w ciągu ostatnich lat w IIASA, których wyniki opublikowano pod redakcją T. Kawashimy i P. Korcellego (1982). Studia te wykazały, że na gruncie empirycznym funkcjonalne regiony miejskie stanowią dogodny przestrzenny układ odniesienia w analizie zjawisk i procesów urbanizacji. Z teoretycznego punktu widzenia najbliższą koncepcją w kontekście analizy funkcjonalnych regionów miejskich jest teoria interakcji społecznej w przestrzeni. W Polsce założenia teoretyczne badań oraz studia empiryczne nad funkcjonalnymi regionami miejskimi przedstawił P. Korcelli (1977, 1981, 1982). Autor wskazał, jak w świetle koncepcji teoretycznych można zdefiniować pojęcie funkcjonalnego regionu miejskiego.

Jednym z celów niniejszego opracowania jest wyznaczenie funkcjonalnych regionów miejskich jako obszarów o wysokim stopniu bilansowania się miejsc zatrudnienia i zamieszkania ludności. Studia nad funkcjonalnymi regionami miejskimi, wśród których ważną grupę stanowią międzynarodowe badania porównawcze (Hall 1974; Hansen 1978; Coombes i in. 1979; Kawashima, Korcelli 1982), wskazały, że na gruncie empirycznym regiony te stanowią dogodny przestrzenny układ odniesienia w analizie zjawisk i procesów urbanizacji, a także relacji między ośrodkami miejskimi i otaczającymi je obszarami wiejskimi. Dążąc do jednoznacznego wydzielenia takich regionów należy określić ich cechę diagnostyczną, reprezentującą istotny rodzaj powiązań miasta z otaczającym regionem. Cechą taką w świetle literatury przedmiotu jest występowanie na danym obszarze masowych przejazdów osób, zwłaszcza dojazdów do pracy, a także szkół i ośrodków usługowych. W niniejszym opracowaniu za cechę diagnostyczną przy wyznaczaniu regionów przyjęto

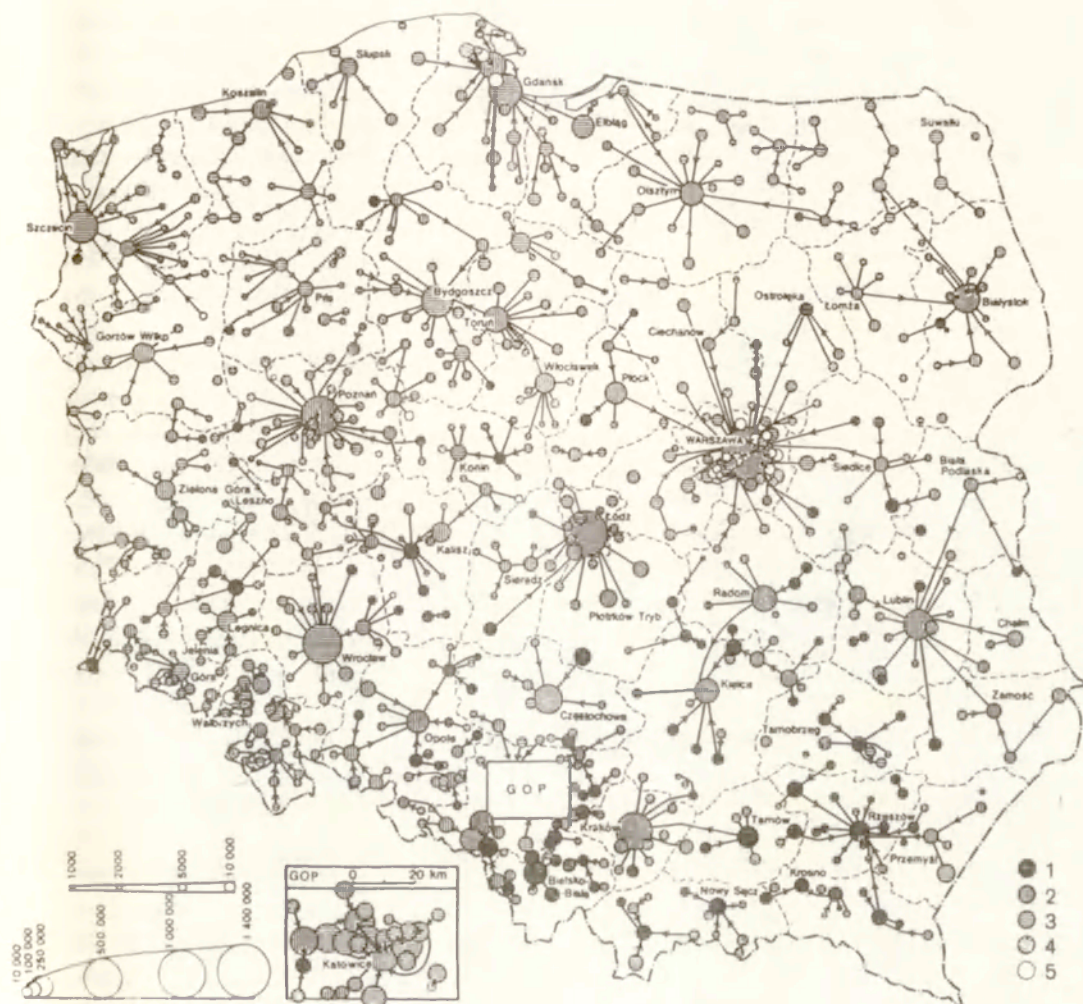
dojazdy do pracy. W pracy wykorzystano materiały GUS-u, pochodzące ze Spisów Kadrowych 1973 i 1983, dotyczące struktury zatrudnienia i dojazdów do pracy w gospodarce społecznej oraz szacunkowe dane dotyczące zasobów mieszkaniowych, struktury demograficznej i wybranych cech ludności, przeliczone według nowego podziału administracyjnego w skali podstawowych jednostek przestrzennych, tzn. miast, gmin. Ponadto analizę wykonano na podstawie materiałów NSP 1978. Trzeba podkreślić, że w badaniu wewnętrznej struktury regionów funkcjonalnych możliwe jest, a także celowe, równoległe stosowanie układów regionów miejskich, jak i układów administracyjnych (Korcelli 1981). Podejście to ma tę zaletę, iż umożliwia przejście z układów podstawowych jednostek funkcjonalnych na układy administracyjne w skali jednostek przestrzennych oraz odwrotne podejście w przypadku analiz retrospektywnych. W niniejszym badaniu podejście to znalazło zastosowanie (Potrykowska 1984).

DELIMITACJA FUNKCJONALNYCH REGIONÓW MIEJSKICH

Delimitacji funkcjonalnych regionów miejskich dokonano w ramach studium zespołowego nad strukturą wewnętrzną tych regionów (Korcelli, Potrykowska, Bodzak 1982). Obejmowała ona wyznaczenie podstawowych jednostek morfologicznych, takich jak rdzeń regionu oraz obszary otaczających stref: wewnętrznej (dojazdów) i peryferyjnej. Wzorem innych prac przyjęto klasyczne kryterium wielkości ośrodka, według którego do rdzenia regionu zalicza się miasta liczące 50 tys. mieszkańców i więcej oraz stanowiące ośrodki zatrudnienia 20 tys. osób i więcej w przypadku aglomeracji policentrycznych. Miasta stykające się granicami lub też miasta nie mające wspólnej granicy, lecz usytuowane wzajemnie w niewielkiej odległości, jeśli nawet nie spełniały kryterium wielkości, traktowano jako jeden obszar rdzeniowy, gdzie dzieliły one wspólne dojazdy. Na tej podstawie wyznaczono 47 obszarów rdzeniowych regionów, do których włączono 78 ośrodków miejskich.

Uzyskanie układu funkcjonalnych regionów miejskich, obejmujących cały obszar kraju, wymagało ponadto posłużenia się dwoma dodatkowymi kryteriami, odnoszącymi się do roli poszczególnych miast, jako ośrodków funkcji centralnych, oraz do roli gospodarczej i potencjału ludnościowego miast, określonego w planach zagospodarowania kraju. Dodatkowo wyznaczono 10 ośrodków regionalnych, spośród których 7 (Konin, Piła, Nowy Sącz, Siedlce, Stalowa Wola, Chełm i Zamość) przekroczyło przyjętą wielkość 50 tys. mieszkańców w końcu badanego okresu (1978–1983).

Trzy pozostałe rdzenie regionów stanowią dwucentrowe osiedla: Ełk – Suwałki, Łomża – Ostrołęka, Krosno – Jasło, Sanok, które w latach siedemdziesiątych zaliczone zostały do grupy krajowych ośrodków rozwoju (Korcelli 1981). Granice maksymalnych dojazdów do pracy do 47 ośrodków regionów służyły jako kryterium wyznaczania granic funkcjonalnych regionów miejskich. Szczegółowa analiza tych układów (Korcelli, Potrykowska, Bodzak

Ryc. 1. Hierarchia ośrodków dojazdów do pracy w systemie miast Polski w 1973 r.

Typy miast według stosunku miejsc pracy i miejsc zamieszkania zatrudnionych (wg Jerczyński 1977a):
 1 – bardzo silna funkcja miejsca pracy, 2 – silna funkcja miejsca pracy, 3 – zrównoważony udział funkcji miejsca pracy i funkcji mieszkaniowej, 4 – bardzo silna funkcja mieszkaniowa, 5 – silna funkcja mieszkaniowa

Hierarchy of commuting centres in the Polish urban system, 1973

Types of cities by the ratio of work places and places of residence of employees (after Jerczyński 1977a):

1 – very strong employment function, 2 – strong employment function, 3 – balanced employment and residence function, 4 – very strong residence function, 5 – strong residence function

1981, 1982) wykazała częste nakładanie się pól dojazdów do kilku ośrodków (ryc.1). Nakładanie się pól dojazdów zorientowanych wokół dwu lub więcej ośrodków można interpretować w kategoriach hierarchii, zakładając że zasięgi pól dojazdów do ośrodka niższego rzędu mieszczą się bez reszty w polach dojazdów do sąsiednich dużych ośrodków o wyższej randze. Ze względu na powyższy fakt, przeprowadzono dodatkową analizę w celu identyfikacji poszczególnych składników hierarchicznych przestrzennej struktury dojazdów

do pracy. Rycina 1 przedstawia hierarchię ośrodków dojazdów do pracy w miejskim systemie osadniczym, wykonaną metodą porządkowania hierarchicznego według kryterium największego przepływu (Nystuen, Dacey 1961)

Wyodrębnione układy dominujące odzwierciedlają ogólną strukturę powiązań między układami miejsc pracy i zamieszkania w złożonym układzie relacji oraz pozycji poszczególnych układów, co z kolei pozwala wyróżnić poziomy hierarchiczne struktury tych powiązań. Są to układy rozłączne terytorialnie, których ośrodki stanowią węzły I rzędu (węzły wraz z jednostkami im podporządkowanymi można utożsamiać z regionami węzłowymi dojazdów do pracy w układzie krajowym).

Wyodrębnione układy są wyraźnie zróżnicowane pod względem zasięgu terytorialnego oraz wewnętrznej struktury hierarchicznej. Sklasyfikowano 11 układów dominujących o wielokrotnie złożonej, cztero- i pięciopoziomowej strukturze hierarchicznej, których węzły I rzędu zaliczone są do ośrodków ponadregionalnych, należących do systemu głównych miast Polski (Warszawa, Katowice, Bydgoszcz, Gdańsk, Łódź, Lublin, Kraków, Poznań, Kielce, Wrocław, Szczecin oraz Rzeszów). Ośrodki te są największymi w kraju miastami liczącymi ponad 200 tys. mieszkańców, o silnie wykształconej funkcji pracy (lub zbilansowanym udziale miejsc pracy i zamieszkania), a więc cechach wskazujących na dobrze wykształcone samodzielne rynki pracy (Jerczyński 1977a).

Wymienione regiony węzłowe o charakterze ponadregionalnym zajmują wysoką pozycję w stosunku do pozostałych układów, a ich rozległe zasięgi, wykraczające poza granice ich obecnych województw, nawiązują do obszarów dawnych województw.

Na niższych poziomach hierarchicznych pozostają układy i ośrodki regionalne II rzędu, bezpośrednio podporządkowane tym węzłom: np. Warszawie są m.in. podporządkowane 3 ośrodki o znaczeniu regionalnym, takie jak Płock, Siedlce, Ostrołęka; Toruń podporządkowany jest Bydgoszczy, Gdynia, Elbląg i Tczew – Gdańskowi; Radom i Skarżysko-Kamienna – Kielcom, Piotrków Trybunalski – Łodzi, Ełk – Białostokowi, Przemyśl i Sanok – Rzeszowowi. Wymienione układy dominują w przestrzennej strukturze powiązań kraju, a zasięgi ich nawiązują do obszarów danych województw.

Następną grupę stanowią ośrodki regionalne stanowiące węzły I rzędu, o układach mniej rozbudowanych i o trzyszczeblowej strukturze hierarchicznej oraz zasięgach przestrzennych znacznie mniejszych, dzielących terytorium znajdujące się poza oddziaływaniem ośrodków ponadregionalnych.

PRZESTRZENNA STRUKTURA FUNKCJONALNYCH REGIONÓW MIEJSKICH

Wyodrębnione układy tworzą całości funkcjonalne, stanowiące w większości trzony regionów miejskich lub ich istotne elementy. Węzłom I rzędu natomiast, stanowiącym ośrodki o silnie wykształconej funkcji pracy, podporządkowane są ośrodki spełniające funkcje mieszkaniowe. Podobnie zasięgi pól

dojazdów, traktowane w kategoriach hierarchii, oznaczają, że pola dojazdów do ośrodka niższego rzędu mieszczą się bez reszty w polach dojazdów do sąsiednich dużych ośrodków.

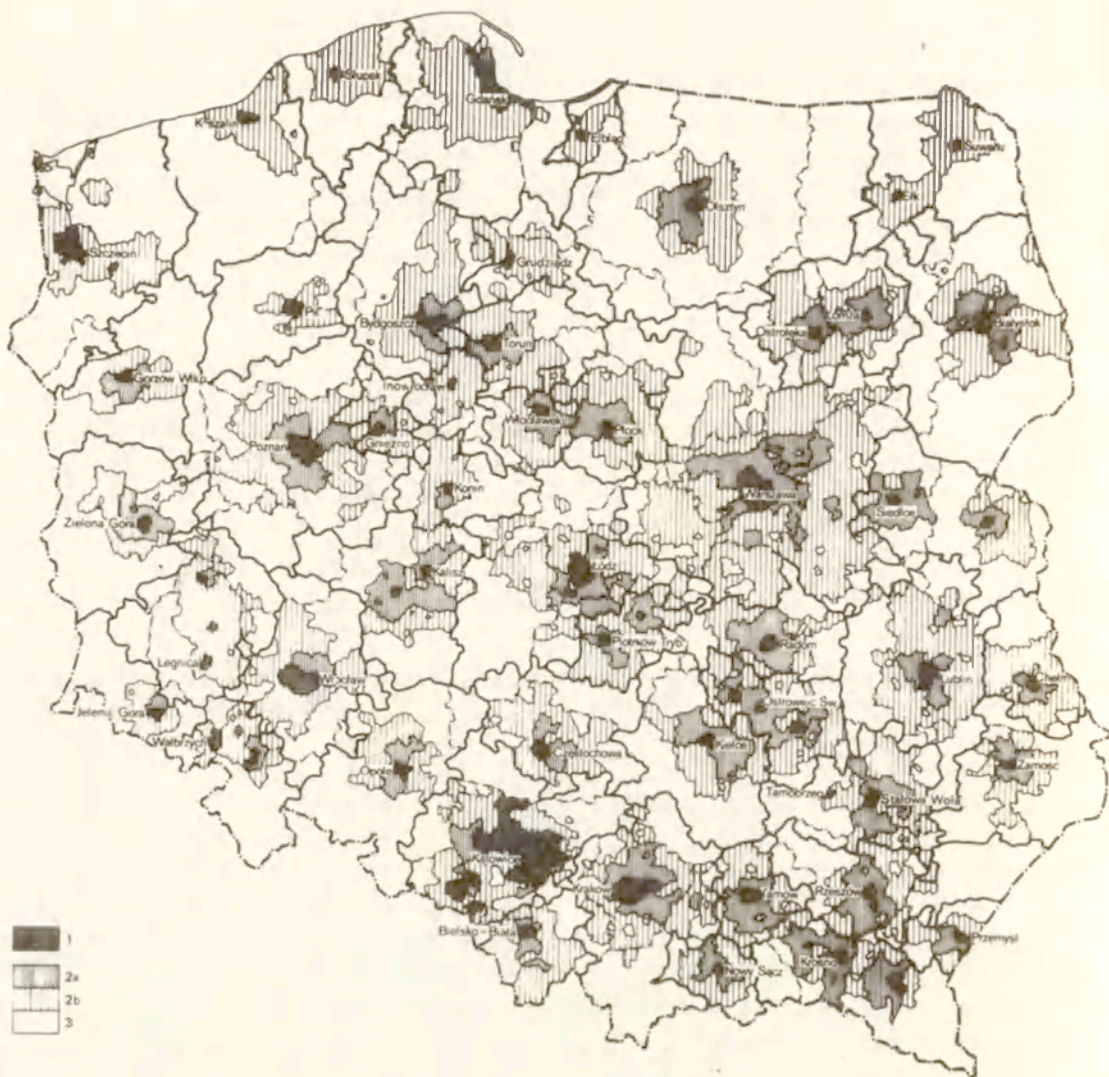
Na podstawie powyższej zasady oraz granic maksymalnych zasięgów dojazdów do ośrodków regionów miejskich wyznaczono maksymalne granice regionów miejskich. Uzyskany w ten sposób obraz struktury powiązań między obszarami zamieszkania a ośrodkami zatrudnienia zawiera także residualne składniki w postaci powiązań słabszych, reprezentujących nieliczne dojazdy na znaczne niejednokrotnie odległości. W takim przypadku nielicznych dojazdów lub ich braku posłużono się kryterium administracyjnym. Na tej podstawie wyznaczono również strefy wewnętrzne regionów, zróżnicowane pod względem intensywności powiązań. Na podstawie kryterium wskaźnika powiązań (% dojeżdżających do pracy w liczbie czynnych zawodowo poza rolnictwem), dążąc do zgeneralizowania struktury wewnętrznej regionów, przeprowadzono granicę zasięgu strefy wewnętrznej (zwanej strefą dojazdów) na podstawie izolinii wartości 10% wskaźnika powiązań. Uwzględniono zróżnicowanie wewnątrzregionalne ze względu na zasięg wskaźnika powiązań. W tym celu przeprowadzono podział strefy wewnętrznej na strefę bardzo intensywnych dojazdów, w której wartości wskaźnika powiązań przekraczają 50%, oraz strefę mniej intensywnych dojazdów (wartości wskaźnika powiązań 50–20%), zwaną też strefą zewnętrzną. Natomiast obszary znajdujące się poza zasięgiem izolinii wartości 10% wskaźnika powiązań należą do strefy peryferyjnej regionu.

Strukturę przestrzenną regionów miejskich przedstawia rycina 2, pełną zaś listę rdzeni wyznaczonych jednostek wraz ze statystyczną charakterystyką tych ośrodków zawiera tabela 1.

Jednostki pod względem skali przestrzennej, liczby mieszkańców i potencjału gospodarczego odpowiadają ogólnie koncepcji funkcjonalnych regionów miejskich, jako regionów o wysokim stopniu bilansowania się miejsc zatrudnienia i zamieszkania ludności. Połowę ośrodków tych regionów stanowią miasta liczące ponad 100 tys. mieszkańców (tab.1), natomiast większość spośród ośrodków pozostałych regionów osiągnie tę granicę w okresie najbliższych 10 lat.

Regiony miejskie, chociaż formalnie równorzędne, różnią się znacznie pod względem potencjału ludnościowego i struktury osadnictwa. Można więc mówić o ukrytej hierarchii regionów miejskich, której górny poziom zajmuje podzbiór około 10 jednostek (w stosunku do których pozostałe są podległe w sensie układu transportowego lub wyspecjalizowanych funkcji usługowych, Korcelli 1982). Ośrodki głównych regionów przyciągają dojeżdżających z całego podporządkowanego tym ośrodkom terytorium, a w przypadku regionów mniejszych ich strefy peryferyjne cechuje występowanie dość silnie domkniętych lokalnych układów powiązań. Powyższe stwierdzenie ma charakter hipotezy roboczej, którą trzeba zweryfikować w dalszej analizie.

Regiony miejskie są zróżnicowane pod względem potencjału ludności,

Ryc. 2. Funkcjonalne regiony miejskie w 1973 r. (opracowali: D. Bodzak i A. Potrykowska)
 1 – ośrodki (rdzenie) funkcjonalnych regionów miejskich, 2a – strefy najintensywniejszych dojazdów do pracy (ponad 50% dojeżdżających w stosunku do zawodowo czynnych poza rolnictwem), 2b – strefa zewnętrzna (10–50% dojeżdżających), 3 – strefa peryferyjna (poniżej 10% dojeżdżających)

Functional urban regions, 1973 (Authors: D. Bodzak, A. Potrykowska)

1 – centres (cores) of functional urban regions, 2a – zones of the most intensive commuting (over 50% of in-commuters among the professionally non-agricultural active), 2b – external zone (10-50% of in-commuters), 3 – peripheral zone (under 10% of in-commuters)

układu powiązań gospodarczych i usługowych oraz wielkości zasięgów obszarów powiązań między ośrodkami a ich strefami zewnętrznymi. W przypadku większości regionów strefy peryferyjne stanowią również obszary źródłowe codziennych dojazdów ludności do drugorzędnych ośrodków. Pomimo że są to powiązania słabsze (poniżej 10% dojeżdżających wśród ogółu czynnych

zawodowo poza rolnictwem), jednak dojazdy dość często odbywają się na znaczne odległości. Powiązania te są charakterystyczne dla większości regionów położonych w północnej i północno-wschodniej części kraju, gdzie przeważnie słabiej wykształcone strefy wewnętrzne regionów są zrekompensovane wielkością rozległej strefy peryferyjnej.

Kształtowanie się stref powiązań między miejscami zamieszkania i ośrodkami zatrudnienia można opisać za pomocą funkcji potęgowej rozkładu dojazdów do pracy pod względem odległości. Funkcja ta ma postać

$$Y = \frac{D_{ij}}{L_i} = ad_{ij}^b,$$

gdzie: D_{ij} – liczba dojeżdżających do pracy z i -tego miejsca zamieszkania (miasta lub gminy) do j -tego miejsca zatrudnienia (ośrodka regionu); L_i – liczba ludności czynnej zawodowo w i -tej jednostce przestrzennej; d_{ij} – odległość (w km) między ośrodkiem danego regionu a i -tą jednostką przestrzenną; a , b – parametry równania.

Funkcja ta jest miarą zmniejszania się siły oddziaływania ośrodka regionu, a także pośrednio wskazuje na kształtowanie się skali zasięgów regionów (Potrykowska 1983).

W południowej i środkowej części Polski, na obszarach intensywnych dojazdów do pracy, strefy wewnętrzne obejmują większą część powierzchni, a udział stref peryferyjnych jest niewielki. Zasięgi dojazdów są tam mniejsze, o czym świadczą wartości parametru b funkcji potęgowej aproksymującej rozkładu wskaźnika powiązań według odległości (por. tab. 1). Najwyższymi bezwzględными wartościami parametru b charakteryzowały się południowo-wschodnie i południowe obszary kraju. Natomiast najniższe bezwzględne wielkości parametru cechowały regiony usytuowane w zachodniej i północnej części kraju, w których udział stref mniej intensywnych powiązań w regionie jest wyższy.

Niewielkie wartości bezwzględne parametru potęgowego b cechowały obszary aglomeracji miejskich, takich jak Warszawa ($-0,8$), której zasięg oddziaływania jest bardzo duży, a obszar regionu jest największy w kraju ($15,509 \text{ km}^2$) i wykracza daleko poza granice województwa stołecznego. Podobne wartości parametru b cechują region Łodzi, Lublina, których powierzchnia obejmuje również obszary województw sąsiednich. W przypadku Katowic, Bielska-Białej i Częstochowy uzyskano bardzo niskie wartości parametru potęgowego b , a funkcją najlepiej aproksymującą układy powiązań w regionie była funkcja wykładnicza, a w przypadku Bielska-Białej – liniowa.

Widoczne jest zróżnicowanie regionów ze względu na ich ukształtowanie, potencjał ludnościowy i strukturę osadnictwa, również w układzie województw w nowym podziale administracyjnym w 1978 r. (ryc. 3, Potrykowska 1984; Kołodziejcki, Stasiak 1986). Ilustracją tego zjawiska są różnice wartości wskaźnika domknięcia regionalnego w latach 1973–1978–1983 według województw (saldo dojeżdżających i wyjeżdżających na 1000 mieszkańców)

Tabela 1. Charakterystyka funkcjonalnych regionów miejskich w latach 1973–1978–1984

Ośrodki regionów miejskich**	Typ ośrodka w funkcji dominującej	Ludność (w tys.)			Zatrudnienie (w tys.)			Funkcja rozkładu wskaźnika powiązań wg odległości w regionie	r	Wskaźnik			
										poziomu rozwoju usług		zasobów i warunków mieszkaniowych	przeciętnych warunków mieszkaniowych
		1973	1978	1984	1973	1978	1984			1973	1979	1978	1978
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. WARSZAWA	UP	1387,8	1555,4	1649,0	784,5	829,8	742,2	$y = 496,2x^{-0,8}$	-0,64	6,51	8,90	5,01	-3,11
2. ŁÓDŹ	P	780,8	823,3	849,4	429,9	414,3	357,4	$y = 298,3x^{-0,8}$	-0,61	-5,00	-4,12	-2,67	-1,28
Pabianice	P	64,9	68,5	72,6	34,1	32,8	29,1			-7,15	-8,11	-8,60	1,63
Zgierz	P	46,3	50,8	54,9	23,2	23,2	19,6			-4,96	-7,78	-4,39	-1,81
	rdzeń	892,1	942,7	976,9	487,2	470,4	406,1			-5,70	-6,89	-5,22	0,27
3. KRAKÓW	PU	657,3	693,6	740,3	345,3	363,0	335,0	$y = 816,5x^{-1,1}$	-0,71	-2,55	0,92	2,00	1,82
4. WROCŁAW	PU	560,3	597,8	635,9	282,4	298,4	270,0	$y = 2818,1x^{-1,57}$	-0,72	-0,34	0,83	3,29	0,59
5. POZNAŃ	PU	498,9	537,2	574,1	265,8	273,5	250,5	$y = 1314,7x^{-1,22}$	-0,82	0,63	2,02	4,24	0,42
6. GDAŃSK	PU	397,7	442,2	467,2	200,1	209,5	195,7	$y = 265,7x^{-0,75}$	-0,70	-2,22	-2,78	4,15	0,08
Gdynia	UP	209,4	227,1	243,1	104,4	113,7	108,0			-0,75	-0,26	5,03	-0,30
Sopot	U	50,6	51,6	51,5	13,6	14,2	13,7			21,55	18,10	8,78	-1,41
	rdzeń	657,7	720,9	761,8	318,0	337,4	317,4			6,19	6,18	5,98	-1,19
7. SZCZECIN	UP	357,9	384,9	390,8	173,3	184,4	176,0	$y = 29,9x^{-0,30}$	-0,35	-0,57	0,83	3,34	1,54
Stargard Szcz.	PU	48,6	55,0	64,6	24,6	24,8	24,6			1,20	1,35	4,07	0,13
	rdzeń	406,5	439,9	455,4	197,9	209,2	200,6			0,31	1,09	3,70	0,83
8. KATOWICE	PU	337,1	348,6	363,3	226,5	240,8	220,9	$y = 1,2x^{-0,1}$	-0,10	6,45	5,95	1,12	-1,66
Bytom	P	230,7	230,8	239,2	106,1	105,9	98,2			-5,36	-3,05	-1,98	-1,47
Zabrze	P	201,2	194,2	198,0	74,9	76,6	74,2			-6,16	-6,26	-3,19	-1,69
Sosnowiec	P	191,9	229,8	255,0	91,3	93,4	90,3			-5,83	-8,48	-0,73	-1,63
Gliwice	P	190,4	194,2	212,5	109,8	118,9	111,8			-1,52	-1,45	1,13	-2,34
Chorzów	P	154,4	150,1	144,2	72,0	68,5	39,5			0,30	0,26	-4,78	0,16

Tabela 1. cd

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Ruda Śląska	P	146,8	154,9	164,6	57,9	64,1	68,0			-7,50	-9,97	-2,81	-1,37
Tychy	P	127,5	154,2	181,8	47,8	62,8	69,4			-5,26	-8,20	4,83	-1,32
Rybnik	P	100,6	114,9	135,5	56,8	61,2	59,5			-1,25	-1,58	3,23	-1,84
Wodzisław Śl.	P	98,8	102,4	107,7	40,1	41,5	44,6			-6,53	-4,72	5,25	-1,28
Dąbrowa Górnicza	P	78,2	133,7	136,8	39,1	83,8	72,8			-5,71	-7,68	-3,65	2,57
Jastrzębie Zdrój	P	76,9	95,6	101,0	42,3	55,3	58,8			-9,05	-11,1	7,43	-1,11
Jaworzno	P	72,3	87,5	95,2	34,0	53,7	37,5			-6,24	-8,24	1,77	0,47
Siemianowice Śląskie	P	70,4	74,03	80,9	27,8	27,3	26,0			-6,11	-7,52	-3,06	-0,13
Piekary Śląskie	P	61,6	62,9	67,9	21,3	26,7	25,9			-8,58	-7,03	-2,30	-0,28
Mysłowice	P	60,6	76,9	86,5	25,2	33,2	34,7			-3,66	-2,42	-0,62	0,03
Tarnowskie Góry	PU	60,3	64,1	72,2	32,2	34,4	31,2			-0,73	0,54	2,67	-2,15
Świętochłowice	P	58,0	56,1	61,0	22,5	22,5	21,1			-5,59	-6,80	-7,94	0,50
Będzin	P	57,9	74,0	77,1	26,5	31,8	29,3			-4,59	-5,51	-0,84	-1,58
Czeladź	P	34,3	33,8	37,5	11,0	11,5	11,6			-10,7	-10,0	-1,06	-0,89
rdzeń		2410,0	2633,1	2817,9	1165,4	1377,5	1225,3			-4,68	-5,16	-0,27	-0,85
9. BYDGOSZCZ	P	308,1	338,0	361,4	156,5	167,0	157,2	$y = 491,1x^{-0,97}$	-0,68	-1,70	-1,69	0,70	1,97
10. LUBLIN	UP	258,3	290,4	324,1	131,2	145,0	143,6	$y = 256,9x^{-0,64}$	-0,51	0,43	-1,32	-0,37	1,63
11. CZĘSTOCHOWA	P	194,2	228,3	246,6	97,9	112,8	106,1	$y = 169,1x^{-0,69}$	-0,51	-3,05	-2,52	-0,83	0,05
12. BIAŁYSTOK	PU	184,6	211,2	245,4	93,9	108,5	107,0	$y = 557,8x^{-1,05}$	-0,67	-2,06	-2,42	0,99	1,12
13. RADOM	P	166,9	183,5	213,5	86,2	94,5	95,0	$y = 1224,7x^{-1,23}$	-0,74	-3,83	-3,44	-4,14	3,92
14. TORUŃ	PU	140,3	165,3	186,2	75,1	85,6	84,6	$y = 279,2x^{-0,83}$	-0,67	-5,03	-0,45	0,65	1,05
15. KIELCE	PU	139,9	163,2	200,5	86,3	100,1	96,2	$y = 1130,3x^{-1,18}$	-0,76	3,65	1,84	0,19	0,82
16. WAŁBRZYCH	P	127,4	131,8	138,0	57,3	61,1	58,9	$y = 360,0x^{-1,20}$	-0,62	-3,09	-0,63	-5,78	1,32
Świdnica	P	49,4	54,5	60,3	27,3	28,5	26,9			1,71	4,71	0,45	0,56
Dzierżoniów	P	34,4	35,3	37,9	21,8	22,7	18,9			4,29	4,69	-3,62	1,32
Bielawa	P	31,7	31,9	33,4	15,5	15,2	12,5			-7,67	-9,21	-8,42	2,45
rdzeń		242,9	253,6	269,6	121,8	127,5	117,2			-1,19	-0,11	-4,34	1,41
17. BIELSKO-BIAŁA	P	114,9	156,1	174,1	94,2	106,8	92,6	$y = 108,5x^{-0,48}$	-0,49	2,04	-1,83	1,39	-0,28
18. OLSZTYN	UP	105,6	126,6	147,1	62,5	70,4	68,2	$y = 356,0x^{-0,87}$	-0,68	5,99	7,77	4,80	-0,09
19. OPOLE	UP	94,6	111,3	123,9	62,5	71,2	69,1	$y = 2317,1x^{-1,56}$	-0,79	9,31	7,88	5,30	-3,49
20. ELBLĄG	P	93,7	105,1	117,0	39,6	46,4	44,2	$y = 89,2x^{-0,66}$	-0,79	-5,87	-5,09	2,88	0,07

Tabela 1. cd

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
21. TARNÓW	P	92,1	100,9	113,2	59,7	65,4	63,2	$y = 530,2x^{-0,98}$	-0,63	0,36	3,89	1,14	0,86	
22. RZESZÓW	PU	89,5	112,7	138,0	76,3	87,1	88,2	$y = 1305,7x^{-1,28}$	-0,77	12,3	7,78	4,07	-2,12	
23. WŁOCŁAWEK	P	85,0	95,8	115,3	42,7	54,3	53,3	$y = 315,3x^{-0,9}$	-0,72	-3,55	-4,67	-2,52	0,25	
24. KALISZ	P	84,5	96,2	103,5	44,7	54,4	51,0	$y = 108,9x^{-0,49}$	-0,37	-1,44	-1,09	-2,80	1,49	
OSTRÓW WLKP.	PU	52,3	56,4	67,1	32,6	34,7	34,9			2,02	2,12	2,60	0,74	
rdzeń		136,8	152,6	170,6	77,3	89,1	85,9			0,29	0,51	-0,10	1,11	
25. PŁOCK	P	81,5	96,7	114,5	47,6	56,1	55,8	$y = 398,2x^{-1,97}$	-0,7	2,90	0,30	2,21	-1,26	
26. GORZÓW WLKP.	P	81,1	98,7	115,1	43,5	53,7	50,8	$y = 420,1x^{-0,94}$	-0,69	-2,09	-2,39	3,43	-0,30	
27. ZIELONA GÓRA	PU	79,7	94,3	109,4	50,3	57,2	52,5	$y = 483,4x^{-1,07}$	-0,81	6,97	3,20	2,61	-1,10	
28. LEGNICA	PU	79,2	86,7	97,7	36,8	41,5	41,6	$y = 206,5x^{-0,77}$	-0,77	2,33	5,06	-0,51	1,40	
Lubin	P	41,6	57,4	72,5	23,5	24,1	23,8			-3,56	-5,66	-6,49	-2,86	
Głogów	PU	28,5	45,1	64,2	11,7	14,3	15,8			3,66	2,14	7,35	-3,84	
rdzeń		149,4	189,3	234,4	71,9	79,9	81,2			0,81	0,51	4,44	-1,77	
29. GRUDZIĄDZ	P	79,1	87,4	93,9	36,9	39,2	38,3			-2,07	0,14	0,78	1,23	
30. SŁUPSK	PU	73,5	82,4	91,8	36,5	42,2	41,4	$y = 125,8x^{-0,76}$	-0,82	1,24	0,58	1,74	1,70	
31. KOSZALIN	UP	72,8	86,4	99,5	40,9	46,7	45,2	$y = 115,2x^{-0,63}$	-0,73	7,68	5,36	4,64	1,17	
32. PIOTRKÓW T.	P	62,4	69,0	78,2	34,5	41,1	39,2	$y = 205,8x^{-0,74}$	-0,57	-1,86	-0,65	-6,75	1,77	
TOMASZÓW M.	P	56,9	62,2	66,1	32,6	33,5	28,9			-6,56	-7,30	-8,92	2,21	
rdzeń		119,3	131,2	144,3	67,1	74,6	68,1			-4,21	-3,97	-7,83	1,99	
33. JELENIA GÓRA	PU	57,8	84,6	90,4	30,9	41,9	38,9	$y = 219,7x^{-0,96}$	-0,73	6,32	9,50	0,74	0,35	
34. PRZEMYŚL	PU	55,8	58,8	64,9	22,7	27,8	28,3	$y = 301,5x^{-0,96}$	-0,57	3,04	6,43	-7,07	2,03	
35. INOWROCŁAW	UP	57,3	63,5	70,9	23,9	30,3	30,1			1,95	3,90	-0,40	0,45	
36. OSTROWIEC ŚW.	P	54,6	60,4	71,3	32,4	40,8	37,1			-1,83	-0,77	-2,23	0,68	
Skarżysko Kamienna	P	44,6	42,7	47,6	30,4	31,0	30,3			2,60	2,33	1,24	-0,79	
Starachowice	P	40,9	47,5	54,3	29,9	30,5	29,1			-0,54	1,64	-1,22	0,19	
rdzeń		140,1	150,6	173,2	92,8	102,3	96,5			0,08	1,07	-1,56	0,03	
37. GNIEZNO	PU	53,8	59,2	67,3	25,1	26,4	27,3			-2,90	-0,94	-1,46	0,70	
38. KONIN	PU	46,5	62,6	74,4	17,7	32,8	37,9	$y = 180,0x^{-0,91}$	-0,59	1,77	2,35	1,58	-1,23	
39. PIŁA	PU	46,3	54,9	66,2	19,1	26,3	27,2	$y = 152,3x^{-0,84}$	-0,50	-1,25	0,01	3,67	0,82	
40. NOWY SĄCZ	UP	45,6	61,1	69,7	28,2	37,8	40,2	$y = 234,6x^{-0,71}$	-0,69	8,58	6,85	-1,66	2,16	
41. CHEŁM	PU	42,6	49,3	50,4	22,9	27,8	28,3	$y = 228,4x^{-0,73}$	-0,42	-2,61	0,35	-3,40	1,64	

Tabela 1. cd

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
42. SIEDLCE		PU	41,6	50,3	62,9	23,5	33,5	34,0	$y = 1043,2x^{-1,28}$	-0,81	7,56	7,95	-5,41	1,09
Biała Podlaska		UP	29,1	35,3	45,6	13,6	18,7	19,6			4,90	5,02	-6,16	2,23
rdzeń			70,1	85,6	108,5	37,1	52,2	53,6			6,23	6,48	-5,78	1,66
43. ZAMOŚĆ		PU	37,1	43,7	54,8	19,9	29,9	29,0	$y = 404,6x^{-1,0}$	-0,66	5,49	8,42	-2,25	2,03
44. TARNOBRZEG		PU	24,8	33,6	41,6	7,01	22,1	22,4	$y = 658,9x^{-1,66}$	-0,94	1,34	7,11	1,43	-0,89
Stalowa Wola		P	36,7	50,4	62,9	32,1	37,5	37,4			5,20	2,42	4,98	-3,14
rdzeń			61,5	84,0	104,5	39,1	59,6	59,8			3,27	4,80	3,20	-2,01
45. KROSNO		P	31,3	36,6	44,1	28,0	34,5	34,5	$y = 1016,6x^{-1,38}$	-0,70	5,38	10,12	-0,53	-0,32
JASŁO		PU	20,7	28,8	33,6	19,2	22,6	24,3			15,22	8,01	0,44	-0,99
SANOK		PU	30,1	28,5	34,8	21,1	23,1	22,8			5,49	7,44	1,31	-0,74
rdzeń			82,1	93,9	112,5	68,3	80,2	81,6			8,70	8,52	0,41	-0,68
46. SUWAŁKI		UP	28,3	35,8	48,8	11,2	18,3	21,0	$y = 121,9x^{-0,68}$	-0,70	-0,51	1,53	-3,76	1,85
ELK		PU	29,4	35,8	42,7	14,0	16,7	17,9			6,07	4,91	2,06	1,55
rdzeń			57,7	71,6	91,5	25,2	35,0	38,9			2,78	3,22	-0,85	0,33
47. ŁOMŻA		PU	26,9	36,6	49,3	12,7	18,8	23,5	$y = 189,8x^{-0,8}$	-0,64	2,52	6,31	-0,79	0,33
OSTROŁĘKA		PU	25,1	32,9	43,1	14,4	21,4	20,4	$y = 152,3x^{-0,84}$	-0,55	5,54	2,50	1,17	-0,34
rdzeń			52,0	69,5	92,4	27,1	40,2	43,9			4,03	4,40	0,19	-0,05

* nazwy regionów odpowiadają nazwom ośrodków, np. region WARSZAWA, z wyjątkiem regionów: 2, 6, 7, 8, 16, 28, 36, 42, których ośrodki (rdzenie) obejmują także inne miasta, np. rdzeń regionu 2 obejmuje także miasta Pabianice i Zgierz, regionu 6 Gdynię i Sopot itp.

** Typy ośrodków: P – przemysłowy, PU – przemysłowo-usługowy, UP – usługowo-przemysłowy, U – usługowy, wg M. Jerczyński 1977: Statystyczna charakterystyka miast, GUS, Warszawa, Statystyka Polski.
Źródło: Roczniki Statystyczne Miast, 1980, 1985, GUS, Warszawa; Spisy Kadrowe, 1973, 1983, GUS, Warszawa.

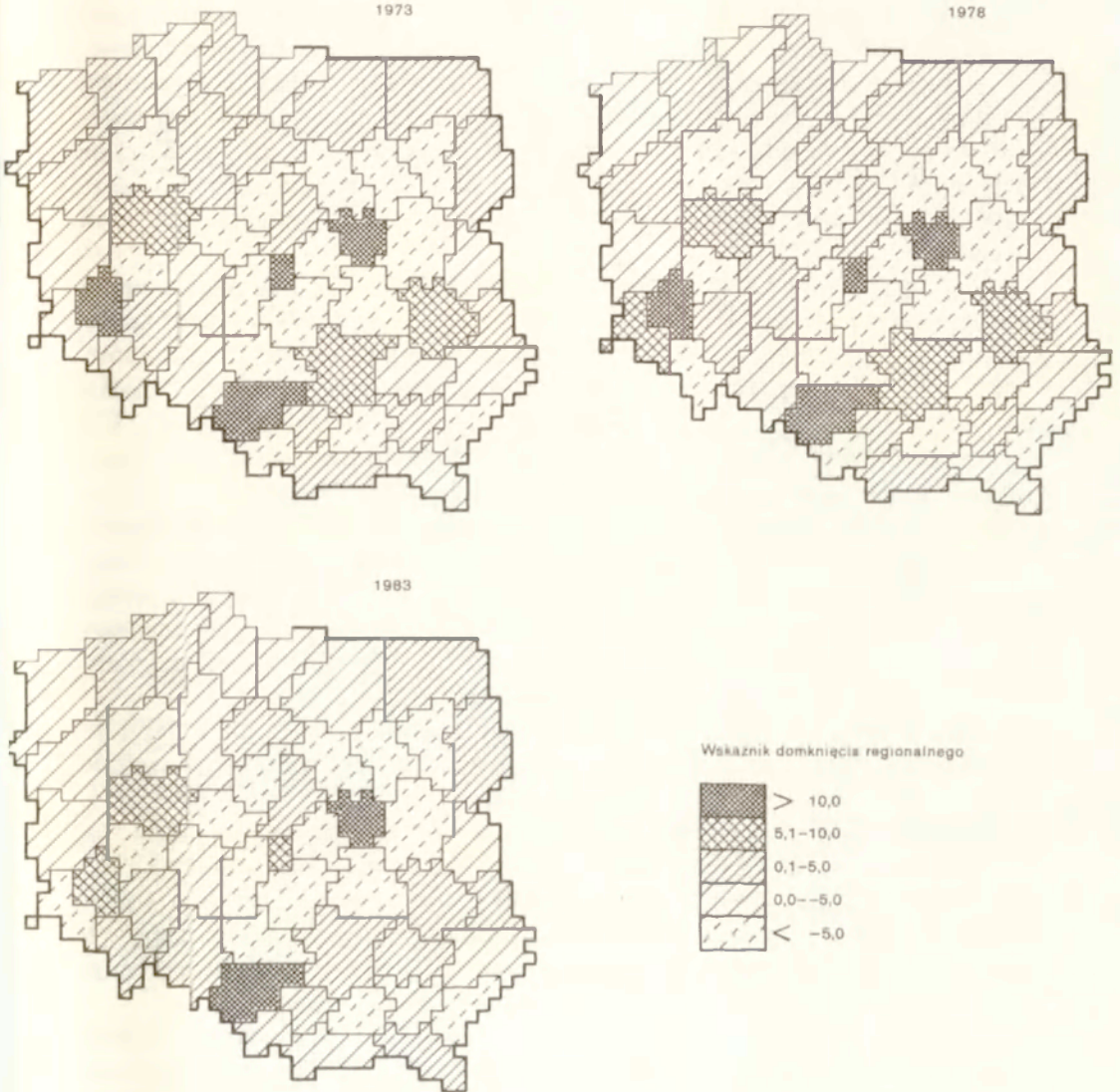
Ryc. 3 Dojazdy do pracy w 1978 r. (oprac. D. Bodzak, A. Potrykowska)

A - % dojeżdżających do pracy w stosunku do liczby zatrudnionych w gospodarce społecznej;
 1 - ośrodki wojewódzkie, 2 - zasięgi dojazdów do pracy do miast wojewódzkich, 3 - granice województw (por. Kołodziejski, Stasiak 1986)

Commuting to work in 1978 (autors: D. Bodzak, A. Potrykowska)

A - percentage of in-commuters among employees of the socialized sector; 1 - voivodship centres,
 2 - Commuting zones of the voivodship centres
 3 - voivodship boundaries comp. Kołodziejski, Stasiak 1986

przedstawione na rycinie 4. Wysokie dodatnie wartości wskaźnika domknięcia cechują województwa obejmujące aglomeracje miejskie, a mianowicie: warszawskie stołeczne, katowickie, łódzkie oraz legnickie. Tak wysokie wartości wskaźnika domknięcia w tych województwach wskazują na fakt, iż regiony dojazdów do pracy wykraczają daleko poza granice administracyjne ich

Ryc. 4. Domknięcie regionalne dojazdów do pracy, 1973–1983
Regional closure of commuting to work, 1973–1983 (index of regional closure)

województw, obejmując swym zasięgiem obszary sąsiednich słabszych województw (nowo utworzonych), w których wartości wskaźnika domknięcia regionalnego są najniższe w skali krajowej (tzn. regiony codziennych ruchów ludności z miejsc zamieszkania do ośrodków zatrudnienia obejmują część terytorium tych województw). Stopień niedomknięcia regionalnego w 1983 r. w woj. siedleckim wynosił 37,2, woj. skierniewickim 39,4, częstochowskim 29,7 itd. Należy zauważyć jednak, że w okresie 1973–1983 wystąpiła tendencja zmniejszająca się różnic wartości wskaźnika domknięcia regionalnego w czasie,

co świadczy o stopniowym wyrównywaniu się dysproporcji regionalnych i upodabnianiu się układów regionalnych do układu nowych województw.

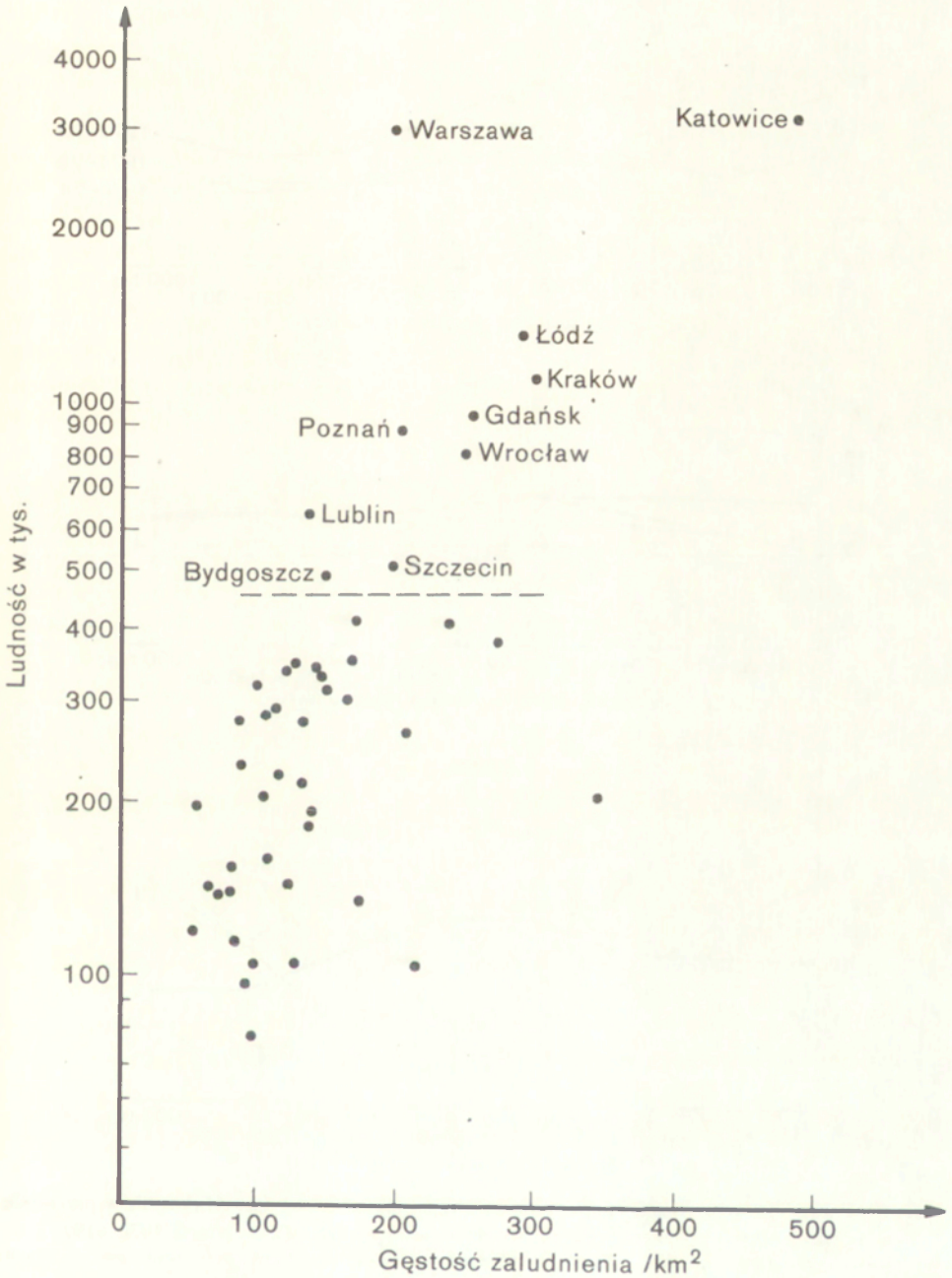
Istnieje wyraźna korelacja między liczbą ludności w regionie a gęstością zaludnienia (ryc. 5). Można mówić o ukrytej hierarchii regionów miejskich, której górny poziom zajmuje podzbiór 10 jednostek. Są to jednocześnie regiony, których ośrodki o znaczeniu ponadregionalnym zajmowały najwyższe pozycje w strukturze hierarchicznej układu powiązań w systemie krajowym miast (por. ryc. 1).

Zgodnie z założeniem, że wielkość ośrodków może służyć za miarę stopnia ukształtowania regionów miejskich (Kawashima, Korcelli 1982) sklasyfikowano funkcjonalne regiony w Polsce według liczby mieszkańców ich ośrodków. Zbadano zależności między procesami wzrostu ludności każdego ośrodka w okresie 1970–1978 a jego wielkością (ryc. 6a). W latach 1970–1974 zauważyć można nieznaczne tempo przyrostu ludności, które było nieco wyższe w przypadku ośrodków regionów liczących 150 tys. mieszkańców i mniej. Tempo wzrostu dużych ośrodków było znacznie niższe. W okresie następnym, 1974–1978, przyrost ludności był niższy niż w okresie poprzednim w przypadku miast dużych (500–1000 tys.) oraz ośrodków regionów mniejszych (50–70 tys. mieszkańców). Inne ośrodki, łącznie z największymi – Warszawą i Katowicami oraz najmniejszymi – poniżej 50 tys. mieszkańców, cechował wyższy wzrost liczby ludności.

Zagadnienie wzrostu ludności ośrodków regionów miejskich badano ze względu na zmianę pozycji danego ośrodka na skali rang, także w okresie 1970–1978. Zestawiono rangi dla trzech podokresów 1970–1974, 1974–1978, 1978–1984, co pozwoliło określić zmianę pozycji miast na przyjętej skali. Różnicę rang dla pierwszego podokresu oznaczono przez R_1 , dla drugiego – R_2 , a dla trzeciego – R_3 . Poprzez porównanie tych trzech wielkości wydzielono charakterystyczne typy ośrodków regionów miejskich pod względem wzrostu, zakładając przy tym, że wzrost lub spadek rangi o 1 świadczy o stagnacji osiedla (Zagożdżon 1978).

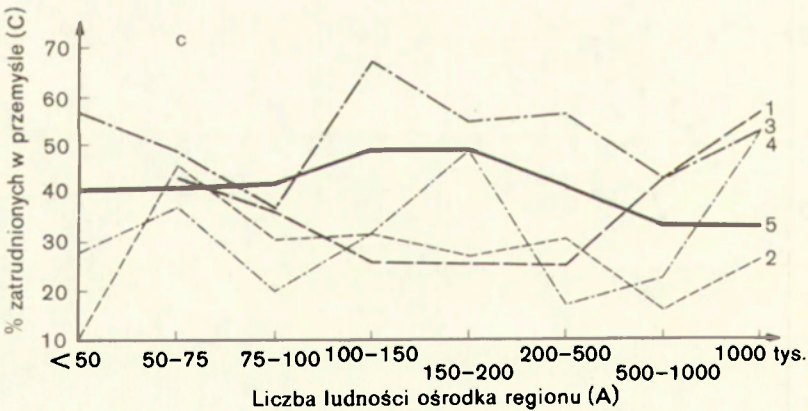
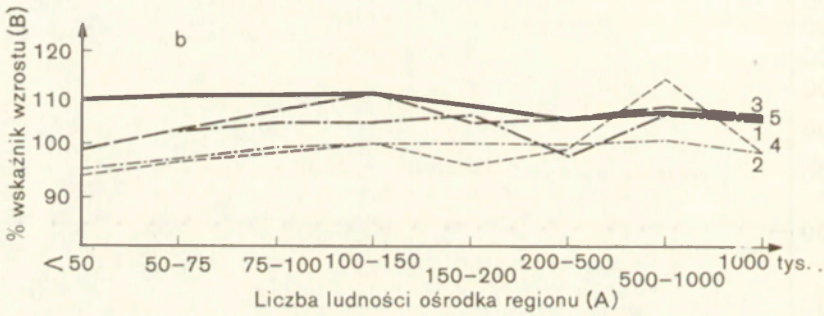
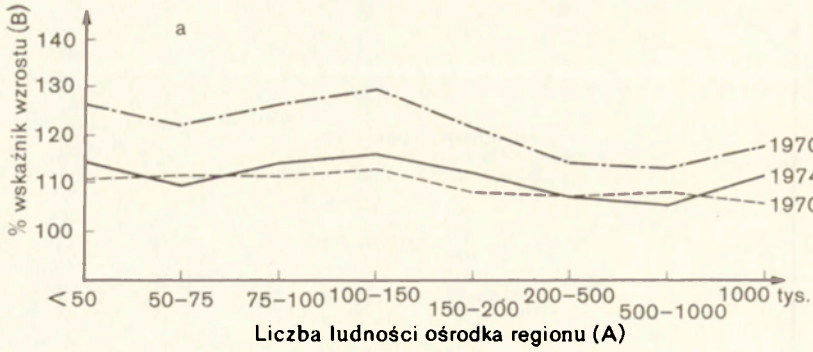
Zestawienie ośrodków regionów miejskich według typów wzrostu zawiera tabela 2. Do typu I o ustabilizowanej randze należy 11 największych ośrodków regionów. Świadczy to o stałej wysokiej pozycji największych ośrodków regionów miejskich w hierarchii. Do typu II – o stałym wzroście rangi – należy ośrodek dynamicznie rozwijający się regionu przemysłowego, a mianowicie Konin. Do pozostałych typów należą wszystkie inne ośrodki regionów poniżej 200 tys. ludności, w których w omawianym okresie występowały zmiany pozycji rangowej: jednokierunkowe (spadek lub stagnacja, wzrost lub stagnacja) lub dwukierunkowe.

Udział ośrodków w wielkości potencjału ludnościowego regionów rozpatrywano w porównaniu ze zmianami udziału pozostałych stref i wskaźnikami ich wzrostu w badanym okresie. Rycina 6b potwierdza fakt, iż w skali regionów następowała stabilizacja udziału i wzrostu ośrodków, oraz że występowała koncentracja ludności w ośrodkach regionów, a także iż proces

Ryc. 5. Relacje między gęstością zaludnienia a liczbą ludności (wielkością) funkcjonalnych regionów miejskich

Functional urban regions: population size and density

Ryc. 6. Rozwój liczby ludności i zmiany udziału regionów w liczbie zatrudnionych w przemyśle w poszczególnych strefach funkcjonalnych regionów miejskich w latach 1970-1978
 1 - strefa wewnętrzna - miasta, 2 - strefa wewnętrzna - gminy, 3 - strefa zewnętrzna - miasta, 4 - strefa zewnętrzna - gminy, 5 - ośrodek regionu - rdzeń

Population change and distribution of industrial employment by zones of functional urban regions, 1970-1978

1 - internal zone - towns, 2 - internal zone - communes, 3 - external zone - towns, 4 - external zone - communes, 5 - regional centres - cores; (A) size of the regional centre, (B) growth rate, (C) percentage of industry employed

Tabela 2. Typy ośrodków regionów miejskich

Typ ośrodka wg wzrostu ludności	Liczba ludności ośrodka (w tys.)							
	Powyżej 1000	500–1000	200–500	150–200	100–150	75–100	50–75	Poniżej
1. Ośrodki o stałej randze $R_1 = R_2 = R_3 = 0$	Warszawa Katowice	Łódź Kraków Wrocław Poznań Gdańsk	Szczecin Lublin Bydgoszcz		Olsztyn			
2. Ośrodki o stałym wzroście rangi $R_1 > 0 \ R_2 > 0 \ R_3 > 0$							Konin	
3. Ośrodki o stałym spadku rangi $R_1 < 0 \ R_2 < 0 \ R_3 < 0$							Inowrocław Przemysł	
4. Ośrodki bez wzrostu (spadek lub stagnacja) $R_1 < 0 \ R_2 = 0 \ R_3 = 0$ $R_1 = 0 \ R_2 < 0 \ R_3 = 0$ $R_1 = 0 \ R_2 = 0 \ R_3 < 0$			Białystok Radom Częstochowa Wałbrzych	Kalisz	Elbląg Tarnów Piotrków Tryb. Krosno	Grudziądz	Gnieszno	
5. Ośrodki bez spadku rangi (wzrost i stagnacja) $R_1 > 0 \ R_2 = 0 \ R_3 = 0$ $R_2 = 0 \ R_2 > 0 \ R_3 = 0$ $R_1 = 0 \ R_2 = 0 \ R_3 > 0$				Legnica Bielsko-Biała	Olsztyn Rzeszów Płock Gorzów Wlkp. Zielona Góra	Koszalin Łomża Ostrołęka	Zamość	
6. Ośrodki o zmianie dwukierunkowej rangi wzrost – spadek – wzrost $R_1 > 0 \ R_2 < 0 \ R_3 > 0$ spadek – wzrost – spadek $R_1 < 0 \ R_2 > 0 \ R_3 > 0$			Kielce	Toruń Ostrowiec Św.	Wrocław Opole	Elk – Suwałki Słupsk Jelenia Góra Tarnobrzeg Stalowa Wola	Chełm Nowy Sącz Siedlce Pila	

R_1 – zmiana rang w latach 1970 – 1974; R_2 – w latach 1974 – 1978; R_3 – 1978 – 1984.

ten obejmował w wyższym stopniu strefę wewnętrzną intensywnych dojazdów do pracy - głównie miasta.

W ślad za koncentracją ludności występowało zjawisko silnej koncentracji zatrudnienia w przemyśle w ośrodkach regionów, które w większości zaliczały się do miast przemysłowych lub usługowo-przemysłowych i cechowała je silnie rozwinięta funkcja pracy (ryc. 6c).

Koncentracja zatrudnionych w przemyśle w rdzeniach regionów, jak również w miastach należących do strefy wewnętrznej była zróżnicowana w zależności od wielkości i typu funkcjonalnego badanego ośrodka (najwyższy udział zatrudnionych w przemyśle występował w miastach strefy najintensywniejszych dojazdów regionów obejmujących aglomeracje miejskie). Najniższy zaś udział cechował grupę ośrodków największych, które w większości reprezentowały typ funkcjonalny usługowo-przemysłowy. Ponadto niższe wartości udziału procentowego zatrudnionych w przemyśle cechowały ośrodki mniejsze, liczące poniżej 75 tys. mieszkańców. Z tego też względu na uwagę zasługuje analiza stopnia rozwoju sektora usług w ośrodkach poszczególnych regionów. Miasta te, jak wykazało inne badanie (Korcelli, Potrykowska 1979; Korcelli 1981), cechował wysoki poziom rozwoju usług; zajmowały one na skali rang rozwoju usług wysokie pozycje. Wniosek ten znalazł także potwierdzenie w wynikach analizy rozwoju działalności sektora usług w ośrodkach regionów w latach 1973–1979 (patrz tab.1).

Poziom rozwoju usług obszarów rdzeniowych regionów miejskich określa sumaryczny wskaźnik Perkala, będący sumą standaryzowanych wartości 9 cech, odnoszących się do funkcji usługowych *per capita*¹, przy czym wyższa wartość wskaźnika oznacza wyższy poziom działalności sektora usług. W latach 1973 i 1979 wysokie wartości wskaźnika rozwoju funkcji usługowych cechowały ośrodki największych regionów: Warszawę i Katowice oraz rdzenie regionów miejskich liczące poniżej 75 tys. mieszkańców (dawne miasta powiatowe), które reprezentują typ funkcjonalny ośrodka usługowo-przemysłowego. W większości tych ośrodków wskaźnik rozwoju usług w 1979 r. zwiększył się w porównaniu z 1973 r. Pozostałe rdzenie regionów – miasta duże i średnie – cechowały znacznie niższe wartości wskaźnika określającego poziom rozwoju usług w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Wśród nich znajdowały się również miasta przemysłowe należące do konurbacji górnośląskiej (Sosnowiec, Ruda Śląska, Tychy, Rybnik, Dąbrowa Górnicza, Jaworzno), w których w 1979 r. poziom rozwoju funkcji usługowych obniżył się znacznie w porównaniu z 1973 r. Wniosek ten potwierdza wcześniejsze stwierdzenie, że wspomniana

¹ Wartość wskaźnika sumarycznego rozwoju usług obliczono na podstawie 9 cech: 1) punkty sprzedaży detalicznej na 1000 ludności, 2) zakłady gastronomiczne na 10000 mieszkańców, 3) sprzedaż w uspołecznionym handlu detalicznym w tys. zł na 1 mieszkańca, 4) sprzedaż w uspołecznionych zakładach gastronomicznych w tys. zł na 1 mieszkańca, 5) miejsca na widowni w kinach na 1000 ludności, 6) łóżka w hotelach na 1000 ludności, 7) liczba uczniów w liceach ogólnokształcących na 1000 mieszkańców, 8) liczba uczniów w technikumach na 1000 mieszkańców, 9) abonenci telefoniczni na 1000 ludności.

ne ośrodki, w większości przemysłowe, przyciągały w badanym okresie ludność i przemysł w stopniu większym niż funkcje usługowe (Korcelli, Potrykowska 1979; Korcelli 1981).

Różnorodne powiązania i relacje w zakresie rozmieszczenia ludności, miejsc pracy i zamieszkania na obszarze objętym zasięgiem codziennych dojazdów do ośrodków regionów mogą świadczyć o występowaniu szerszego wachlarza związków odzwierciedlających złożoną strukturę innego rodzaju powiązań gospodarczych w sferze usług, infrastruktury technicznej, zasobów mieszkaniowych, a także cech struktury ludności, w tym struktury demograficznej, zawodowej i innej. Dokładna analiza relacji w zakresie wymienionych cech, tzn. współzależności między układami miejsc pracy, opisanymi przez dojazdy do pracy, ich nasilenie i strukturę, a układami miejsc zamieszkania, opisanymi przez zasoby i warunki mieszkaniowe oraz cechy demograficzne i społeczne ludności na przykładzie funkcjonalnego regionu Warszawy, potwierdziła w pełni zasadność tej tezy (Potrykowska 1983). Zagadnienie to było przedmiotem szczegółowej analizy, której celem było zbadanie stopnia współzależności między wymienionymi układami w skali funkcjonalnych regionów miejskich. Modele regresji wielokrotnej opisujące współzależności między zespołem zmiennych objaśniających, opisanych przez następujące cechy: gęstość zaludnienia (x_1), procent utrzymujących się z zawodów pozarolniczych (x_2), zasoby i warunki mieszkaniowe (liczba budynków – x_3 i liczba izb – x_4 w przeliczeniu na 1000 mieszkańców) oraz zaludnienie mieszkań (przeciętna liczba osób na izbę – x_5), odległość (x_6) a zmienną objaśnianą, wyrażoną jako wskaźnik powiązań (% dojeżdżających do pracy do danego ośrodka regionu w stosunku do ogółu czynnych zawodowo w danej gminie lub mieście), potwierdziły wnioski i tezy przedstawione wyżej.

We wszystkich badanych 47 regionach zmienną najbardziej istotną była odległość (x_6), a w następnej kolejności gęstość zaludnienia (w 3/4 badanych przypadków) i zmienna x_2 opisująca ludność nierolniczą lub jedna z trzech pozostałych zmiennych opisujących zasoby oraz warunki mieszkaniowe.

Wyniki analizy regresji potwierdzają zasadność przeprowadzonych powyżej analiz i porównań dotyczących rozkładu funkcji odległości powiązań wewnątrzregionalnych oraz badania relacji wielkości rozmieszczenia jak też wzrostu ludności wewnątrz regionów. Istotność zmiennych dotyczących zasobów i warunków mieszkaniowych w modelach regresji wielokrotnej, opisujących wpływ tych zmiennych na kształtowanie się zmienności przestrzennej powiązań między układami miejsc pracy i miejsc zamieszkania w regionach, stanowi podstawę do dalszej analizy, która dotyczyła zasobów i warunków mieszkaniowych w skali regionów miejskich.

Dane zawarte w tabeli 1 określają poziom zasobów i warunków mieszkaniowych w obszarach rolniczych regionów w 1978 r. Również i w tym przypadku posłużono się wartościami wskaźnika sumarycznego Perkala określającego: a) stan zasobów i poziom warunków mieszkaniowych na podstawie 7 cech oraz b) przeciętne warunki mieszkaniowe na podstawie 3 reprezentatyw-

nych cech (Kulesza 1982)². W pierwszym przypadku wysokie wartości wskaźnika określają wysoki poziom zasobów i dobry stan wyposażenia mieszkań. Wartości te charakteryzują głównie rdzenie regionów dużych, obejmujących aglomeracje miejskie. Ogólnie biorąc, istnieje dość znaczna korelacja między wielkością ośrodków regionów a stanem zasobów i poziomem warunków mieszkaniowych. Wskazuje to również na szybką poprawę warunków mieszkaniowych w obszarach wewnętrznych regionów w stosunku do pozostałych ich części (Korcelli 1981). Uzupełnieniem tego opisu może być analiza wartości wskaźnika określającego przeciętne warunki mieszkaniowe, przy czym interpretacja poziomu warunków mieszkaniowych jest w tym przypadku odwrotna, tzn. wysokie sumy wartości standaryzowanych cech oznaczają gorsze warunki mieszkaniowe i odwrotnie. Wysokie wartości tego wskaźnika odnoszą się w zasadzie do mniejszych ośrodków regionów oraz cechują obszary stref wewnętrznej i peryferyjnej. Oznacza to, że warunki mieszkaniowe w tych strefach są jednym z istotnych czynników wpływających na zasięg codziennych dojazdów do pracy nawet z dużych odległości.

Poziom przestrzenne zróżnicowanie warunków mieszkaniowych jest znacznie wyższy w północnej i zachodniej części kraju w porównaniu z częścią centralną i wschodnią, gdzie w złych warunkach zamieszkuje przeważająca część ludności zarówno w miastach, jak i na obszarach miejskich. Zjawisko to, choć ma uzasadnienie historyczne, ma istotne znaczenie z punktu widzenia badań poziomu migracji wewnątrzregionalnych.

ZAKOŃCZENIE

Analiza przemian wewnętrznej struktury wyznaczonych funkcjonalnych regionów miejskich wskazała na ich zróżnicowanie pod względem uformowania, które z kolei odpowiada uporządkowaniu hierarchicznemu ośrodków regionów pod względem wielkości. Można wyróżnić co najmniej 3 szczeble hierarchiczne: ponadregionalny, który obejmuje w zasadzie około 10 największych ośrodków regionów stanowiących systemy miast głównych, oraz szczeble regionalny i lokalny różnicujący pozostałe regiony.

Zagadnienie przekształceń wewnętrznej struktury funkcjonalnych regionów miejskich jest bardzo złożone; z tego względu ograniczono się do uproszczonej analizy relacji w zakresie rozmieszczenia ludności, struktury zaludnienia, poziomu rozwoju funkcji usługowych oraz zasobów i warunków mieszkaniowych w skali między- i wewnątrzregionalnej. Tym niemniej wyniki analizy potwierdziły znaną tezę, że funkcjonalne regiony miejskie stanowią dogodną jednostkę odniesienia w badaniach zjawisk i procesów urbanizacji.

² Wartości wskaźnika sumarycznego poziomu zasobów i warunków mieszkaniowych obliczono na podstawie 7 cech: 1) liczba mieszkań na 1000 ludności. 2) liczba izb w mieszkaniach. 3) powierzchnia użytkowa mieszkań w m² 4) % mieszkań wyposażonych w wodociąg. 5) % mieszkań wyposażonych w w.c. 6) % mieszkań wyposażonych w łazienkę. 7) % mieszkań wyposażonych w c.o. Natomiast przeciętne warunki mieszkaniowe określają wartości wskaźnika sumarycznego obliczonego na podstawie cech: 1) liczba gospodarstw domowych przypadających na 1 mieszkanie. 2) liczba osób na izbę. 3) procent mieszkań bez wyposażenia w w.c.

FUNCTIONAL URBAN REGIONS WITHIN THE NATIONAL SETTLEMENT SYSTEM IN POLAND

Summary

The functional urban regions have been delimited in several stages to single out the basic morphological units (the regional core areas and the surrounding zones, such as the commuting zone and the peripheral zone).

The analysis of changes in the internal structure of functional urban regions indicates that they differ as regards to their formation, which corresponds to the hierarchical ordering of regional centres based on size. At least three hierarchical levels can be distinguished; supra-regional, which covers the ten largest centres constituting the system of main cities, and the regional and local levels accounting for the rest of the regions. Changes in the internal structure of functional urban regions are complex. As a result, the paper contains only a simplified analysis of interdependences between population distribution, employment structure, service functions, development level and housing resources and conditions on the inter- and intra-regional scale. Even within this simplified framework, however, it has been shown that functional urban regions are proper units of reference in studies of the urbanisation phenomena and processes.

English by the author

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ГОРОДСКИЕ РАЙОНЫ В НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ

Резюме

Начертание границ функциональных городских районов, проведённое на нескольких этапах, охватывало определение основных морфологических единиц, таких как ядро района и территории примыкающих к нему зон: внутренней, внешней и периферийной. Было выделено 47 городских районов, которые помимо своей равносильности значительно отличаются друг от друга потенциалом населения и структурой расселения.

Анализ изменений внутренней структуры городских районов показал их дифференциацию в отношении их сформированности, что в свою очередь соответствует иерархическому порядку центров районов по их величине. Можно выделить по крайней мере 3 уровня иерархии: надрайонный, охватывающий 11 самых крупных районных центров, образующих систему главных городов, а также районный и локальные уровни, которые дифференцируют остальные районы.

Отмеченные районы разнообразны по величине и охвату территорий связей между их центрами и внешними зонами. Вопрос преобразования внутренней структуры функциональных городских районов весьма сложен: анализ взаимосвязей в области распределения населения, структуры занятости, уровня развития, функции обслуживания, а также жилых фондов и условий жилья в межрайонном и внутрирайонном масштабах были предметом настоящей работы. Результаты анализа многократной регрессии, касающейся взаимосвязей вышеперечисленных черт, подтвердили обоснованность исследования распределения функции расстояния внутрирайонных связей и реляций, касающихся величины, размещения и роста населения в пределах исследуемых районов. Следует подчеркнуть и существенность переменных, относящихся к жилым фондам и условиям жилья в моделях регрессии, описывающих влияние этих переменных на формирование территориальной изменчивости связей между системами места работы и места жительства в масштабе городских районов.

ANDRZEJ JAGIELSKI

AGLOMERACJE MIEJSKIE I MIGRACJE STAŁE W SYSTEMIE OSADNICZYM

W latach siedemdziesiątych rozpowszechniło się w badaniach osadnictwa pojęcie systemu osadniczego, a w ślad za tym popularność zyskały różne koncepcje i metody badań systemowych. Jednakże w pracach podsumowujących dorobek tego okresu (m. in. Dziewoński 1978; Hansen 1977; Jerczyński 1977b; Hall. Hay 1980; Kawashima, Korcelli 1982) zwrócono uwagę na liczne braki w zakresie teorii i metodologii systemowych badań osadnictwa. Różnice w przebiegu procesów urbanizacji w różnych krajach i obserwowany wszędzie ogromny wzrost ruchliwości przestrzennej ludzi, towarów i informacji powodują obok zmian w istniejących już układach osadniczych również pojawianie się zjawisk nowych, niejednokrotnie trudnych do opisanego za pomocą dotychczas stosowanej terminologii i utartych schematów myślowych. Podjęte badania nad różnymi implikacjami koncepcji systemu w osadnictwie cechuje, jak na razie, dość wyraźna asymetria zainteresowań. Na przykład dużą uwagę przywiązuje się do przepływów migracyjnych i dojazdów do pracy oraz do zagadnień identyfikacji struktur hierarchicznych, podczas gdy inne kategorie powiązań, problemy ich funkcji systemotwórczych oraz funkcji przekształcających (funkcji transformacji według Domańskiego 1980) pozostawały raczej na uboczu głównego nurtu zainteresowań. Dotyczy to również w dużej mierze problemu identyfikacji i właściwości elementów systemu, chociaż – jak pisał Dziewoński (1978) – stanowi to „pierwszy krok” w analizie systemu osadniczego. W ogóle dysponujemy więc rozeznaniem tylko niektórych fragmentów systemu osadniczego jako koncepcji badawczej. Wypada wskutek tego uznać, że nie stracił jeszcze na aktualności pogląd Chojnickiego, który uważał, że „samo pojęcie systemu osadniczego jest jednak mało sprecyzowane, a jego konsekwencje metodologiczne są słabo rozpoznane” (Chojnicki 1980). Nie podejmując w niniejszym opracowaniu szerszego rozwinięcia powyższego stwierdzenia, pragnę w nim zwrócić uwagę tylko na niektóre zagadnienia dotyczące problemów elementów i relacji w systemie osadniczym na przykładzie aglomeracji miejskich oraz powiązań migracyjnych pod kątem widzenia pewnych wymogów wynikających z ogólnej teorii systemów (Bertalanffy 1984) i danych doświadczalnych.

AGLOMERACJA MIEJSKA JAKO ELEMENT SYSTEMU OSADNICZEGO

W teorii i badaniach systemowych uwagę badaczy przyciągają przede wszystkim macierze relacji zachodzących pomiędzy elementami badanej całości, które kształtują i kontrolują procesy i stany systemu. Natomiast mniejsze znaczenie przywiązuje się do samych elementów, a zwłaszcza ich losów w trakcie rozwoju systemu. Są one zazwyczaj traktowane za niezmienniki (inwarianty) lub stałe układu, bądź – inaczej mówiąc – za obiekty zachowujące swą tożsamość mimo zmian zachodzących w systemie (Roig 1970, s. 93). Jednakże każdy stan systemu jest wyrazem określonej kompozycji wartości zmiennych (cech), za pomocą których opisuje się i identyfikuje poszczególne elementy. Procesy przemian, zachodzące w systemie, nie pozostają zatem bez wpływu m. in. na skutek działania sprzężeń zwrotnych, na właściwości samych elementów (por. Racine, Raymond 1977, s. 30 i in.). Również elementy systemu nie są wyłączone z zasięgu działania ogólnej reguły przemian, jakiej podlega każdy system dynamiczny. System osadniczy jest koncepcją fragmentu rzeczywistości w ruchu, a więc również jego elementy mimo zachowania swej tożsamości nie pozostają niezmiennie. Na tym tle powstają jednak nieporozumienia w przypadku analiz konkretnych zjawisk osadniczych, w których tak istotne znaczenie ma wymiar przestrzenny obiektów.

Za elementy systemu osadniczego uważane są przeważnie jednostki osadnicze, lecz rzadko precyzuje się sens tego terminu. W praktyce badawczej są one zazwyczaj utożsamiane z jednostkami terytorialnymi wydzielonymi na podstawie obowiązujących w danym okresie kryteriów prawnoadministracyjnych, chociaż tego rodzaju kryteria nie zawsze są właściwe do definiowania obiektów badań geograficznych. Precyzując wszakże sens jednostki dokonuje się transformacji realnego obiektu w przestrzeń pojęcia abstrakcyjnego, jakim jest system. Na przykład obiekty określone jako miasta traktuje się do celów badawczych za „formalne komponenty systemu” (Jerczyński 1977b, s. 288). W zależności od definicji jednostki osadniczej otrzymuje się różne idee systemu osadniczego, zwłaszcza wtedy, gdy przechodzi się do konkretyzacji i operacjonalizacji koncepcji.

Różnice w interpretacji sensu jednostki osadniczej ilustruje pojęcie aglomeracji miejskiej. Napisano o nim już wiele. Ale w stosowanych definicjach aglomerację miejską nie uważa się za jeden obiekt geograficzny, za jednostkę osadniczą „w klasycznym słowa znaczeniu” (Regulski 1980, s. 168), lecz za zbiór takich jednostek, spełniających wymogi systemu. Jest oczywiste, że jednostki osadnicze w tych ujęciach są utożsamiane z organizmami prawnoorganizacyjnymi, a nie faktami geograficznymi. Jeśli bowiem sięgniemy do literatury geograficznej po interpretację terminu jednostka osadnicza, to nie znajdziemy jednoznacznego wyjaśnienia. Dla jednych oznacza ona jedynie zbiór urządzeń trwałych (zabudowy i infrastruktury technicznej), dla innych obszar zwartej zabudowy wraz z mieszkańcami, a jeszcze inni stawiają

ostrzejsze wymogi i sądzą, że jednostka osadnicza (osiedle) jest całością obejmującą komponent rzeczowy i ludność jako zbiorowość w sensie socjologicznym. W ostatnim przypadku osiedle stanowi zatem jakiś system, a system osadniczy jawi się jako system systemów. Jeśli zatem aglomerację miejską uważa się za szczególniej kategorii zintegrowany zespół urządzeń trwałych i ludzi, to pojęcie aglomeracji mieści się zarówno w kategorii pojęciowej systemu, jak i jednostki osadniczej. W ujęciu systemowym i zgodnie z geograficzną, a nie prawoadministracyjną wykładnią sensu nazwy jednostka osadnicza, aglomeracja miejska jest jedną z różnych kategorii jednostek, jakie występują w przestrzeni geograficznej. Pogląd ten potwierdzają zarówno doświadczenia empiryczne, jak i refleksja teoretyczna.

Na przykład analizując systemowe właściwości zbioru miast polskich za pomocą reguły „wielkości i kolejności miast”, M. Jerczyński stwierdził, że „miasta w granicach administracyjnych – zwłaszcza miasta największe – nie odzwierciedlają rzeczywistych struktur funkcjonalno-przestrzennych” (Jerczyński 1977b, s. 292). Uwzględnienie w tym zbiorze aglomeracji zamiast niektórych miast (w sensie administracyjnych jednostek) wykazało wyraźnie, że są one istotnym czynnikiem ładu w przestrzennej organizacji systemu osadniczego. Zarazem oznacza to, że miasta wydzielone na podstawie kryteriów prawoadministracyjnych wyrażają rzeczywiste układy funkcjonalno-przestrzenne tylko w określonym zakresie wielkości skupisk ludzi i budynków. W ten sposób zostały pośrednio poparte poglądy geografów sądzących, że kryteria administracyjne nie są konieczne ani wystarczające do delimitacji osiedli jako systemów terytorialnych. W klasycznych definicjach geograficznych osiedli zazwyczaj podkreśla się wielkość i gęstość skupień ludzi i zabudowy jako cechy niezbędne do charakterystyki każdego osiedla, na podstawie których można również klasyfikować jednostki osadnicze, na przykład wyróżniające miasta itp.

Komponent rzeczowy osiedli, jako widomy i trwały składnik krajobrazu i powierzchni Ziemi, nie powinien zniknąć z definicji, również z definicji operacyjnych. Zwraca wszakże uwagę, że o ile znaczenie tego komponentu dla definicji osiedla podkreślał Dziewoński (1972), propagując w piśmiennictwie polskim ideę systemu osadniczego, to w rozmaitych pracach do zdefiniowania i delimitacji aglomeracji miejskich w Polsce posłużono się kryteriami i wskaźnikami niemal wyłącznie odnoszącymi się do ludnościowych charakterystyk osiedli. Wskutek tego charakterystyka i analiza systemu osadniczego właściwie została utożsamiona z analizą systemu „ludność kraju”, a w szczególności z badaniami przestrzennych układów i właściwości rozmaitych skupisk ludzkich. Znikło zaś z pola widzenia, bądź zostało odsunięte na dalszy plan, zagadnienie komponentu rzeczowego, a w konsekwencji tego, także problemu zasięgu użytkowania terenu do celów osiedleńczych i pracy przez zgrupowania ludzkie. Tylko analiza takich zasięgów może pozwolić na demarkację rzeczywistych granic zasiedlenia. Z powodu jednak braku odpowiednich materiałów

obserwacyjnych, granice te zastępowane są w definicjach operacyjnych przez granice administracyjne osiedli, zniekształcając jednak rzeczywisty obraz stosunków osiedleńczych.

Obecnie jednak już rozporządzamy skutecznym środkiem obserwacji rzeczywiście występujących form oraz jednostek osadniczych w postaci zdjęć lotniczych i satelitarnych, umożliwiających w sposób dość ścisły, wolny od subiektywnych uprzedzeń zidentyfikowanie obszarów zajętych przez zwartą, spójną i gęstą zabudowę, zarówno mieszkaniową, jak i wykorzystywaną do innych celów. Zwłaszcza zdjęcia termalne w nocy pozwalają za pomocą odpowiednich technik wyznaczania stopnia rozdzielczości obrazu na wyraźne rozgraniczanie obszarów o różnej gęstości zabudowy (por. np. Teledetekcja... 1980; Ołędzki 1981; Grigorjew 1985, s. 109 i in.). Ze względu na zachodzącą pomiędzy powierzchnią zabudowy a liczbą mieszkańców osiedla dość dużą korelacją (reguła Clarka) zdjęcia takie pozwalają na klasyfikację osiedli z wyłączeniem zakłócającego efektu granic administracyjnych. Wielkość zaś osiedli jest również wskaźnikiem stopnia i charakteru społecznego podziału pracy ich mieszkańców. Rzut oka na zdjęcia tego rodzaju przekonuje, że aglomeracje miejskie ukazują się w formie całości dużych rozmiarów terytorialnych i tylko pod tym względem różnią się od innych jednostek osadniczych. Należą one zatem do tej samej kategorii obiektów geograficznych.

W kulturze europejskiej i popularnych wyobrażeniach miasto kojarzy się przede wszystkim z formami architektonicznymi i wyraźnie odrębną terytorialnością, zaznaczaną bądź to murami miejskimi, bądź słabiej widocznymi rogatkami czy granicami administracyjnymi. Socjologowie zwracają uwagę na istnienie odrębnego społeczeństwa miejskiego i miejskiego sposobu życia. Tymczasem pojęcie aglomeracji nie mieści się w tym stereotypie myślowym, gdyż często jej terytorium nie jest jednorodne ani pod względem gęstości zaludnienia, ani funkcji lub użytkowania ziemi. Ponadto jej obszar nie zawsze jest ciągły, lecz, jak twierdził Dziewoński, „rozproszenie elementów strukturalnych aglomeracji w następstwie wykorzystywania nowoczesnych środków masowego transportu, a obecnie również upowszechnienie samochodu osobowego, stanowiącego własność prywatną, jest częścią otaczającej nas rzeczywistości... Musimy się pogodzić z faktem, że dzisiaj wielka aglomeracja miejska nie jest zjawiskiem ciągłym, że tworzy układy rozluźnione...” (Dziewoński 1973, s. 99). Zwrócił już na to uwagę także O. S. Pszczelincew wskazując, że w aglomeracji „planową zwartą zabudowę” zastępuje zabudowa swobodna i brak wyraźnych granic (cyt. za Stronginą 1973, s. 43).

Jednak „układ rozluźniony” nie jest formą spotykaną jedynie we współczesnym osadnictwie miejskim. Spotykany jest w ciągu całej historii ewolucji sieci osadniczej w Polsce. Już bowiem w okresie grodowym u podnóży palisad i wałów grodowych wyrastały podgrodzia, osady targowe i służebne, tworząc swoiste całości funkcjonalno-przestrzenne. Podobne zjawisko cechuje miasta średniowieczne i późniejsze, aż do obalenia murów miejskich i zaniku miast-twierdz. Odrębne jednostki osadnicze noszące własne nazwy wchłaniane były

stopniowo przez miasta „główne”, przekształcały się w jego dzielnice i podporządkowywały swą nazwę imieniu miasta. Dawne układy osadnicze wokół większych miast są, rzecz można, izoformiczne z współczesnymi, tyle że w innej skali stosownie do wielkości i gęstości zaludnienia w danej epoce. Aglomeracja, miejska nie jest zatem zjawiskiem nowym w historii osadnictwa. Jest zaś typem jednostki osadniczej, o charakterze wielkomiejskim, spotykanym w różnych fazach urbanizacji w różnych krajach. Akceptując ten pogląd uzyskujemy jednoznaczne uporządkowanie jednostek osadniczych i ich odwzorowania w płaszczyźnie powierzchni Ziemi. Aglomeracja miejska jest złożonym, lecz jednym obiektem geograficznym i jednym elementem systemu osadniczego. Zbiór osiedli zdefiniowanych zgodnie z kryteriami geograficznymi stanowi więc „zbiór naturalny” w przeciwstawieniu do zbioru jednostek statystyczno-administracyjnych, który słusznie określił Jerczyński jako „zbiór formalny”.

Koncepcja systemu osadniczego jest intelektualnym narzędziem penetracji złożonego, pełnego tajemnic, zagadek procesu zasiedlania i zagospodarowywania Ziemi przez człowieka. Trzon materialny elementów systemu tworzą obszary szczególnie intensywnego zainwestowania materialnego i skupienia ludności. Są to trwałe, choć nie niezmiennie w czasie i przestrzeni osiedla, wyraźnie znaczące swój ślad na powierzchni, w krajobrazie kraju. Na nich to rozpina się sieć powiązań, „pajęczyna życia” łącząca, spajająca skupiska ludności przepływami osób, energii towarów i informacji. Analiza systemu jest zatem uzależniona nie tylko od celu badań, ale także od sposobu postrzegania jego elementów i możliwości dokonywania stosownych pomiarów. System osadniczy może więc być ujmowany w różny sposób, na różnych poziomach idealizacji rzeczywistości. Ale gdy badamy go jako system terytorialny, nie możemy całkowicie abstrahować od jego fizycznego, realnego podłoża, na które składają się skupienia domów, dróg i ludzi.

DEMOGRAFICZNY WZROST AGLOMERACJI MIEJSKICH W POLSCE, 1950–1984

Kształtowanie się „układów rozluźnionych” wokół już istniejących większych osiedli jest zwiastunem postępującego społecznego podziału pracy, koncentracji przestrzennej funkcji i ludności oraz krystalizowania się struktury hierarchicznej systemu osadniczego. Wskutek tego pojawiają się one ze szczególnym natężeniem w okresach szybkiej urbanizacji krajów. W ostatnich kilkunastu latach zaobserwowano jednak w niektórych wysoko zurbanizowanych i uprzemysłowionych państwach tendencję spadkową tempa wzrostu obszarów centralnych metropolii lub aglomeracji w porównaniu z ich strefami obrzeżnymi, co dało powód do wyrażenia poglądu, że postindustrialną fazę urbanizacji cechuje proces dekoncentracji ludności wielkich miast. Fazowa koncepcja rozwoju urbanizacji od stadium „zarodkowego” po dojrzałość i rozkład jest niewątpliwie inspirowana przez teorię przejścia demograficznego, lecz nie znalazła dotąd wystarczającego dowodu empirycznego, a z teoretycz-

nego punktu widzenia budzi wątpliwości i zastrzeżenia (por. m.in. Siemek 1986, s. 21 i in.).

Ten deterministyczny i w pewnym sensie fatalistyczny model urbanizacji nie może stanowić układu odniesienia do oceny ewolucji i obecnego stanu urbanizacji w Polsce. A to ze względu na specyfikę warunków historycznych, w jakich proces ten się odbywał, jak i z powodu braku danych porównywalnych. Szczególnie trudno jest odtworzyć terytorialną ekspansję miast i kształtowania się aglomeracji miejskich ze względu na brak lub niedostępność źródeł kartograficznych lub teledetekcyjnych. Również trudne są do odtworzenia dane ludnościowe w mikroskali. Dodatkową trudność dla historycznej analizy trendów stwarza duża niestabilność podziału administracyjnego kraju, zwłaszcza jednostek mniejszych w pobliżu większych miast lub na terenach uprzemysłowionych. Wskutek tego w badaniach aspektów przestrzennych urbanizacji kraju wykorzystywane są dane zagregowane, odnoszące się do jednostek administracyjnych miast, gmin albo gromad. Nie wszystkie i nie zawsze dają się one przeliczać na inne jednostki w przypadku zmiany granicy.

W dyskusjach i studiach dotyczących pojęcia aglomeracji i delimitacji aglomeracji miejskich w Polsce przedstawiono kilka projektów definicji i metod delimitacji (por. m.in. *Agglomeracje...* 1973; Stasiak 1973). Były one w zasadzie zgodne pod względem wyróżnienia miast, mających znaczenie centralnych ośrodków aglomeracji, oraz co do konieczności wyróżnienia kilku stref bądź obszarów różniących się zaawansowaniem procesów urbanizacyjnych. Jednak propozycje te niekiedy różniły się istotnie w zakresie kartograficznych odwzorowań przestrzennych właściwości aglomeracji i ich stref wewnętrznych. Niestety wśród zastosowanych kryteriów i wskaźników brak jest takich, które mogłyby w sposób adekwatny, w miarę dokładny odtworzyć układy urządzeń trwałych. Tylko w pośredni sposób informują o nich wskaźniki gęstości zaludnienia.

Pod wpływem argumentacji planistów, Główny Urząd Statystyczny stosuje od kilku lat jako podstawę do terytorialnej klasyfikacji danych typologię i metodę delimitacji aglomeracji miejskich, zaproponowane w 1974 r. przez Instytut Kształtowania Środowiska. Wyróżnia ona dwa typy aglomeracji w zależności od wielkości miasta, stanowiącego ośrodek centralny. Jeśli na obszarze aglomeracji znajduje się miasto z liczbą mieszkańców większą niż 250 tys., to aglomeracja nosi nazwę ukształtowanej, jeśli nie przekracza liczby 100 tys., to aglomerację taką określono jako „kształtującą się”. Biorąc głównie pod uwagę kryteria funkcjonalne i powiązania typu dojazdów do pracy, wyróżniono 4 strefy (obszary) różniące się stopniem integracji z aglomeracją, a mianowicie:

1. Obszar węzłowy — obejmuje miasta i gminy wiejskie o wysokim stopniu zainwestowania i silnych powiązaniach, w których liczba miejsc pracy w zawodach pozarolniczych sięga ponad 10 tys., ewentualnie liczba ludności przekracza 40 tys. i pozostaje w zasięgu 45 km od miasta centralnego;
2. Obszar zurbanizowany — składa się z jednostek osadniczych (w sensie

administracyjnym), w których odsetek ludności pozarolniczej przekracza 80%, a gęstość zaludnienia przekracza 200 osób na km² i które są położone nie dalej niż o 45 km od miasta centralnego:

3. Obszar urbanizujący się — zbiór jednostek osadniczych, w których odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych wynosi 50%, a gęstość zaludnienia przekracza 100 osób na km²;

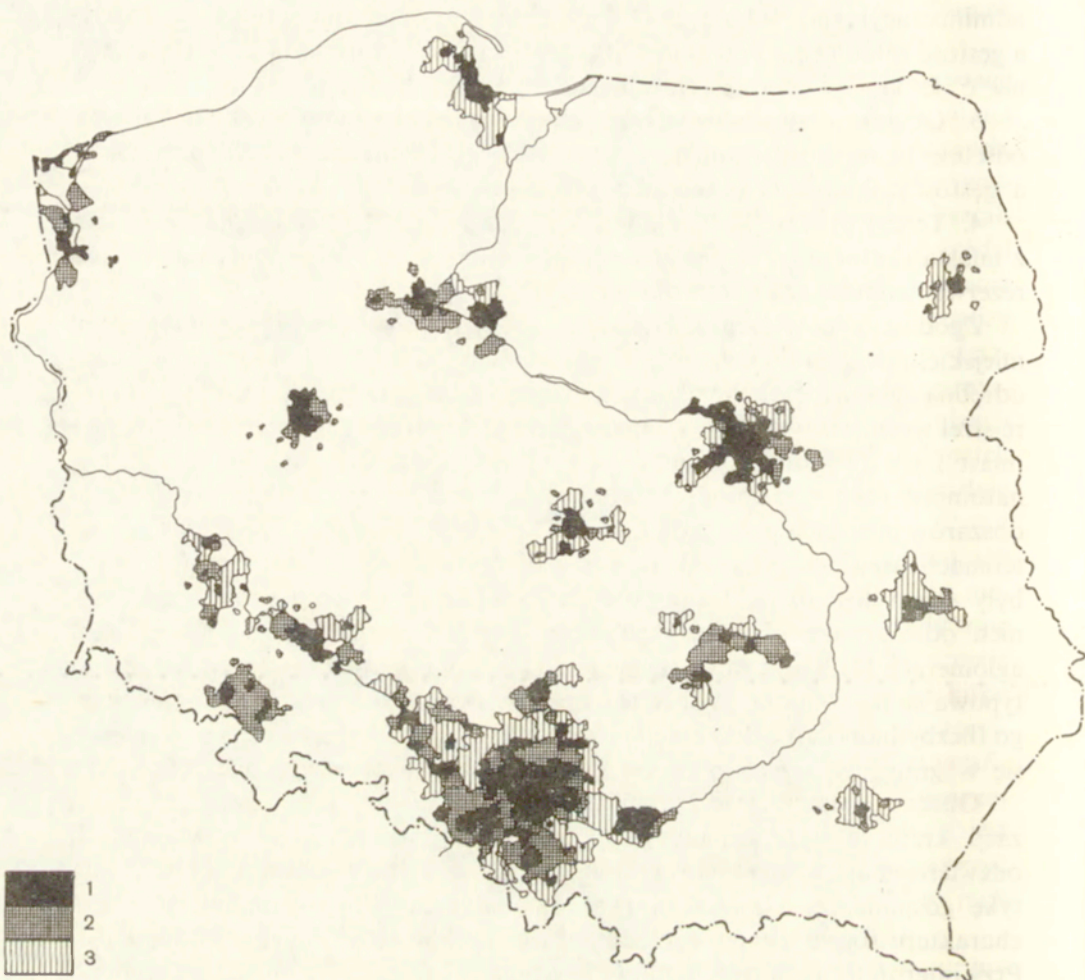
4. Tereny otwarte — inne obszary znajdujące się w zasięgu dojazdu 45 min z miasta centralnego, a przeznaczone głównie na cele wypoczynku albo jako rezerwa terenowa dla rozwoju aglomeracji.

Zgodnie z powyższą klasyfikacją wyróżnia się obecnie 18 aglomeracji miejskich, względnie 19, jeśli z aglomeracji katowickiej wydzielili się jako odrębną aglomerację rybnicką. Lokalizację i konfigurację, jak również strukturę stref wewnętrznych tych aglomeracji ilustruje rycina 1. Powierzchnia ogólna miast i wsi (w granicach administracyjnych) kształtuje się w stosunku 1:4, natomiast proporcje zaludnienia jak 4:1. Wskutek tego średnie zagęszczenie obszarów miejskich przekraczało w 1983 r. 1360 osób na km², podczas gdy na terenach wiejskich tylko 80 osób. Gradienty gęstości w obrębie aglomeracji były zatem dość ostre. Tereny otwarte, znajdujące się poza strefą bezpośrednich oddziaływań obszaru węzłowego, zajmują znaczną część powierzchni aglomeracji (41,8%) i zamieszkuje je 7,1% ogółu ludności aglomeracji. Jest to typowa strefa rolnicza. Wobec tego analizę dynamiki wzrostu demograficznego (liczby ludności) aglomeracji można ograniczyć do obszarów zamykających się w granicach trzech pierwszych stref, pokazanych na rycinie 1.

Obecne aglomeracje są produktem finalnym historycznego procesu urbanizacji kraju, a więc zmiany w dynamice wzrostu ich stref wewnętrznych odzwierciedlają występujące w minionych okresach trendy ludnościowe, politykę gospodarczą i mieszkaniową oraz migracje. Procesy te miały jednak charakteru rozwoju monotonicznego, lecz cechowała je zmienność dynamiki. Przy interpretacji, danych ludnościowych należy wszakże pamiętać, że pomimo okresowych oscylacji wskaźników zarówno przyrost naturalny, jak i na tężenie migracji wykazują w kraju długofalowe tendencje spadkowe.

Za podstawę do analizy przyjęto szacunki liczby ludności w poszczególnych strefach i aglomeracjach w okresie lat 1950–1983 według stanu ich granic oraz powierzchni w 1983 r. Wymagało to pewnych przeliczeń na skutek nie tylko poważnej reformy podziału administracyjnego kraju w latach 1973–1975, lecz także nader częstych zmian granic gmin, zwłaszcza na terenach uprzemysłowionych lub stykających się z dużymi miastami. Przeliczenie ułatwiła specjalna publikacja GUS-u z 1976 r. Możliwe błędy szacunku nie wydają się istotne, zważywszy, że zmiany terytorialne często kompensowały się w obrębie tych samych stref. W każdym razie nie mają one większego znaczenia dla wielkości wskaźników wzrostu, przedstawionych w tabeli 1.

Tabela 1 ilustruje osobliwości procesu urbanizacji kraju po II wojnie światowej, przede wszystkim koncentrację ludności w miastach i wygasanie tempa tego pocesu po wielkiej fali wzrostu miast po wojnie oraz w pierwszej

Ryc. 1. Aglomeracje miejskie w 1983 r. (bez terenów otwartych)

1 - obszar węzłowy, 2 - obszar urbanizowany, 3 - obszar urbanizujący się

Urban agglomerations (excluding open areas), 1983

1 - nodal area, 2 - urbanised area, 3 - area under urbanisation

fazie przyspieszonej industrializacji kraju w latach pięćdziesiątych. Nim zajmemy się problemem aglomeracji należy zwrócić uwagę, że wartości wskaźnika są wypadkową przyrostu naturalnego i sald migracyjnych. Po 1960 r. nastąpił znaczny spadek zarówno w wielkości migracji wewnętrznych, jak i przyrostu naturalnego, częściowo zrekomensowany w latach siedemdziesiątych. Znajduje to odzwierciedlenie w danych o wzroście ludności Polski i miast kraju. Ale dodatkowym źródłem zmian w poszczególnych aglomeracjach oraz strefach jest zróżnicowanie dynamiki demograficznej jak też sytuacji migracyjnej. O ile bowiem strefa węzłowa obejmuje ludność typowo miejską, ze stosunkowo niskimi wskaźnikami przyrostu naturalnego, o tyle strefy obrzebne są pod tym

Tabela 1. Średnioroczne tempo wzrostu ludności aglomeracji miejskich i ich stref wewnętrznych w latach 1950–1983 według powierzchni z 1983 r. (w %)

	Okresy wzrostu				
	1950–1983	1950–1960	1960–1983	1970–1983	1974–1983
Polska ogółem	1,17	1,76	0,92	0,91	
Miasta ogółem	2,60	4,53	1,73	1,93	
Aglomeracje miejskie	1,85	2,56	1,62	1,48	1,42
w tym					
obszary węzłowe	2,02	2,79	1,73	1,64	1,56
strefa					
zurbanizowana	1,57	2,23	1,46	1,14	1,60
strefa					
urbanizująca się	0,70	1,07	0,88	0,27	0,26
Aglomeracje					
ukształtowane	1,79	2,56	1,54	1,40	
Aglomeracje					
kształtujące się	2,02	2,55	1,87	1,74	

Obliczenia własne na podstawie: *Aglomeracje miejskie 1983*; GUS, Warszawa 1984; *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975*, GUS, Warszawa 1976; *Statystyka gmin 1983*, Warszawa 1984; *Rocznik statystyki miast 1985*, Warszawa 1986; *Roczniki demograficzne GUS*.

względem bliższe wsi, przy czym wskaźniki te wznoszą się w miarę zmniejszania się stopnia urbanizacji strefy. Natomiast odwrotnie kształtowała się sytuacja w zakresie migracji. Dane z lat 1973–1977 i 1983 wykazują, że dodatnie saldo migracyjne cechowało jedynie miasta strefy węzłowej, natomiast salda ujemne – pozostałe. Salda ujemne zwiększały się w miarę oddalania się od strefy węzłowej. Zarówno na skutek „krzyżowania się” tych procesów, jak i różnicowania się wielkości bilansowych wystąpiło znamienne zróżnicowanie wskaźników wzrostu poszczególnych stref i aglomeracji. Gdybyśmy zatem poważnie potraktowali twierdzenie, że dekoncentracja ludności obszarów węzłowych aglomeracji (metropolii) jest zjawiskiem cechującym dojrzałe stadium urbanizacji kraju i postindustrialną fazę jego rozwoju, to dane w tabeli 1 świadczyłyby, że kraj nasz właśnie znalazł się w takiej fazie. Po okresie przyhamowania wzrostu miast w latach sześćdziesiątych prąd spadkowy dynamiki wzrostu aglomeracji nadal występował w następnym okresie, podczas gdy wzrosła dynamika rozwojowa miast poza aglomeracjami, a więc miast średnich i mniejszych. Również porównanie wskaźników dla aglomeracji starych „ukształtowanych” z dużymi miastami i dla aglomeracji kształtujących się, związanych z mniejszymi ośrodkami, wskazuje na relatywnie większy spadek dynamiki wzrostu wielkich aglomeracji. Wprawdzie nadal był kontynuowany proces urbanizacji i wzrost zaludnienia aglomeracji był szybszy niż ludności kraju, ale w strefach obrzeżnych aglomeracji występował relatywnie szybszy spadek wzrostu niż w strefie węzłowej, co oznacza że mimo koncentracji ludności w miastach, wzrost ten w aglomeracjach coraz bardziej ograniczał się do strefy węzłowej. Dopiero w ostatnich latach na skutek kryzysu mieszkani-

wego w miastach i znacznego zmniejszenia się napływu ze wsi, tempo wzrostu ludności strefy zurbanizowanej było większe niż w strefie węzłowej.

Podsumowując powyższe obserwacje i uwagi można powiedzieć, że znaczenie aglomeracji miejskich było pod względem demograficznym poważne, ale relatywnie mało. O ile bowiem zaludnienie miast więcej niż podwoiło się w okresie 1950–1983 (przyrost o 137%), to ludność aglomeracji (w granicach z 1983 r.) zwiększyła się tylko o 83%, a ponadto tempo ich wzrostu systematycznie zmniejszało się. W okresie tym odsetek ludności miejskiej w kraju wzrósł z 37% do 60%, ale mieszkańców aglomeracji z 35% do 44%. W tym sensie można również mówić o relatywnej dekoncentracji ludności aglomeracji miejskiej i relatywnym zmniejszeniu się ich znaczenia w demograficznym komponencie systemu osadniczego. Jeszcze słabsze tempa wzrostu wykazywały strefy obrzebne w porównaniu ze strefą węzłową: i tak zaludnienie strefy urbanizowanej zwiększyło się o 67%, a strefy urbanizującej się tylko o 26%. Dane te mogą świadczyć o kontynuacji odpływu ludności tych stref do obszaru węzłowego. Udział tego odpływu w ogólnym saldzie dodatnim migracji strefy węzłowej wydaje się dość znaczny, ale na ten temat nie dysponujemy ścisłymi danymi. Również analizy układów przestrzennych aglomeracji miejskich sugerują, że wiele z nich ma charakter policentryczny i nieciągly, pośrednio wskazując na ich urbanistyczną i urbanizacyjną niedojrzałość, a być może także na niezupełnie szczęśliwy dobór wskaźników do delimitacji aglomeracji.

SYSTEMOTWÓRCZE FUNKCJE MIGRACJI STAŁYCH

Znacząca, choć bynajmniej nie zupełnie jasna, rola migracji stałych w demograficznym wzroście aglomeracji miejskich oraz w ogólnych zmianach stanów systemów osadniczych skłania do zwrócenia baczniejszej uwagi na systemotwórczą funkcję przemieszczeń ludzi w przestrzeni geograficznej. Migracja nie jest bowiem zjawiskiem samoistnym, lecz jest jedynie instrumentem do realizacji celów i dążeń, których zaspokojenie nie jest możliwe albo niewystarczające w miejscu zamieszkania emigrantów. Wskutek tego migracje są uważane z punktu widzenia całości systemu społeczno-ekonomicznego kraju za sposób wyrównywania różnic w lokalizacji popytu i podaży na dobra oraz usługi, siłę roboczą itp., a w sensie bardziej ogólnym za swoisty mechanizm samoregulacji systemu.

Natomiast dla układów przestrzennych przemieszczenia osób stanowią jedną z rozmaitych kategorii powiązań pomiędzy jednostkami osadniczymi, która może spełniać w systemie terytorialnym różne funkcje. Z tego względu można przede wszystkim wyróżnić dwie kategorie powiązań migracyjnych: 1) powiązania kontaktowe i 2) powiązania o charakterze oddziaływań (tzw. kauzalne). Powiązaniem kontaktowym są takie relacje pomiędzy elementami systemu, które wprawdzie są konieczne dla jego istnienia, lecz same przez się nie wpływają na stany elementów. Ich sieć ma charakter układu stacjonarnego.

Powiązania typu oddziaływań wyrażają więzi przyczynowo-skutkowe (impulsy, zasilanie) i powodują zmiany we właściwościach jednostek osadniczych. Jak na przykład jednokierunkowe intensywne przepływy migracyjne. Każde oddziaływanie jest kontaktowe, ale nie każde kontaktowe ma charakter kauzalny.

Do badań systemów osadniczych podział powyższy nie jest wystarczający, gdyż nie wskazuje na systemotwórcze funkcje powiązań migracyjnych. Przez funkcję taką należy rozumieć właściwość relacji, która przyczynia się lub zapewnia utrzymanie całości systemu bądź przez integrację elementów (np. więzi polityczno-administracyjne, kulturowe itp.), bądź dzięki zdolności homeostatycznej. Funkcja ta jednocześnie oznacza spełnienie warunków trwałości i stabilności powiązań w czasie, a w przypadku systemów terytorialnych również przestrzennych konfiguracji migracji. Analizując pod tym kątem widzenia funkcje powiązań migracyjnych nie można jednoznacznie stwierdzić ani na podstawie przesłanek teoretycznych, ani analiz empirycznych czy migracje stałe mają funkcje systemotwórcze czy nie.

Przede wszystkim należy pamiętać, że mniej lub bardziej intensywna ruchliwość przestrzenna ludzi jest cechą każdego systemu osadniczego i że wobec tego migracje, zwłaszcza migracje stałe, mogą nie być uznawane za konstytutywną cechę systemu (por. Bertalanffy 1984, s. 85 i in.). Po drugie, ze względu na instrumentalny, bierny charakter przemieszczeń, migracje wykazują dużą zmienność właściwości przestrzennych i nie są stabilne w czasie. Również ich funkcje kontaktowe i kauzalne łatwo ulegają zmianom pod wpływem nie zawsze dających się ustalić czynników oraz wydarzeń losowych. Niestety nie rozporządzamy wystarczającą liczbą badań empirycznych mogących wyjaśnić wątpliwości. Znaczenie migracji w kształtowaniu stanów systemów społeczno-gospodarczych jest wyraźniejsze niż w kształtowaniu systemów terytorialnych, mimo że każda migracja stała jest zjawiskiem przestrzennym. Badania geograficzne przestrzennych zróżnicowań lub układów migracji stałych przeważnie ograniczają się do obserwacji przepływów w okresie jednego roku, co nie pozwala na analizę stabilności i trwałości układów powiązań. Natomiast analiza danych w dość wysokim stopniu zagregowanych, jak na przykład migracje między regionami lub kategoriami wielkościami osiedli w przekroju różnych dat, pozwala sądzić, że stałość powiązań w dłuższych okresach charakteryzuje jedynie migrację pomiędzy dużymi miastami, głównie pomiędzy miastami należącymi do tego samego szczebla w hierarchii systemu, chociaż w ubiegłych latach migracje w Polsce cechował regionalizm i ruch z niższych na wyższe piętra hierarchii (Dziewoński, Korcelli 1981). Również analizy powiązań kontaktowych, które można traktować jako wstęp do studiów nad oddziaływaniami migracyjnymi, poddają w wątpliwość hipotezę o systemotwórczej roli powiązań migracyjnych. Wykazały one m.in., że wiele nawet dużych miast nie ma stałych kontaktów migracyjnych z innymi miastami, nie mówiąc już o obszarach wiejskich. Stopień kontaktowości (stosunek powiązań zaobserwowanych do możliwych) nie przekracza 60%

i zmniejsza się do znikomych wartości w grupie osiedli poniżej 50 tys. mieszkańców. Ponadto badania te pozwoliły na stwierdzenie, że nawet wtedy gdy pewne powiązania miały stabilny charakter w ciągu kilku lat, to jednak ich intensywność ulegała niekiedy dużym rocznym oscylacjom (por. Jagielski 1981, 1984, 1985).

Dotychczasowe doświadczenia zatem wykazują, że powiązania migracyjne spełniają głównie rolę integracyjną osiedli na wyższych piętrach systemu osadniczego, natomiast nie są wystarczająco trwałymi i stabilnymi relacjami przestrzennymi w zakresie powiązań między pozostałymi elementami systemów osadniczych. Zagadnienie systemotwórczej funkcji migracji stałych wymaga jednak pogłębionych studiów ze względu na ich znaczenie dla rozwoju społecznego.

URBAN AGGLOMERATION AND INTERNAL MIGRATION AS ELEMENTS OF AND RELATIONS IN THE POLISH SETTLEMENT SYSTEM

S u m m a r y

The paper deals with some questions of the identification and the peculiarities of the elements and relations of the settlement system from the point of view of geography and systems analysis. A special reference is made to urban agglomerations as geographical entities as well as to the role of internal migration as system-building relationships.

In geographical systems analysis, urban agglomerations should be viewed as both functional and physical totalities (identified on the basis of photogrammetry) rather than sets of settlement units, i.e. of urban and rural places. The agglomeration is, therefore, one type of the contemporary city, a type of settlement units, the most prominent spatially, by the density of houses, infrastructure and population. In this sense, a few zones may be identified in the city.

Nine developed and nine developing agglomerations are actually identified in Polish planning and research. Four zones are included in each: (1) nodal (the core), (2) urbanised, (3) under urbanisation, and (4) areas for recreation and touristic purposes. In Table 1, data characteristic of the development of both types of agglomerations are provided, i.e. the total numbers and those for individual zones (but the latest), 1950–1983. A relative decrease in the dynamics of the developed agglomeration can be seen as accompanied by a relative population concentration in the nodal zone. This implies a growing concentration following the extensive urbanisation on the national scale.

The system-building role of migration depends, among other things, on their functions, i.e. on whether they involve mere contacts or induce change in the respective places. It is a good reason, supported both theoretically and empirically, to doubt in the system-building role of migration as the factor which could integrate settlement networks into a settlement system or a sub-system. This role can be identified merely on higher hierarchical levels of the settlement system, e.g. in the sub-system of the agglomerations. On the contrary, the system creative role of migration in generating the regional or local complexes is equivocal and changeable over time.

Translated by Zbigniew Rykiel

ГОРОДСКИЕ АГЛОМЕРАЦИИ И ОКОНЧАТЕЛЬНЫЕ МИГРАЦИИ В СИСТЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ

Резюме

В работе разбираются некоторые вопросы идентификации и свойств элементов и реляций расселенческой системы с точки зрения географии и системного анализа. Внимание уделяется городским агломерациям как географическим объектам и роли окончательных миграций как системообразующим реляциям.

В географическом системном анализе городские агломерации не следует рассматривать как скопления расселенческих единиц, (т.е. скопления городов и сёл), но как некоторое целое, не только функциональное, но и в физическом смысле, что легко доказать на основе аэроснимок. Следовательно, миграция является типом современного города, одним из типов расселенческих единиц, самым крупным по территориальным размерам, густоте и концентрации домов, инфраструктуры и населения. В таком плане в городе можно выделить несколько зон.

В планировочной и исследовательской практике выделяется в Польше 9 развитых агломераций и 9 развивающихся, каждая из которых охватывает 4 зоны: узловую (ядро), урбанизованную, урбанизирующуюся и территорий предназначенных главным образом для туризма и отдыха. Данные в таблице I характеризуют развитие обоих типов агломерации в целом и их зон (без последней) за 1950—1983 годы. Чётко прослеживается относительный пад динамики развитых агломераций при одновременно сохраняющейся относительной концентрации населения в узловой зоне. Это означает прогрессирующую концентрацию при экстенсивной урбанизации страны.

Системообразующее значение миграции зависит, в частности, от их функции, от того, несут ли они лишь контактный характер или же влекут за собой изменения в местностях. Теоретические предпосылки и эмпирический опыт позволяют ставить в сомнение системообразующую роль миграции как фактора интегрирующего множества посёлков в расселенческую систему или подсистему. Такая роль наблюдается только на более высоких уровнях иерархии расселенческой системы, например в подсистеме агломерации. Зато системообразующая роль миграции в создании региональных или локальных комплексов неоднозначна и меняется во времени.

ANDRZEJ GAWRYSZEWSKI

WIEJSKIE OBSZARY WYLUDNIAJĄCE SIĘ, 1961–1985

Wyludnianie się obszarów wiejskich¹, jego tempo i skala, jako proces demograficzny jest uzależnione od stopnia rozwoju gospodarczego kraju oraz polityki gospodarczej, szczególnie rolnej. W niniejszym ujęciu proces wyludniania się obszarów wiejskich przedstawiono od strony statystyki demograficznej w układzie przestrzennym według województw, a przebieg tego procesu jako następstwo polityki rozwoju kraju. W latach 1946–1985 w wyniku migracji wewnętrznych ludności wieś utraciła na rzecz miast 5914 tys. osób, na rzecz zagranicy 1108 tys. osób, a w wyniku zmian administracyjnych 2062 tys. osób (tab. 1).

Tabela 1. Migracje wewnętrzne* ludności na pobyt stały według podstawowych kierunków 1951–1985 (w tys.)

Lata	Migracji wewnętrzne ogółem	Migracje według kierunków				Saldo migracji na wsi		Saldo zmian administracyjnych
		ze wsi do miast	z miast na wieś	z miast do miast	ze wsi na wieś	wewnętrznych	zagranicznych	
1946–50	7124					–1010	–915,9	
1951–55	6898,4	1839,5	1247,0	1950,7	1861,2	–592,5	–2,6	–1041,3
1956–60	6717,5	1610,5	1189,0	1559,5	2358,5	–421,5	–16,3	–498,8
1961–65	5030,6	1303,8	800,9	1128,7	1797,2	–502,9	–42,4	–82,6
1966–70	4324,3	1265,3	567,7	947,1	1544,2	–697,6	–29,2	+1,6
1971–73	2609,4	835,3	331,2	590,8	852,1	–504,1	–20,3	–55,5
1974–75	1661,3	620,8	186,3	418,6	435,6	–434,5	–5,4	–132,2
1971–75	4270,7	1456,1	517,5	1009,4	1287,7	–938,6	–25,7	–187,7
1976–80	4662,1	1682,3	615,2	1313,5	1051,1	–1067,1	–54,6	–205,6
1981–85	3660,9	1264,0	578,3	1005,9	812,7	–685,7	–21,8	–47,5

* z wyłączeniem ruchu wędrownego między dzielnicami miast

Źródło: Ludność Polski w latach 1945–1965. Seria: Studia i Prace Statystyczne. GUS, Warszawa 1966. s. 113; Tablice migracji między- i wewnątrzwojewódzkich według podstawowych kierunków dla lat 1952–1983 (dane GUS); Roczniki Demograficzne: 1985, 1986

¹ W okresie 1960–1985 spośród 812 miast kraju tylko w 39 zmniejszyła się liczba ludności (z 312 do 294 tys.). W tym w 31 spośród 258 miast najmniejszych – liczących poniżej 5 tys. mieszkańców – liczba ludności spadła z 84 do 76 tys.

Pierwsze lata powojenne charakteryzowały się bardzo wysoką ruchliwością ludności. Miejsce zamieszkania zmieniano wówczas 50–60 osób na 1000 ludności (ostatnio 20 na 1000). Z wędrownkami tego okresu wiązało się przejście wielkiej masy ludzi z przeludnionej wsi do miast, których mieszkańcy ulegli zagładzie w czasie wojny, lub znaleźli się poza krajem.

Rozpoczął się proces zasiedlania ziem zachodnich i północnych, skąd przesiedlono około 2,5 mln ludności niemieckiej do stref okupacyjnych Niemiec. Na obszary te napłynęła ludność młoda, z przewagą mężczyzn i ludzi w stanie wolnym. W wyniku reformy rolnej przekazano w ręce chłopów 6 mln ha ziemi: utworzono 814 tys. nowych i powiększono 254 tys. istniejących już gospodarstw. Reforma rolna z jednej strony dała ziemię oczekującym jej robotnikom rolnym i małorolnym chłopom, ale z drugiej, zachowała nadmierne rozdrobnienie ziemi.

W kształtowaniu ruchów wędrownkowych tego okresu, poza faktem zakończenia wojny, podstawowe znaczenie miały więc: procesy zasiedlania obszarów zachodnich i północnych, reforma rolna oraz forsowna odbudowa zniszczonych miast i przemysłu.

Wysokiej ruchliwości towarzyszył wysoki przyrost naturalny, odzwierciedlający powojenny proces kompensacji urodzeń. Fala „wyżu” urodzeń trwała na wsi i w miastach do końca lat pięćdziesiątych. W szczytowym okresie liczba urodzeń sięgała 800 tys. w skali rocznej.

Po roku 1955 następuje spadek płodności, szybszy w miastach niż na wsi. Na 1000 kobiet w wieku 15–49 lat przypadało urodzeń żywych:

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985
miasta	99	101	77	57	51	59	66	64
wieś	116	118	109	88	79	90	94	92

W latach sześćdziesiątych dokonuje się przełom w postawach prokreacyjnych ludności. Zanika stopniowo wielodzietna rodzina wiejska. Zaczyna się kształtować model rodziny z trojgiem lub dwojgiem dzieci na wsi i z dwojgiem lub jednym dzieckiem w miastach.

Jeśli przez termin „depopulacja” rozumiemy zmniejszanie stanu zaludnienia w wyniku ujemnego bilansu między przyrostem naturalnym i saldem migracji wewnętrznych — bez udziału czynnika zmian administracyjnych (włączania obszarów wiejskich z jej ludnością do miast)² — to w Polsce procesy depopulacyjne na wsi według województw nie występowały do końca lat pięćdziesiątych, chociaż forsowna industrializacja kraju dokonywana w sposób ekstensywny w głównej mierze czerpała siłę roboczą ze wsi. Ubytek migracyjny na wsi był z nadwyżką równoważony przez przyrost naturalny.

W okresie 1961–1965 dwa nieurodajne lata ograniczyły siłę nabywczą

² P. Eberhard (1988) wyznaczył regiony wyludniające się w Polsce według miast i gmin na podstawie innego kryterium, a mianowicie zmniejszania się stanów liczby ludności w przyjętych okresach.

wsi. Uległa zahamowaniu produkcja przemysłowa, zachwiana została równowaga gospodarcza, ale nie zmniejszyło się tempo przyrostu zatrudnienia w przemyśle, przy słabym spadku liczby ludności czynnej zawodowo w rolnictwie i leśnictwie (tab. 2).

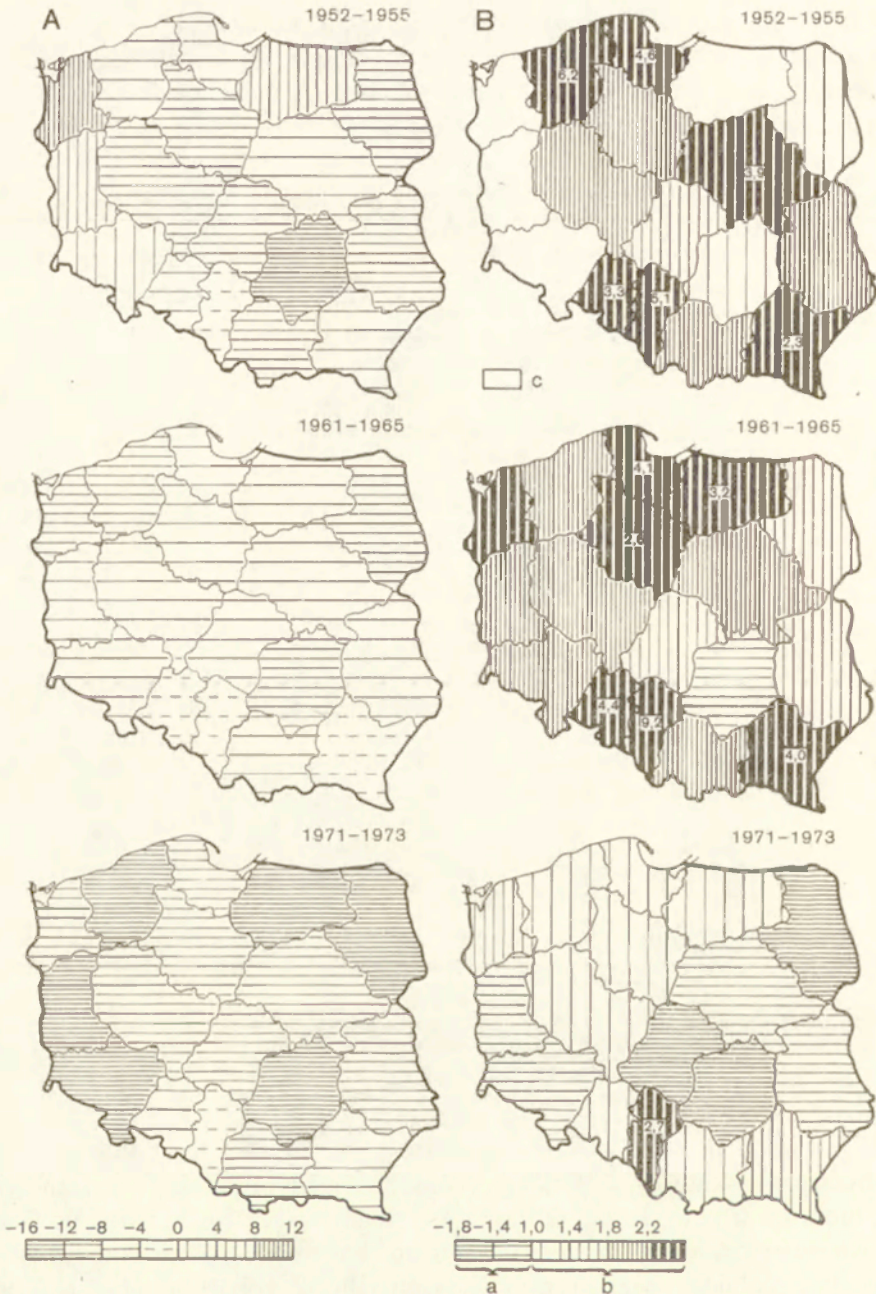
Tabela 2. Ludność czynna zawodowo według trzech podstawowych sektorów ekonomicznych, 1950–1984.

Rok	Ogółem	Ludność czynna zawodowo w:					
		rolnictwie i leśnictwie (I)		przemyśle i budownictwie (II)		usługach (III)	
		tys.	%	tys.	%	tys.	%
Ogółem							
1950	12 404	7 016	56,6	2 847	23,0	2 541	20,4
1960	13 907	6 546	47,0	4 028	29,0	3 333	24,0
1970	16 429	6 097	37,1	5 725	34,9	4 607	28,0
1978	17 962	5 419	30,2	6 822	38,0	5 721	31,8
1984	18 107	5 356	29,6	6 537	36,1	6 214	34,3
Miasta							
1950	4 122	343	8,3	1 952	47,4	1 827	44,3
1960	5 944	417	7,0	3 042	51,2	2 485	41,8
1970	7 971	443	5,6	4 152	52,1	3 376	42,3
1978	9 923	565	5,7	5 011	50,5	4 347	43,8
1984	10 204	600	5,9	4 845	47,5	4 759	46,6
Wieś							
1950	8 282	6 673	80,6	895	10,8	714	8,6
1960	7 963	6 129	77,0	986	12,4	848	10,6
1970	8 458	5 653	66,8	1 573	18,6	1 232	14,6
1978	8 040	4 854	60,4	1 811	22,5	1 375	17,1
1984	7 903	4 757	60,2	1 693	21,4	1 453	18,4

Źródło: Rocznik Demograficzny 1945–1968, tab. 29; Rocznik Demograficzny 1967–1968, tab. 23; Rocznik Demograficzny 1973, tab. 15; Ludność, gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe. NSP 1978, Statystyka Polski, 128, tab. 7(16); Spis ludności i mieszkań, metoda reprezentacyjna z dnia 6 XII 1984 r. Ludność cz. I. Materiały Statystyczne, 32, tab. 8.

W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych obszarem depopulacyjnym stają się obszary wiejskie woj. kieleckiego (ryc. 1), w którym ludność wsi stanowiła 70% ludności województwa. Obszar depopulacyjny zajmował 6,4% powierzchni wiejskiej kraju z 8,5% ludności wsi ogółem (tab. 3). Województwo to – tradycyjnie rolnicze bez większego przemysłu, z rozdrobnioną strukturą wielkościową indywidualnych gospodarstw rolnych – sąsiaduje z wysoko uprzemysłowionym woj. katowickim, oferującym pracę w przemyśle ciężkim i kopalniach węgla kamiennego.

W następnym pięcioleciu, 1966–1970, tempo wzrostu gospodarczego jest nierównomierne, inwestycje gospodarcze ulegają osłabieniu. Polityka rolna coraz wyraźniej zmierza do powiększenia sektora uspołecznionego (por. tab. 6).

Ryc. 1. Wiejskie obszary wyludniające się według województw, 1961 – 1973

A. Saldo migracji na wsi (przeciętne roczne na 1000 ludności); B. Relacja ubytku migracyjnego i przyrostu naturalnego na wsi: a – przewaga ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym, b – przewaga przyrostu naturalnego nad ubytkiem migracyjnym, c – województwa z przyrostem migracyjnym na wsi

Rural depopulation areas by voivodships, 1961 – 1973

A. Rural net migration (annual averages per 1000 inhabitants); B. Relations between rural negative net migration and natural increase: a – negative net migration exceeding natural increase, b – natural increase exceeding negative net migration, c – positive net migration

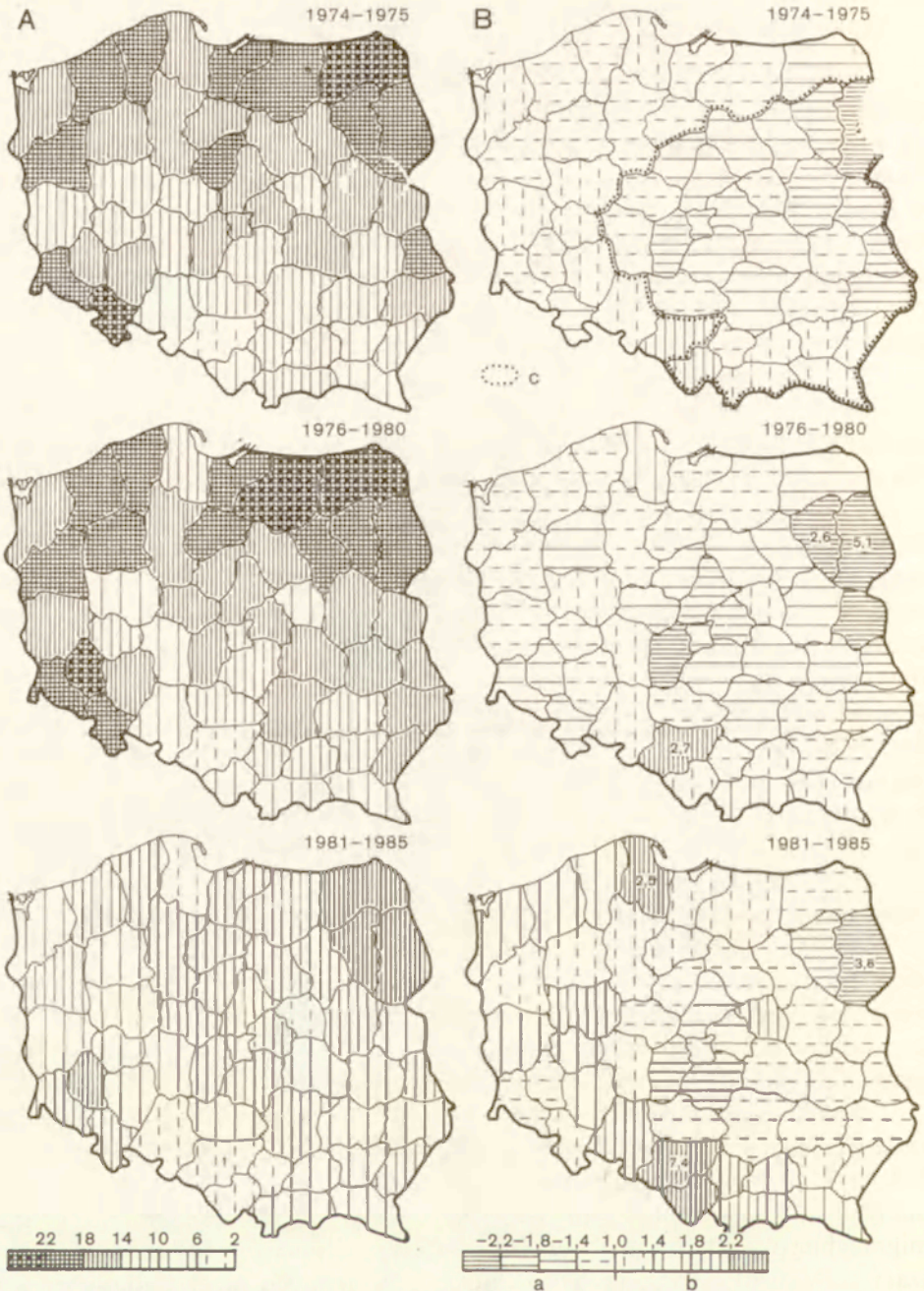
Nadal istnieją bariery powstrzymujące wzrost wielkości gospodarstw indywidualnych. W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych sprzedano rolnikom 71% ziemi przekazanej z gospodarstw indywidualnych do Państwowego Funduszu Ziemi, w następnym pięcioleciu już tylko 65%, podczas gdy w latach 1958–1960 PFZ przyjął z gospodarstw indywidualnych 130 tys. ha ziemi, a przekazał rolnikom 237 tys. ha. Ograniczenia w obrocie ziemią nie sprzyjają poczuciu stabilizacji w zawodzie rolnika, szczególnie wśród następców mających przejąć gospodarstwa po rodzicach. Jednocześnie na rynek pracy zaczynają wkraczać licznie wysokie roczniki z lat powojennego „wyżu” demograficznego.

Obszary z ubytkiem ludności wiejskiej powiększają się i obejmują województwa: białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie, wrocławskie i zielonogórskie. Stanowią one 38,3% obszarów wiejskich kraju z 36,6% ludności wsi ogółem.

W grudniu 1970 r. następuje kolejny przełom. Polityka rolna w stosunku do sektora prywatnego ulega początkowo rozluźnieniu: w 1971 r. podniesiono ceny skupu, zniesiono obowiązkowe dostawy zwierząt rzeźnych i ziemniaków, zreformowano podatek gruntowy, a od 1972 r. wprowadzono świadczenia lecznicze dla rolników i ich rodzin. W 1974 r. poufna instrukcja ministra rolnictwa oraz tajna uchwała Rady Ministrów z 1975 r. zmierzają do przyspieszenia przebudowy ustroju rolnego, tak by ziemia raz przejęta z gospodarstw indywidualnych do PFZ nie powracała ponownie do indywidualnego użytkowania (Gorzelać 1987, s. 64). O ile w latach 1971–1973 odsprzedano rolnikom indywidualnym 72% ziemi przejętej do PFZ z gospodarki indywidualnej, to w latach 1974–1977 udział ten zmniejszył się do 15%. Równocześnie dochody ludności chłopskiej (w przeliczeniu na jednego zatrudnionego poza rolnictwem) wynoszące początkowo 80–83%, zmniejszyły się w latach 1974–1975 do 79–74% i dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych osiągnęły poziom 90% dochodów ludności pozarolniczej (Lewandowski 1983, tab. 9). Nadto wzrostowi kapitałochłonnych inwestycji przemysłowych nie towarzyszył rozwój infrastruktury społeczno-ekonomicznej na wsi i „boom” inwestycyjny wzmocnił „korzystne” warunki do napływu siły roboczej ze wsi do miast.

Przeciętne roczne ujemne saldo migracji na wsi w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych wynosiło 187,8 tys. osób przy przyroście naturalnym 174,2 tys. osób. Wszystkie województwa, podobnie jak w poprzednim okresie, miały ujemny bilans migracyjny na wsi (ryc. 2). Wysokie współczynniki ubytku migracyjnego występowały w województwach północnych i zachodnich. Obszary te zasiedlane w pierwszych latach powojennych przez ludność młodą miały nadal znaczne wielkości przyrostu naturalnego.

Z punktu widzenia struktury rolnej województwa te cechuje przewaga udziału użytkowników rolnych znajdujących się w rękach gospodarki państwowej lub spółdzielczej. Procesy depopulacyjne na tych obszarach nie były tak wyraźne jak w środkowej czy wschodniej części kraju, gdzie udział użytkowników rolnych w rękach licznych gospodarstw indywidualnych wynosi od 80 do 98% użytkowników rolnych w województwie.

Ryc. 2. Wiejskie obszary wyludniające się według województw, 1974–1985

A. Ubytek migracyjny na wsi (przeciętny roczny na 1000 ludności); B. Relacja ubytku migracyjnego i przyrostu naturalnego na wsi; a – przewaga ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym, b – przewaga przyrostu naturalnego nad ubytkiem migracyjnym. c – 80% i więcej użytków rolnych województwa należy do gospodarstw indywidualnych

Rural depopulation areas by voivodships, 1974–1985

A. Rural negative net migration (annual averages per 1000 inhabitants); B. Relations between rural negative net migration and natural increase; a – negative net migration exceeding natural increase, b – natural increase, exceeding negative net migration, c – 80 per cent or more privately owned agricultural lands

Nie oznacza to, że procesy depopulacyjne na wsi są bezpośrednio związane ze stopniem dominacji sektora prywatnego nad społecznym. Istnieją bowiem obszary z dominacją rozdrobnionej gospodarki indywidualnej nie podlegające procesom depopulacyjnym (województwa południowo-wschodnie). Część ludności wiejskiej znajduje główne zatrudnienie pozarolnicze w miastach, dojeżdża do pracy i nie opuszcza wsi.

Nasilenie procesów depopulacyjnych we wschodnich województwach wynika z ukształtowanej migracjami niekorzystnej struktury ludności wiejskiej według wieku i płci, czego następstwem jest niewielki przyrost naturalny. Jednocześnie obszary te są słabiej rozwinięte gospodarczo, a kreowanie nowych województw stworzyło z ich niewielkich stolic (20–50 tys. mieszkańców) ośrodki wzrostu przyciągające ludność ze wsi.

Wiejskie obszary województw wyludniających się obejmowały w 1975 r. 73% powierzchni zamieszkałej przez 67,4% ludności wsi ogółem.

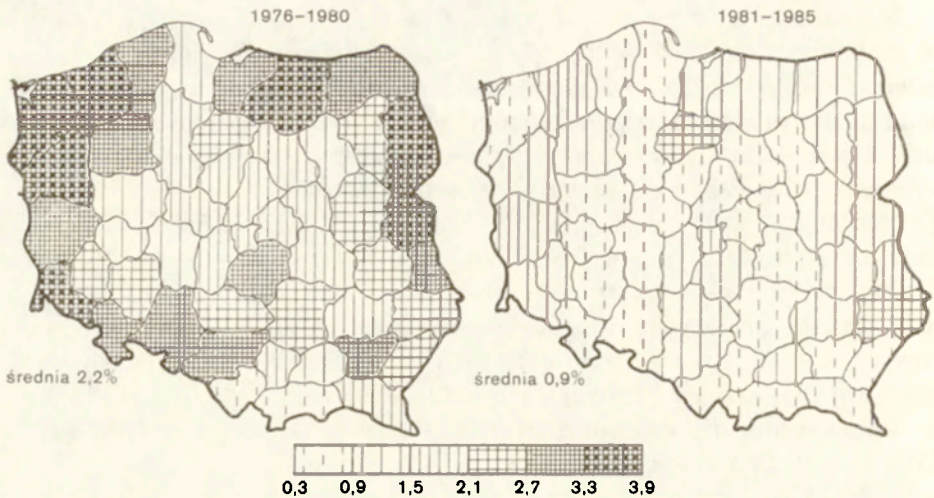
Lata 1976–1980 są kontynuacją polityki gospodarczej z poprzedniego okresu. Jednak scentralizowane planowanie i zarządzanie nie sprzyja przejściu do intensywnych metod gospodarowania. Nadmierne rozmiary działalności inwestycyjnej, nieproporcjonalne do nich efekty gospodarcze i wzrastające zadłużenie powodują brak równowagi gospodarczej. Tempo wzrostu produkcji i dochodu narodowego słabnie, w końcu załamuje się. Następuje kryzys.

Nieco wcześniej, w latach 1974–1976, następuje załamanie produkcji rolnej w wyniku zmiany polityki w stosunku do rolnictwa indywidualnego. Naczelnicy nowo utworzonych gmin otrzymują szerokie uprawnienia do rozdziału rolniczych środków produkcji (maszyny, ciągniki, nawozy, pasza, cement, węgiel) preferując nieefektywne rolnictwo społeczne. Druga połowa lat siedemdziesiątych to okres gwałtownego wzrostu liczby gospodarstw przekazywanych państwu za renty i świadczenia z uwagi na brak następców. O ile w latach 1971–1975 przekazano ogółem 87,7 tys. gospodarstw o łącznej powierzchni 895 tys. ha, to w następnym pięcioleciu liczba ta wzrosła do 156,3 tys. gospodarstw o powierzchni 1068 tys. ha (ryc. 3). W tym samym okresie wkracza w wiek aktywności zawodowej ostatnia fala „wyżu”demograficznego ze wsi.

W efekcie w drugiej połowie lat siedemdziesiątych ujemne saldo migracji na wsi osiąga nie spotykane dotychczas rozmiary; jest nawet wyższe niż w pierwszym powojennym pięcioleciu. Jednocześnie przyrost naturalny na wsi osiąga dotychczasowe minimum (815 tys. osób).

Wyludniające się obszary wiejskie objęły 39 województw, tj. 82% powierzchni obszarów wiejskich zamieszkałych przez 74% ludności wsi ogółem.

Najbardziej depopulacyjnym obszarem są trzy województwa wschodnie, a szczególnie jedno z nich: woj. białostockie. Ludność wiejska w tym województwie zmniejszyła się w latach 1976–1980 z 316 do 292 tys.; przyrost naturalny na wsi był najniższy w kraju (4‰), a saldo migracji prawie najwyższe ($-20,3\text{‰}$). Na 100 mężczyzn na wsi w tym województwie przypadało 98 kobiet. Wysoki był udział ludności wiejskiej w wieku poproduk-

Ryc. 3. Indywidualne gospodarstwa rolne zlikwidowane w % ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych według województw, 1976–1985 (*Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986*, tab. 98)

Wounded up private farms as a per cent of total privately owned farms by voivodships, 1976–1985 (1976–1980) average 2.2%, 1981–1985 average 0.9%)

cyjnym (19% ludności wsi województwa), znacznie wyższy niż średnia krajowa dla wsi (14%).

Ostatni okres, 1981–1985, w gospodarce narodowej znamionuje ograniczenie inwestycji, a dochód narodowy wytworzony (w cenach stałych) osiągnął w 1985 r. poziom z 1975 r., czysta produkcja rolnicza poziom z 1978 r. W wyniku zmiany w 1981 r. polityki rolnej liczba indywidualnych gospodarstw przekazanych państwu w latach 1981–1985 zmniejszyła się do 38 tys. (razem 244 tys. ha, w tym 79% za rentę), natomiast z PFZ odsprzedano rolnikom 627 tys. ha ziemi. Uległa również poprawie sytuacja dochodowa ludności rolniczej. Poziom dochodów ludności chłopskiej utrzymującej się z indywidualnych gospodarstw w stosunku do dochodów ludności utrzymującej się z gospodarki uspołecznionej poza rolnictwem kształtował się następująco (Grzybczak i inni 1988): w 1980 r. – 0,89, w 1981 r. – 1,01; w 1982 r. – 1,11; w 1983 r. – 0,99; w 1984 r. – 0,96 i w 1985 r. – 0,93.

W ruchu naturalnym ludności wsi obserwuje się lekki wzrost liczby urodzeń (1982–1984), ale i zgonów, co od 1982 r. daje spadek przyrostu naturalnego z 11,2‰ do 9,1‰ w 1985 r.

Jednak zasięg wiejskich obszarów depopulacyjnych, w porównaniu z poprzednim okresem, zmalał do 46% powierzchni wiejskich zamieszkałej przez 45% ludności wsi ogółem. Trwający kryzys gospodarczy spowodował zmniejszanie się z roku na rok odpływu ludności ze wsi do miast, a nawet jednoroczny (1982 r.) wzrost napływu z miast na wieś.

Na szybki spadek rozmiarów odpływu ludności ze wsi do miast w latach

osiemdziesiątych (właściwie od 1979 r.) wywarła wpływ zarówno zmiana polityki rolnej, jak i — czy może przede wszystkim — trwający kryzys gospodarczy osłabiający atrakcyjność miast dla potencjalnych migrantów z uwagi na: stagnację przemysłu i ograniczenie inwestycji, ostry kryzys w przemyśle budowlanym oraz uspołecznionym budownictwie mieszkaniowym, nie zrównoważony rynek żywnościowy, degradacja infrastruktury miejskiej oraz wzrastające zanieczyszczenie środowiska w ośrodkach przemysłowych i wielkich miastach, wykazujące w niektórych z nich znamiona katastrofy ekologicznej.

W efekcie rozmiary ujemnego bilansu migracji na wsi powróciły do poziomu sprzed 15 lat, a liczba województw z ubytkiem ludności wiejskiej spadła do 23.

Obecnie ukształtowały się dwa większe wiejskie obszary depopulacyjne obejmujące sześć województw. Jeden — to dwa sąsiadujące ze sobą województwa na wschodzie kraju (białostockie i łomżyńskie), a drugi — to cztery województwa wokół miejskiego województwa łódzkiego. Województwa te charakteryzowały się w 1985 r. niskimi współczynnikami przyrostu naturalnego na wsi (od 2,0‰ w woj. białostockim do 6,5‰ w woj. łomżyńskim), wysokimi współczynnikami ubytku migracyjnego (od $-12,4\text{‰}$ w woj. białostockim do $-9,9\text{‰}$ w woj. sieradzkim) oraz ponad przeciętnym (14,5%) udziałem ludności w wieku 65 lat i więcej w stosunku do ludności wiejskiej województwa ogółem (od 12,7% w woj. plockim do 16,2% w woj. białostockim).

Na wiejskich obszarach depopulacyjnych — w wyniku długotrwałego i wysokiego odpływu ludności młodej z przewagą kobiet — uległa zniekształceniu struktura ludności według wieku i płci (tab. 3 i 4). Stale obniża się udział kobiet wśród ludności wsi: liczba kobiet na 100 mężczyzn spadła ze 104 w 1965 r. do 99,9 w 1985 r. Podobny proces zachodzi na pozostałych obszarach wiejskich, podczas gdy w miastach na 100 mężczyzn przypada 108 kobiet (w Warszawie 114 kobiet na 100 mężczyzn).

Jeszcze drastyczej przedstawia się sytuacja w świetle cząstkowych współczynników feminizacji. Na przykład w grupie wieku 20–24 lat na 1000 mężczyzn na wsi przypada w woj. białostockim 621 kobiet, a w woj. łomżyńskim 666 kobiet. W grupie wieku 15–19 lat wskaźnik ten wynosił dla dwu wyżej wymienionych województw 810, a dla pozostałych czterech województw od 818 kobiet na 1000 mężczyzn w woj. piotrkowskim do 876 kobiet w woj. skierniewickim.

„Badanie przeprowadzone przez IER w ostatnich latach wykazało, że średnio w kraju około 17% młodych kierowników gospodarstw indywidualnych pozostaje w stanie bezzennym. Odsetek ten w rejonach czysto rolniczych wzrastał do 30%” (Leopold, Manteuffel 1982, s. 72). Jest to zjawisko wysoce niekorzystne zarówno ze względów społecznych jak i produkcyjnych, gdyż wielu młodych mężczyzn porzuciło z tych powodów gospodarstwa.

Równie negatywnym zjawiskiem demograficznym na obszarach depopula-

Tabela 3. Ogólna charakterystyka demograficzna obszarów wyludniających się (wg województw), 1961–1985.

Lata	Powierzchnia obszaru w km ²	Ludność na koniec okresu (31 XII)		Przyrost naturalny (suma)	Saldo migracji wewnętrznych (suma)	Liczba kobiet na 100 mężczyzn
		ogółem	w tym kobiety w tysiącach			
1	2	3	4	5	6	
Wieś (ogółem)						
1945		16 293	8 696			114,5
1946–51	291 993	15 381	7 936	1 698,8	- 1 146	106,6
1952–55 ^a	291 993	15 483,0	7 948,9	1 177,8	- 399,2	105,5
1956–60 ^a	291 993	15 394,2	7 902,5	1 418,3	- 421,4	105,5
1961–65	291 993	15 870,0	8 085,0	1 055,6	- 502,8	103,9
1966–70 ^b	294 530	15 573,9	7 892,4	838,6	- 697,6	102,7
1971–73 ^b	294 530	15 363,8	7 785,1	508,2	- 504,1	102,7
1974–75	293 833	15 154,9	7 656,1	361,7	- 434,6	102,1
1976–80	292 944	14 756,4	7 419,0	815,0	- 1 067,2	101,1
1981–85	292 836	14 854,8	7 435,8	770,2	- 685,7	100,2
w tym – wiejskie obszary wyludniające się						
1961–65	18 676	1 347,0	687,0	72,0	- 73,9	104,0
1966–70 ^b	112 935	5 697,8	2 883,6	259,5	- 328,2	102,5
1971–73 ^b	141 156	7 201,9	3 643,3	206,8	- 279,0	102,4
1974–75	214 373	10 220,3	5 147,8	233,1	- 328,8	101,5
1976–80	240 522	10 892,4	5 457,5	590,5	- 893,9	100,4
1981–85	133 776	6 676,6	3 336,7	277,2	- 373,9	99,9
– pozostałe obszary wiejskie (nie wyludniające się)						
1945		16 293	8 696			114,5
1946–51	291 993	15 381	7 936	1 698,8	- 1 146	106,6
1952–55 ^a	291 993	15 483,0	7 948,9	1 177,8	- 399,2	105,5
1956–60 ^a	291 993	15 394,2	7 902,5	1 418,3	- 421,4	105,5
1961–65	273 317	14 523,0	7 398,0	983,6	- 428,9	103,8
1966–70 ^b	181 595	9 876,1	5 008,8	579,1	- 369,4	102,9
1971–73 ^b	153 374	8 161,9	4 141,8	301,4	- 225,1	103,0
1974–75	79 460	4 934,6	2 508,3	128,6	- 105,8	103,4
1976–80	52 422	3 864,0	1 961,5	224,5	- 173,3	103,1
1981–85	159 060	8 178,2	4 099,1	493,0	- 311,8	100,5
Miasta (ogółem)						
1945		7 602	4 261			127,5
1946–51	20 316	10 126	5 388	932,5	+ 1 146	113,7
1952–55 ^a	20 316	12 067,0	6 369,1	860,8	+ 399,2	111,8
1956–60 ^a	20 316	14 401,0	7 478,4	1 055,0	+ 421,4	108,0
1961–65	20 684	15 680,7	8 147,6	703,6	+ 502,8	108,2
1966–70 ^b	18 147	17 088,0	8 904,6	559,4	+ 697,6	108,8
1971–73 ^b	18 147	18 148,3	9 436,8	402,1	+ 504,1	108,3
1974–75	18 844	19 030,0	9 895,5	329,1	+ 434,6	108,3
1976–80	19 733	20 978,5	10 905,2	949,8	+ 1 067,2	108,3
1981–85	19 847	22 485,6	11 693,7	948,7	+ 685,7	108,4

Powierzchnia województwa w podziale administracyjnym ^a1961 01 I. ^b1974 04 01

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych

Tabela 4. Ludność według podstawowych grup wieku w wyludniających się obszarach wiejskich (wg województw), 1961 – 1985

Rok (31 12)	Ludność (w tys.)				Współczynniki obciążenia demograficznych	
	ogółem	w wieku lat:		65 i więcej	dziećmi w wieku 0–14 lat	ludnością w wieku 65 i więcej lat
		0–14	15–64			
Wieś (ogółem)						
1950	15 792,0	4 943,7	9 993,7	854,6	49,5	8,6
1955	15 483,0	5 100,2	9 518,7	864,1	53,6	9,1
1960	15 394,2	5 491,7	8 938,6	963,9	61,4	10,8
1965	15 870,0	5 239,0	9 444,0	1 187,0	55,5	12,6
1970	15 573,9	4 632,1	9 515,5	1 426,3	48,7	15,0
1973	15 363,8	4 299,1	9 504,5	1 560,2	45,2	16,4
1975	15 154,8	4 114,6	9 397,4	1 642,8	43,8	17,5
1980	14 756,4	3 906,1	9 130,0	1 720,2	42,8	18,8
1985	14 854,8	4 004,3	9 185,5	1 665,0	43,6	18,1
w tym – wiejskie obszary wyludniające się						
1965	1 347,0	414,0	803,0	130,0	51,6	16,2
1970	5 697,8	1 610,7	3 556,8	521,3	45,5	14,7
1973	7 201,9	1 912,7	4 514,2	775,0	42,4	17,2
1975	10 220,2	2 730,6	6 358,2	1 131,4	42,9	17,8
1980	10 892,4	2 864,1	6 740,8	1 287,5	42,5	19,1
1985	6 676,6	1 716,5	4 095,0	865,1	41,9	21,1
– pozostałe obszary wiejskie (nie wyludniające się)						
1950	15 792,0	4 943,7	9 993,7	854,6	49,5	8,6
1955	15 483,0	5 100,2	9 518,7	864,1	53,6	9,1
1960	15 394,2	5 491,7	8 938,6	963,9	61,4	10,8
1965	14 523,0	4 825,0	8 641,0	1 057,0	55,8	12,2
1970	9 876,1	3 012,4	5 958,7	905,0	50,6	15,2
1973	8 161,9	2 386,4	4 990,3	785,2	47,8	15,7
1975	4 934,6	1 384,0	3 039,2	511,4	45,5	16,8
1980	3 864,0	1 042,1	2 389,1	432,8	43,6	18,1
1985	8 178,2	2 287,8	5 090,5	799,9	44,9	15,7
Miasta (ogółem)						
1950	9 243,0	2 430,4	6 349,0	463,6	38,3	7,3
1955	12 067,0	3 505,2	7 905,2	656,6	44,3	8,3
1960	14 401,0	4 493,4	9 121,1	786,5	49,3	8,6
1965	15 680,7	4 414,7	10 254,0	1 012,0	43,1	9,9
1970	17 088,0	4 015,5	11 759,8	1 312,7	34,1	11,2
1973	18 148,3	3 919,9	12 717,2	1 511,2	30,8	11,9
1975	19 030,0	4 049,4	13 318,8	1 661,8	30,4	12,5
1980	20 978,5	4 801,2	14 308,4	1 868,9	33,6	13,1
1985	22 485,6	5 553,7	15 071,6	1 860,3	36,8	12,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych

cyjnych jest zaawansowanie procesu starzenia się ludności. Współczynnik obciążenia ludnością starą (liczba osób w wieku 65 lat i więcej na 100 osób w wieku 15–64 lat) na wiejskich obszarach depopulacyjnych wzrósł z 16 w 1965 r. do 21 w 1985 r., ale dla sześciu województw najbardziej wyludniających się współczynnik ten wynosi obecnie prawie 24. Na pozostałych obszarach wiejskich wzrósł z 12 do 16, a w miastach z 10 do 12.

Jednocześnie współczynniki obciążenia dziećmi (liczba dzieci w wieku 0–14 lat na 100 osób w wieku 15–64 lat) na wiejskich obszarach depopulacyjnych były niższe niż na pozostałych obszarach wiejskich i malejące z 52 w 1965 r. do 42 w 1985 r.

Tak w zarysie przedstawia się rozwój wiejskich obszarów depopulacyjnych w Polsce, według województw.

Wyludnianie się obszarów wiejskich w okresie przekształceń strukturalnych rolnictwa jest zjawiskiem naturalnym, jeśli istnieją nadwyżki siły roboczej, a pozostała ludność wiejska zapewnia wysoką produkcję rolną i działalność usługową, a struktura demograficzna umożliwia co najmniej prostą reprodukcję ludności. Procesowi wyludniania towarzyszy wówczas wzrost wielkości gospodarstw i ich wyposażenia w środki produkcji, podnoszące wydajność pracy oraz wydajność z hektara; za rozwojem rolnictwa musi też nadążać infrastruktura społeczno-ekonomiczna.

W Polsce proces ten przebiegał odmiennie, tzw. odbywał się bez odpowiednich substytucyjnych nakładów inwestycyjnych w rolnictwie, umożliwiających odpływ siły roboczej do miast bez szkody dla produkcji rolnej i rozwoju usług na wsi. Słaby rozwój inwestycji substytucyjnych występował zarówno do 1965 r., gdy istniały wolne rezerwy siły roboczej na wsi, jak i później, gdy uległy one wyczerpaniu.

Poza tym polityka władz w stosunku do rolnictwa indywidualnego ulegała przemianom. Z jednej strony czerpano ze wsi siłę roboczą dla przemysłu, z drugiej nie stworzono rolnictwu indywidualnemu warunków do rozwoju i przemian strukturalnych. „To falowanie polityki rolnej stwarzało wśród rolników indywidualnych nastroje niepewności swego przyszłego losu, zwłaszcza że władze niezmiennie podkreślały, że ostatecznym celem polityki rolnej jest pełne uspołecznienie rolnictwa, a więc likwidacja gospodarki indywidualnej. I rzecz dziwna, że jednocześnie kierownicy polityczni kraju stwierdzali, że gospodarka indywidualna produkuje po niższych kosztach, a więc należy dążyć do rozwoju tych gospodarstw i zwiększania ich produkcji. Ta polityka pociągała za sobą niechęć następców do przejmowania gospodarstw i pozostawania w zawodzie rolniczym” (Leopold, Manteuffel 1982, s. 62).

Ukształtowanie się rolnictwa opartego na silnych i dużych indywidualnych gospodarstwach rodzinnych z zapewnioną opłacalnością gospodarowania, wyposażonych w potrzebne środki do produkcji rolniczej i uniezależnionych od centralnego planisty, pozostawało w sprzeczności z polityką głoszącą wyższość uspołecznionej gospodarki rolnej, pozostającej w gestii państwa i centralnie sterowanej.

Depopulacja obszarów wiejskich bez równoległych, a nawet hamowanych przekształceń w strukturze rolnictwa indywidualnego (tab. 5 i 6), zaniedbania w inwestycjach rolniczych, infrastrukturze społeczno-ekonomicznej i usługach bytowych na wsi jak i zaawansowanie procesu starzenia się ludności wiejskiej w wyniku drenowania wiejskiego rynku pracy są następstwem niewłaściwej polityki rolnej.

Do bezpośrednio odczuwanych w codziennym życiu przyczyn odpływu ludności ze wsi do miast należą warunki życia na wsi. „Tylko 13% domów na wsi ma bieżącą wodę, a jedna trzecia rolników donosi i dowodzi wodę spoza swojego podwórka. 40% mieszkań na wsi wali się i nie powinno być zamieszkałe. Prawie 40% ludności wsi żyje poniżej minimum uznanego za niezbędne (w miastach 10%). Na poziomie uznanym za wysoki żyje 12% rodzin chłopskich. Kilka danych o infrastrukturze socjalnej wsi. Na wsi pracuje 5% lekarzy, 14% stomatologów, 5,5% pielęgniarek i nieco ponad 8% położnych, gdy ludność wsi wynosi blisko 42% ludności kraju. Średni czas pracy kobiety wiejskiej w latach trzydziestych szacowano na ok. 13 godzin na dobę, w latach sześćdziesiątych – na 14 godzin, a obecnie na 15–18 godzin na dobę, zależnie od obszaru gospodarstwa, rodzaju produkcji, stanu rodziny”

Tabela 5. Użytki rolne według grup użytkowników (stan w czerwcu)

Rok (31 XII)	Ogółem	razem*	Gospodarka uspołeczniona			Gospo- darka indywi- dualna
			gospodar- stwa państwowe	spółdziel- nie produkcyjne	kółka rol- nicze	
w tys. ha						
1950	20 440,2	2 138,9	1 972,2	166,7	—	18 301,3
1955	20 402,8	4 634,9	2 759,9	1 875,0	—	15 767,9
1960	20 402,8	2 676,2	2 424,9	251,3	—	17 726,6
1965	19 636,9	2 993,7	2 660,4	211,8	121,5	16 643,2
1970	19 543,2	3 710,5	3 006,2	246,1	98,6	15 832,7
1975	19 208,7	4 029,7	3 291,7	323,9	233,0	15 179,0
1980	18 946,9	4 828,3	3 698,1	754,9	273,2	14 118,6
1985	18 844	4 419	3 531	695	75	14 425
w odsetkach						
1950	100,0	10,5	9,6	0,8	—	89,5
1955	100,0	22,7	13,5	9,2	—	77,3
1960	100,0	13,1	11,9	1,2	—	86,9
1965	100,0	15,2	13,5	1,1	0,6	84,8
1970	100,0	19,0	15,4	1,3	0,5	81,0
1975	100,0	21,0	17,1	1,7	1,2	79,0
1980	100,0	25,5	19,5	4,0	1,4	74,5
1985	100,0	23,5	18,7	3,7	0,4	76,5

*Łącznie z gruntami państwowymi i społecznymi nie stanowiącymi gospodarstw rolnych.

Źródło: — Polska 1946–1983, GUS, Warszawa 1984, tabl. 34 (63);

— Rocznik Statystyczny 1986, GUS, Warszawa, tabl. 5 (400).

Tabela 6. Zmiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych, 1950–1986

Lata	Działki rolne do 0,5 ha w tys.	Gospodarstwa ogółem	Gospodarstwa o powierzchni ogólnej w ha					
			0,5–2	2–5	5–7	7–10	10–15*	15 i więcej*
			w % ogólnej liczby gospodarstw					
1950	200	2 969	20,9	33,4	16,1	16,8	8,3	4,5
1960	348	3 244	25,6	33,7	14,7	14,2	8,7	3,1
1970	547	3 224	26,9	32,0	14,4	14,1	9,8	2,8
1975	645 ^b	3 087	27,8	31,0	13,8	13,7	13,7	
1980	797	2 897	30,0	29,5	12,8	13,0	9,7	5,0
1984	1 148	2 844	30,1	28,3	12,5	12,8	10,3	6,0
1986	1 187	2 756 ^c	29,6	28,0	12,2	12,9	10,6	6,7

* w 1950 r.: 10–14 i 14 i więcej ha; ^b w 1976 r.; ^c w tym 22 tys. gospodarstw znajdujących się na terenie zwartej zabudowy w miastach.

Źródło: Rocznik Statystyki Rolnictwa 1971, tab. 97, 98; Rocznik Statystyki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986, tab. 93; Rocznik Statystyczny 1987, tab. 398.

(Haman 1982, s. 40). Obecnie (Grzybczak i inni 1988), „...tylko 7,2% mieszkań ma łazienki, 21% wc (przy 2/3 studni z wodą nie nadającą się do spożycia), 31% centralne ogrzewanie i zaledwie 31% korzysta z gazu przewodowego i bezprzewodowego, 13% miejscowości nie posiada w ogóle telefonu (na 100 mieszkańców przypada 0,9 abonenta, mającego telefon w mieszkaniu prywatnym, czyli 8 razy mniej niż w miastach)”. Dla uzupełnienia można dodać, że chłopskie gospodarstwa domowe są mniej zasobne w przedmioty trwałego użytku (odbiorniki TV, pralki, chłodziarki, samochody) niż gospodarstwa domowe w miastach.

Obecna nowa polityka rolna gwarantująca trwałość rodzinnych gospodarstw rolnych, korzystniejszy niż poprzednio zakres świadczeń socjalnych i system emerytalno-rentowy dla rolników, zapowiadająca zwiększenia dostaw środków produkcji oraz podniesienia jej opłacalności jak też dążenie do likwidowania różnic między miastem a wsią i zachowania parytetu dochodów ludności tak rolniczej, jak i nierolniczej³ niewątpliwie wpływa na wzrost poczucia stabilizacji w zawodzie rolnika oraz zmniejszenie tendencji migracyjnych wśród następców.

Od sposobu i tempa realizacji tej nowej polityki rolnej zależy czy w migracjach ze wsi do miast będzie dominował odpływ nadwyżek siły roboczej jako efekt przemian strukturalnych rolnictwa, czy też odpływ będzie miał charakter exodusu, ucieczki z cywilizacyjnie zaniedbanej wsi.

³ W latach 1986–1987 dysparytet dochodów ludności rolniczej wzrósł i wyniósł kolejno 90% i 84% dochodów ludności nierolniczej (Grzybczak i inni 1988; Malinowski 1988), w wyniku inflacji i niekontrolowanego wzrostu wynagrodzeń poza rolnictwem.

RURAL DEPOPULATION AREAS, 1961-1985

Summary

Depopulation of rural areas as a result of the negative balance of natural increase and internal rural out migration (excluding the factor of municipal status and boundary changes) by voivodships was not reported during the 1950s, even though the industrialisation process draw labour force predominantly from the countryside (Tables 1 and 3). The depopulation processes had begun in the early 1960s (Fig. 1) and have increased since the mid-1970s (Fig. 2), predominantly as a result of the intensified industrial investment and the faulty agricultural policy which discouraged the extension of private farms (Fig. 3) and supported the development of state-owned and collective farms whose economic effectiveness had often been low (Fig. 5). As a result, the process of population ageing in the depopulating areas advances (Table 4) and the shortage of young women increases (Table 3). The latter, because of the hard work in agriculture and the rural backwardness, move to the city. In the two most depopulating voivodships, i. e. Białystok and Łomża, there are, on the 20-24 age group, 621 and 666 females, respectively, for 1000 rural males. The new agricultural policy, begun in 1981, is based on the constitutional guaranty of the stability of family farms; one may, therefore, expect, that the implementation of this policy will rationalize the decrease in rural population, and this implies the consideration to be given to the development of agriculture and rural living standards.

Translated by Zbigniew Rykiel

СЕЛЬСКИЕ РАЙОНЫ ДЕПОПУЛЯЦИИ, 1961–1985 ГГ.

Резюме

Обезлюдение сельских территорий в результате пассивного баланса естественного прироста и сальдо внутренних миграций на селе (без административного фактора), в воеводском разрезе, не проявлялось до конца 50-х годов, хотя форсированная индустриализация, проводившаяся экстенсивным образом, рабочую силу главным образом черпала из села (табл. 1 и 3). Депопуляционные процессы начались в первой половине 60-х годов (рис. 1) и усилились в половине 70-х годов (рис. 2) — главным образом как эффект наращиваемых промышленных инвестиций и ошибочной аграрной политики, предпочитающей изъятие земли из частного сельского сектора (рис. 3) и развитию неэффективного обобществлённого сельского хозяйства. В результате этого на депопуляционных территориях продвигался процесс старения населения (табл. 4) и углублялась нехватка молодых женщин (табл. 3), которые от тяжёлого труда в сельском хозяйстве и цивилизационной отсталости села бежали в города. В двух наиболее обезлюдивших воеводствах (белостокском и ломжинском) в возрастной группе 20–24 года на 1000 мужчин на селе приходится 621 и 666 женщин. Новая аграрная политика, начатая в 1981 г., конституционно гарантирует прочность семейных земледельческих хозяйств и следует ожидать, что её реализация приведёт к тому, что пад заселения села приобретёт рациональный характер, учитывающий интересы развития сельского хозяйства и уровня жизни на селе.

PIOTR KORCELLI

ZMIANY UKŁADU MIGRACJI W REGIONIE MIEJSKIM WARSZAWY

WPROWADZENIE

W latach siedemdziesiątych liczba mieszkańców dużych miast i aglomeracji miejskich w Polsce wzrastała w szybkim tempie, zwłaszcza wskutek migracji z obszarów wiejskich oraz małych miast. Udział napływu migracyjnego netto we wzroście liczby ludności miejskiej ogółem wyniósł w latach 1971-1976 około 58% (Jerczyński, Gawryszewski 1984), a w przypadku największych ośrodków miejskich udział ten przekraczał 5%. Propozycje te uległy zmianie na początku lat osiemdziesiątych: zmalała intensywność migracji wewnętrznych, natomiast wzrosły wskaźniki rozrodczości, zwłaszcza ludności miejskiej. Liczba migracji rejestrowanych przez Główny Urząd Statystyczny, a zatem przemieszczeń między podstawowymi jednostkami administracyjnymi (miastami i gminami) zmniejszyła się z 964 tys. w 1978 r. do 721 tys. w 1983 r., następnie do 631 tys. w 1987 r. Z kolei zawartość współczynnika reprodukcji ludności miejskiej brutto wzrosła z 0,872 w 1978 r. do 1,039 w 1983 r., po czym zmalała do 0,909 w 1987 r. W następstwie tych zmian udział migracji netto w przyroście liczby ludności miejskiej zmniejszył się w latach 1978 – 1987 o dwie piąte, do wartości około 30%.

Efektom znacznego wzrostu poziomu płodności ludności miejskiej w latach 1978 – 1983 był stosunkowo niewielki wzrost wskaźnika urodzeń w miastach, a mianowicie z 18,3 do 18,8 na tysiąc mieszkańców. We wspomnianym okresie w wiek rozrodczy wkraczały bowiem osoby urodzone w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych, charakteryzujących się niższym niż lata pięćdziesiąte (a także niższym niż lata siedemdziesiąte) poziomem przyrostu naturalnego. Ponadto ograniczenie napływu migracyjnego do miast spowodowało wtórne zawężenie liczebności młodych roczników, a co szczególnie istotne, relatywne zmniejszenie się liczby urodzonych na wsi, o tradycyjnie wysokich wartościach wskaźników rozrodczości.

Celem podjętego opracowania jest sprawdzenie, czy oraz w jakim stopniu za zmianami w ogólnym poziomie napływu ludności do miast postępują

przemiany w strukturze migracji zarówno w jej układach przestrzennych, jak i cechach demograficznych oraz społecznych migrantów. Niniejsze studium rozpatruje pierwszy z wymienionych aspektów, a zatem zmiany układów przestrzennych migracji. Przytoczone dane dotyczą regionu miejskiego Warszawy.

PRZESTRZENNA STRUKTURA MIGRACJI W LATACH 1978-1985

Zgodnie ze spotykanymi w literaturze geograficznej i demograficznej uogólnieniami (Willekens, Baydar 1983) struktura przestrzenna migracji charakteryzuje się pewnym stopniem inercji, a zatem jest stabilna nawet w sytuacji znacznych zmian ogólnego poziomu przepływów ludności w danym układzie przestrzennym. Niektórzy autorzy wskazywali na wyższą stabilność wartości wskaźników odpływu migracyjnego w porównaniu z wartościami wskaźnika napływu. Wykazano także, że mogą występować zależności odwrotne, to znaczy większa zmienność czasowa i przestrzenna wartości wskaźników napływu (Gedik 1986).

Ta różnorodność spotykanych w literaturze przedmiotu wyników wiąże się w pewnym co najmniej stopniu ze zróżnicowaniem warunków społecznych i stopnia rozwoju gospodarczego obszarów, na których prowadzono badania. Wskazuje ta sytuacja również na potrzebę kontynuowania studiów.

Układ przestrzenny, który został wyznaczony na potrzeby niniejszego opracowania, obejmuje pięć jednostek nazywanych w dalszych częściach opracowania regionami. Nie są to regiony w klasycznym tego słowa znaczeniu, z wyjątkiem bowiem jednego obejmują obszary nieciągłe przestrzennie. Region 1 to Warszawa w granicach administracyjnych – miasto składające się z siedmiu głównych dzielnic i odpowiadające w przybliżeniu obszarowi o ciągłej zabudowie miejskiej. Region 2 jest sumą 27 mniejszych miast położonych w obrębie województwa stołecznego. Ośrodki te mają od 3 do 50 tys. mieszkańców. Obszary wiejskie województwa stołecznego stanowią łącznie region 3. Wymienione trzy jednostki odpowiadają zatem w sumie województwu stołecznemu, którego zasięg często, chociaż nie bez zastrzeżeń, jest identyfikowany z zasięgiem aglomeracji warszawskiej. Regiony 4 i 5 mają o wiele większy zasięg; pierwszy z nich jest sumą miast Polski leżących poza województwem stołecznym, natomiast drugi – odpowiednią sumą obszarów wiejskich (gmin).

Tak zakreślony układ przestrzenny spełnia dwa istotne warunki. Po pierwsze, pozwala on na jednoczesne uwzględnienie migracji wewnątrz regionu miejskiego Warszawy oraz powiązań tego regionu (jak i jego głównych części), w formie potoków migracyjnych, z resztą kraju. Po drugie, układ ten zachowuje podział na ludność miejską i wiejską. Spełniając te warunki, przyjęty układ przestrzenny jest oczywiście bardzo silnie zagregowany, z czego wynikają różne ograniczenia. Nie pozwala on na przykład na rozróżnienie

napływu według stref odległości oraz kierunków, co byłoby istotne w przypadku regionu miejskiego Warszawy.

Liczba migracji w opisanym wyżej układzie przestrzennym stanowiła około 52% zarejestrowanych przez GUS zmian miejsca zamieszkania na pobyt stały w Polsce zarówno na początku, jak i w końcu rozpatrywanego okresu, tzn. w 1978 oraz w 1985 r. Spadek mobilności przestrzennej ludności w skali całego układu odpowiadał zatem kierunkom ogólnopolskim, wystąpiły jednak znaczne odchylenia od nich w poszczególnych kierunkach przepływów. Jak wynika z danych zawartych w tabeli 1, wartość współczynnika odpływu zmniejszyła się

Tabela 1. Współczynniki odpływu migracyjnego 1978–1985

Region	1978	1983	1985
1. Warszawa	100	114	114
2. Miasta woj. stołecznego	100	65	54
3. Gminy woj. stołecznego	100	63	42
4. Pozostałe miasta Polski	100	77	68
5. Pozostałe gminy Polski	100	73	65
Łącznie układ pięcioregionalny	100	73	64

najbardziej wydatnie w przypadku obszarów wiejskich województwa stołecznego. Wzrósł natomiast odpływ z Warszawy, w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, w porównaniu z końcem lat siedemdziesiątych. Sugeruje to, że układ migracji w regionie miejskim Warszawy uległ w tym czasie istotnym przekształceniom. Kierunki tych zmian będą dokładniej omówione poniżej.

Tabele 2 oraz 3 prezentują macierze przepływów w formie udziału tzw. poziomów migracji i poszczególnych powiązań w sumie napływu oraz w sumie odpływu z danego regionu. Konfiguracje tych wartości wskazują na występowanie wyraźnych trendów czasowych. Dwanaście spośród dwudziestu pozycji w macierzy napływów cechuje systematyczny wzrost lub spadek wartości, natomiast pięć pozycji – wartości stabilne. Z kolei osiemnaście pozycji w macierzy odpływów uzyskuje stopniowo coraz większe lub coraz mniejsze wartości, podczas gdy w przypadku dwóch jedynie pozycji wartości te fluktuują w czasie.

Dominującą cechą zmian poziomów migracji w układzie pięcioregionalnym jest zmniejszanie się roli Warszawy jako obszaru napływu ludności, natomiast wzrost jej znaczenia jako regionu odpływu. Na przykład udział Warszawy jako obszaru źródłowego migracji w ogólnej wielkości napływu do pozostałych miast województwa stołecznego wzrósł z 0,089 w 1978 r. do 0,198 w 1983 r. i 0,258 w 1985 r. Rozpatrując napływy do Warszawy należy zwrócić uwagę na zmniejszanie się ich udziałów w odpływach ze wszystkich pozostałych czterech regionów. Tak więc udział Warszawy w ogólnej wielkości odpływu z miast

Tabela 2. Macierz migracji międzyregionalnych; udziały w sumie napływów

Region docelowy	Region źródłowy					Suma
1978						
1	x	0,253	0,157	0,360	0,230	1,000
2	0,089	x	0,248	0,241	0,421	1,000
3	0,071	0,133	x	0,212	0,584	1,000
4	0,006	0,007	0,004	x	0,982	1,000
5	0,006	0,014	0,014	0,966	x	1,000
1983						
1	x	0,250	0,150	0,344	0,256	1,000
2	0,198	x	0,223	0,220	0,359	1,000
3	0,168	0,187	x	0,182	0,463	1,000
4	0,010	0,007	0,004	x	0,976	1,000
5	0,007	0,014	0,012	0,967	x	1,000
1985						
1	x	0,247	0,119	0,393	0,241	1,000
2	0,258	x	0,187	0,213	0,343	1,000
3	0,200	0,236	x	0,159	0,405	1,000
4	0,011	0,007	0,004	x	0,978	1,000
5	0,008	0,015	0,012	0,966	x	1,000

Tabela 3. Macierz migracji międzyregionalnych; udziały w sumie odpływów

Region docelowy	Region źródłowy				
1978					
1	x	0,580	0,327	0,056	0,015
2	0,290	x	0,389	0,028	0,020
3	0,100	0,088	x	0,011	0,012
4	0,461	0,228	0,114	x	0,953
5	0,149	0,176	0,169	0,898	x
Suma	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1983					
1	x	0,429	0,288	0,038	0,013
2	0,340	x	0,347	0,020	0,015
3	0,131	0,119	x	0,007	0,009
4	0,399	0,244	0,158	x	0,963
5	0,129	0,208	0,207	0,935	x
Suma	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1985					
1	x	0,324	0,218	0,031	0,009
2	0,320	x	0,315	0,015	0,012
3	0,152	0,174	x	0,007	0,008
4	0,390	0,258	0,178	x	0,971
5	0,137	0,243	0,288	0,937	x
Suma	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

województwa stołecznego spadł z 0,508 w 1978 r. do 0,429 w 1983 r. oraz 0,324 w 1985 r.; w przypadku odpływu z pozostałych miast Polski odpowiednie wartości wynoszą: 0,056, 0,038 oraz 0,031. Trudniej jest natomiast na podstawie opisywanych danych znaleźć odpowiedź na pytanie, czy nastąpiła w omawianym okresie reorientacja kierunków odpływu z Warszawy. Wzrósł bowiem udział gmin województwa stołecznego w ogólnej wielkości tego odpływu, zmniejszył się natomiast pozostałych miast kraju, podczas gdy udziały miast województwa stołecznego i gmin reszty Polski zmieniały się w sposób nieregularny. Rozpatrując jednak regiony 2 i 3 łącznie można wykazać stopniową reorientację migracji z Warszawy w kierunku jej strefy podmiejskiej. Jeśli idzie o przepływy wewnątrz tej strefy, wzrastał udział migrantów z miast województwa stołecznego do gmin tego obszaru, podobnie jak udział migrantów z gmin województwa w wielkości napływu do jego miast. Jednakże para odwrotnych powiązań między tymi obszarami cechowała się ujemnym gradientem intensywności.

Ponimo iż udziały większości z rozpatrywanych tu powiązań uległy zmianie, niekiedy znacznej, w okresie 1978–1985 można stwierdzić dość znaczną stabilność kolejności powiązań pod względem wielkości tych udziałów. W czterech przypadkach jedynie uległa zmianie kolejność regionów w wierszach tabeli 2 oraz w kolumnach tabeli 3 (za każdym razem o jedno miejsce w okresie 1978–1985, w czterech również przypadkach w okresie 1983–1985). Tak więc w napływie migracyjnym do Warszawy największy udział miały miasta innych województw zarówno na początku, jak i na końcu rozpatrywanego okresu, podobnie jak w przypadku migrantów z Warszawy najważniejszym „obszarem”, docelowym są pozostałe miasta Polski. Wbrew rozpowszechnionym opiniom, zgodnie z którymi znaczny udział w migracjach do Warszawy mają osoby zameldowane we wsiach strefy podmiejskiej, a de facto nieszkujące w stolicy i oczekujące na własne mieszkania, odpowiednie wielkości, w przeliczeniu na 1000 migrantów, wynosiły tylko: 0,157 w 1978 r., 0,150 w 1983 r. oraz 0,119 w 1985 r. Liczby te, podobnie jak wszystkie stosowane w opracowaniu dane, opisują fakty zameldowania na pobyt stały. Największa część migrantów odpływających z miast województwa stołecznego kieruje się do Warszawy, podobnie jak znaczny jest udział tych miast w migracjach z gmin województwa stołecznego zarówno na początku, jak i na końcu omawianego okresu. Pozycja regionów 2 i 3 w rozpatrywanym układzie pięcioregionalnym ma więc niejako charakter pośredni; źródłem większości ich napływu są pozostałe miasta i gminy Polski (regiony 4 i 5), natomiast głównym obszarem docelowym odpływu migracyjnego z miast województwa stołecznego pozostaje Warszawa, a w przypadku wsi tego województwa – jego miasta (poza Warszawą). Pozycja ta ulega jednak stopniowo osłabieniu. Udział Warszawy w ogólnej wielkości odpływu ze strefy podmiejskiej uległ w okresie 1978–1985 znacznemu zmniejszeniu, wzrósł natomiast udział strefy podmiejskiej jako obszaru docelowego migracji z Warszawy. Oznacza to wykształcenie

się bardziej zrównoważonego niż w latach siedemdziesiątych układu przepływów ludności między stolicą a pozostałymi obszarami województwa.

Poszukując wyjaśnienia zaobserwowanych zmian układu migracji należy określić kilka dodatkowych, szczegółowych cech opisywanych macierzy przepływów ludności. Jeśli bowiem, jak wynika ze wstępnej analizy, dominacja Warszawy uległa zmniejszeniu w skali aglomeracji miejskiej w okresie 1978 – 1985, układ migracji zarejestrowany w 1985 r. w porównaniu z układem z 1978 r. powinien mieć między innymi następujące właściwości:

(A) Wyższy udział migrantów przybywających spoza regionu Warszawy przypada na strefę zewnętrzną (regiony 2 i 3) jako obszar docelowy.

(B) Migranci ze strefy zewnętrznej stanowią mniejszy odsetek osób migrujących do strefy wewnętrznej regionu, tzn. do Warszawy.

(C) Wśród ogółu migrantów napływających do strefy zewnętrznej regionu większy jest udział osób migrujących ze strefy wewnętrznej regionu.

(D) Wyższy odsetek spośród ogółu osób migrujących z Warszawy (strefy wewnętrznej regionu) kieruje się do strefy zewnętrznej regionu.

(E) Niższa jest efektywność migracji do Warszawy ze wszystkich regionów ujętych łącznie.

(F) Niższa jest również efektywność migracji ze strefy zewnętrznej (regiony 2 i 3) do Warszawy.

(G) Efektywność migracji do regionu Warszawy ujmowanego jako całość jest także mniejsza.

(H) Migranci z miast (zarówno regionu Warszawy, jak i innych regionów Polski) stanowią wyższy odsetek wśród ogółu osób napływających do Warszawy.

(I) Migranci z miast pozostałych regionów Polski mają wyższy udział wśród ogółu osób napływających do regionu Warszawy.

Aby sprawdzić prawdziwość wymienionych hipotez dokonano odpowiedniej agregacji poszczególnych przepływów, zarejestrowanych w układzie pięcioregionalnym w latach 1978, 1983 i 1985, a następnie obliczono wartości wskaźników (tab. 4). Niektóre z nich, zwłaszcza miary efektywności migracji,

Tabela 4. Wartości wybranych mierników układu migracji

Wskaźnik	1978	1983	1985
(A)	0,438	0,459	0,432
(B)	0,410	0,400	0,366
(C)	0,106	0,239	0,297
(D)	0,390	0,471	0,472
(E)	0,812	0,679	0,574
(F)	0,819	0,642	0,512
(G)	0,738	0,651	0,588
(H)	0,613	0,594	0,640
(I)	0,453	0,451	0,463

są znane w literaturze przedmiotu; inne zostały zdefiniowane do celów niniejszego opracowania.

Wskaźnik (A) został wprowadzony przez W. Freya (1984) i nazwany miarą tendencji wyboru strefy wewnętrznej (tzn. głównego miasta) przez migrantów napływających do danej aglomeracji miejskiej. Ujęcie takie jest zgodne z reprezentowaną przez Freya, a także innych autorów koncepcją hierarchicznych układów migracji. W przypadku omawianego układu pięcioregionalnego, wartości wskaźnika (A) uzyskano dzieląc wielkość napływu do Warszawy spoza regionu przez odpowiednią wielkość napływu do całego regionu Warszawy (tzn. województwa stołecznego).

Wskaźnik (B) określa udział migrantów ze strefy zewnętrznej regionu w ogólnej liczbie osób napływających do Warszawy. Analogicznie, wskaźnik (C) wyznacza udział migrantów z Warszawy w ogólnej wielkości napływu migracyjnego do strefy zewnętrznej (a zatem regionów 2 i 3 łącznie). Wskaźnik (D) pozwala na pomiar kierunków odpływu ze strefy wewnętrznej regionu; w rozpatrywanym przypadku jego wartości przedstawiają udział strefy zewnętrznej (regionów 2 i 3 łącznie) w ogólnej wielkości odpływu migracyjnego z Warszawy.

Wskaźniki (E), (F) oraz (G), jak wspomniano wyżej, określają efektywność migracji zarówno do Warszawy, jak również do jej regionu jako całości. W odróżnieniu od stosowanej przeważnie formy wskaźnika, który ujmuje napływ migracyjny netto jako odsetek łącznej wielkości napływu i odpływu, w pracy miarę efektywności migracji interpretuje się jako udział napływu w sumie napływu i odpływu. Zgodnie z powyższym, wskaźnik (E) wyznacza udział napływu (ze wszystkich pozostałych regionów) w łącznej wielkości napływu oraz odpływu migracyjnego z Warszawy, wskaźnik (F) określa udział migracji do Warszawy ze strefy zewnętrznej w sumie przepływów między miastem a pozostałymi częściami województwa stołecznego, natomiast wskaźnik (G) odnosi się do efektywności napływu migracyjnego do regionu miejskiego jako całości; w liczniku tego ilorazu są zawarte migracje do województwa stołecznego z pozostałych województw, natomiast w mianowniku – suma przepływów między województwem stołecznym a resztą Polski.

Dwa ostatnie wskaźniki – (H) oraz (I) – wyznaczają udział osób migrujących z miast wśród ogółu migrantów. Udział ten winien zwiększać się ze względu na wzrost odsetka ludności miejskiej w Polsce z 58,5 do 60,2 w okresie 1978–1985. Ponieważ migracje między miastami są przeważnie związane z pokonywaniem większych odległości niż np. w przypadku migracji typu wieś–wieś lub wieś–miasto (por. np. Ochocki 1986), wzrost udziału migrantów z miast implikowałby zwiększenie się przeciętnej odległości między punktami wyjściowymi a punktami docelowymi migracji. Jeśli idzie o formę przyjętych wskaźników, w przypadku pierwszego z nich napływ z regionów 2 i 4 do Warszawy jest dzielony przez sumę napływów do Warszawy, w drugim natomiast napływ do województwa stołecznego z miast innych województw jest przedstawiony jako liczba tysięcznych części sumy napływu z miast i gmin pozostałych regionów Polski.

Wartości poszczególnych wskaźników, wyznaczonych na podstawie danych dla lat 1978, 1983 oraz 1985 są w sześciu przypadkach zgodne z hipotetycznymi cechami opisywanego układu przestrzennego migracji, natomiast w pozostałych trzech przypadkach nie pozwalają na ich jednoznaczną weryfikację. Wartość wskaźnika (A) wzrosła nieznacznie (a zatem wbrew oczekiwaniom) w okresie 1978–1983, lecz spadła w 1985 r. poniżej poziomu wyjściowego. Oznacza to, iż spośród mniejszej liczby migrantów, którzy przybyli do województwa stołecznego (w porównaniu z 1978 r.) nieco większy był udział osób migrujących do Warszawy w 1983 r., natomiast niższy w 1985 r. Nie podważa to wcześniejszej obserwacji, dotyczącej wzrostu stopnia zrównoważenia powiązań między wewnętrzną a zewnętrzną strefą regionu miejskiego.

Wartości następnych wskaźników, od (B) do (G), zmieniały się w przewidywanym kierunku zarówno w okresie 1978–1983, jak i 1983–1985. Tak więc w latach osiemdziesiątych zmniejszył się w napływie migracyjnym do Warszawy udział osób migrujących z pozostałych części województwa stołecznego, natomiast migranci z Warszawy stanowili w 1985 r. aż trzykrotnie większą niż w 1978 r. część napływu strefy zewnętrznej regionu miejskiego. Ponadto wśród osób migrujących z Warszawy znacznie większy niż w latach siedemdziesiątych mają udział ci, których obszarem docelowym są miasta i gminy województwa stołecznego. Zgodnie z wyjściowymi hipotezami zmniejszyły się wartości wszystkich wskaźników efektywności migracji, przy czym spadek ten był najbardziej wydatny w przypadku napływu do Warszawy z pozostałych części regionu, natomiast najmniejszy w odniesieniu do napływu z innych regionów do województwa stołecznego ujmowanego jako całość.

Udział migracji, których punkty początkowe znajdowały się w miastach, ujmowany we wskaźnikach (H) oraz (I), zmniejszył się w pierwszej części analizowego okresu, a następnie zwiększył wydatnie w drugiej jego części, przekraczając stan wyjściowy. Zmiany te wydają się nie być zatem głównie pochodną ogólnego wzrostu udziału ludności miejskiej. Można jedynie stwierdzić, że w skali całego okresu nastąpił mniejszy spadek liczby migracji rozpoczynających się w miastach, przy czym wynik ten nie uwzględnia wzrostu odpływu migracyjnego z Warszawy. Wykorzystane w pracy dane nie pozwalają jednak na wysuwanie wniosków na temat zmian odległości, na jakie odbywają się w ostatnich latach migracje w Polsce.

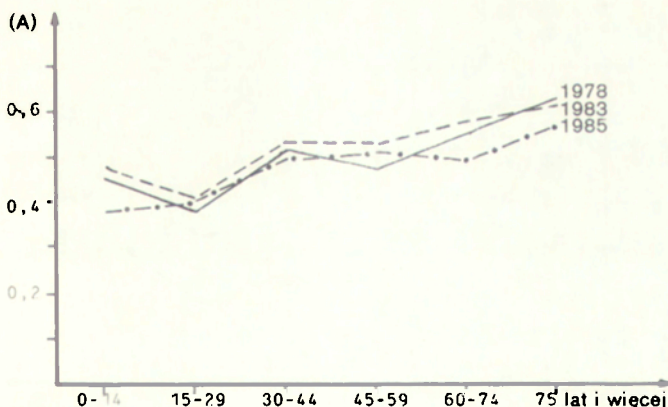
Podsumowując powyżej przedstawione wyniki można stwierdzić, że w okresie 1978–1985 częściowo zanikła dominacja Warszawy w układzie migracji między tym miastem a bezpośrednio otaczającą je strefą, a mianowicie miastami i gminami województwa stołecznego. Powstanie układu względnie zrównoważonych przepływów nastąpiło w bardzo krótkim czasie; jeżeli trend ten będzie kontynuowany, Warszawa może doświadczyć ubytków migracyjnych netto w wymianie z pozostałą częścią województwa jeszcze przed końcem lat osiemdziesiątych. W skali międzyregionalnej, a zatem w wymianie z miastami i gminami pozostałych województw zarówno Warszawę, jak i strefę zewnętrzną regionu cechuje stabilizacja wartości współczynnika odpływu

migracyjnego oraz szybkie zmniejszanie się wartości współczynnika napływu. Należy wnioskować, iż zmniejsza się funkcja strefy zewnętrznej jako obszaru pośredniego, przyjmującego z innych regionów migrantów, dla których Warszawa jest de facto obszarem docelowym migracji.

UKŁAD PRZEPLYWÓW WEDŁUG WIEKU MIGRANTÓW

Powyższe uogólnienia odnoszą się do układu migracji zdezagregowanego jedynie przestrzennie, nie uwzględniającego natomiast cech migrantów. Mobilność przestrzenna ludności jest jak wiadomo między innymi funkcją jej struktury wieku. Ponadto, regiony różnego typu, w tym wielkomiejskie, peryferyjne lub wiejskie, cechują specyficzne rozkłady wieku migrantów tak w odniesieniu do napływu, jak i odpływu (por. Rogers, Castro 1981). Między innymi struktura wieku migrantów opuszczających regiony stołeczne jest z reguły w mniejszym stopniu zdominowana przez kategorię 20–29 lat, obejmującą osoby wkraczające na rynek pracy, aniżeli w przypadku migrantów napływających do tych regionów (por. Korcelli 1982). W tym kontekście zasadne jest poszukiwanie ogólnych cech wartości omawianych poprzednio wskaźników, wyznaczonych oddzielnie dla każdej z sześciu szerokich grup wieku migrantów, a mianowicie: 0–14, 15–29, 30–44, 45–59, 60–74 oraz ponad 75 lat. Rozkłady tego typu prezentował już Frey (1984) we wcześniej wymienionej pracy, co pozwala na dokonanie pewnych porównań wyników.

Rozkład wartości wskaźnika (A) ma dodatni gradient, a zatem wartości te wzrastają z wiekiem migrantów. Oznacza to, że udział napływu do Warszawy w ogólnej wielkości napływu migracyjnego do regionu (województwa stołecznego) jest wyższy w starszych grupach wieku migrantów, mniejszy natomiast w młodszych. Kulminacja w przedziale odpowiadającym migracji osób podejmujących pracę zawodową (a także naukę na poziomie wyższym) zaznacza się słabo, zwłaszcza w profilach z lat 1983 i 1985 (ryc.1). Kontrastuje to

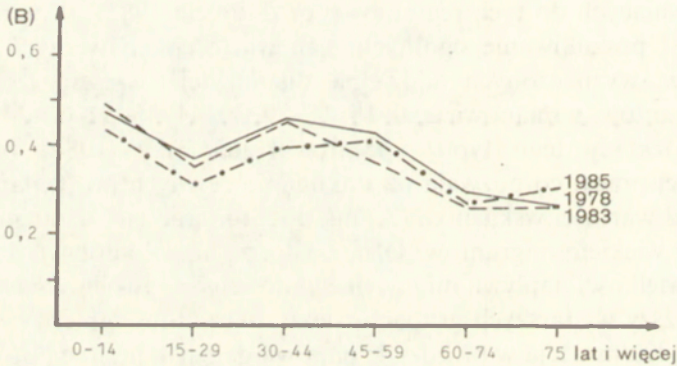

Ryc. 1. Profile wartości składnika (A) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index(A)

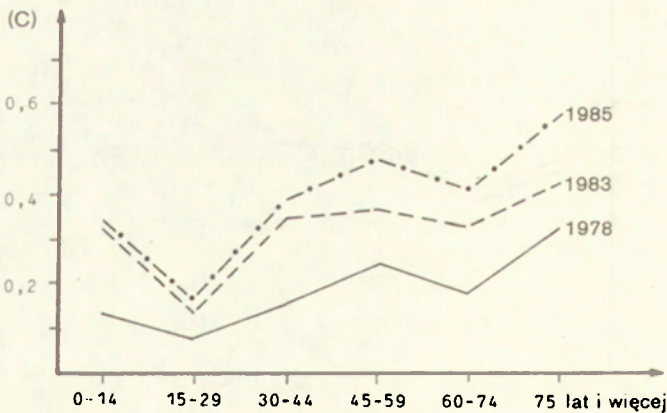
z formą rozkładów uzyskanych przez W. Freya (1984) dla sześciu dużych regionów miejskich Stanów Zjednoczonych. Cechą wspólną rozkładów dla regionu Warszawy oraz tych, które przedstawił Frey jest zwiększanie się wartości wskaźnika w przedziałach wieku od 30–45 do 75 i więcej lat.

O ile w przypadku napływu spoza regionu Warszawy występuje tendencja do wzrostu udziału miasta, kosztem pozostałych części województwa stołecznego, o tyle w starszych grupach wieku osób migrujących trudno stwierdzić występowanie podobnej reguły również w odniesieniu do migracji wewnątrz tego regionu. Napływ do Warszawy z mniejszych miast oraz gmin województwa stołecznego (na tle napływu do Warszawy ogółem) koncentruje się natomiast w przedziałach wieku 0–14 oraz 30–59 lat (ryc. 2). Jest to struktura typowa dla migracji rodzin; wielu spośród ich dorosłych członków pracowało zapewne w Warszawie jeszcze przed zmianą miejsca zamieszkania.

Wśród migrantów napływających do strefy zewnętrznej regionu z Warszawy znaczny odsetek stanowią osoby w starszych grupach wieku (ryc. 3),

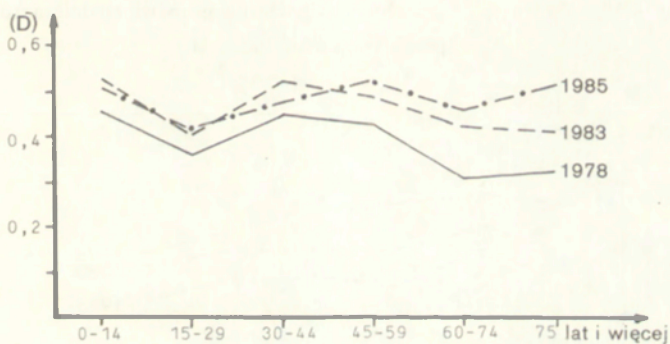
Ryc. 2. Profile wartości wskaźnika (B) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (B)

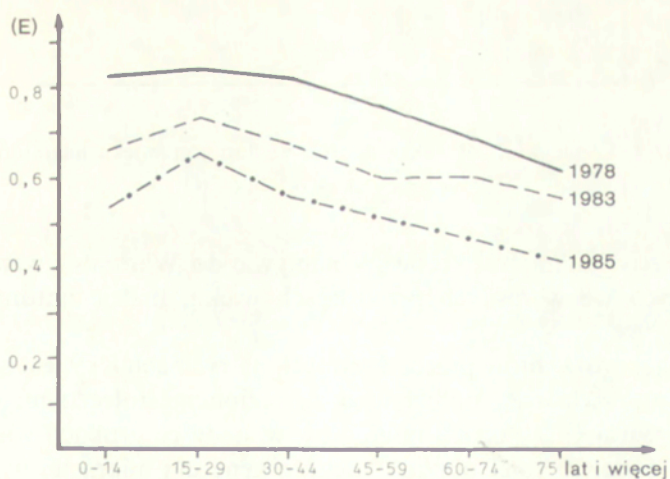
Ryc. 3. Profile wartości wskaźnika (C) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (C)

natomiast relatywnie niewielu migrantów znajduje się w grupie wkraczającej na rynek pracy i kształcenia – czyli 15–29 lat. Różnice te potęgują się w latach osiemdziesiątych. Jak wskazuje rycina 4, powyżej wymienione cechy charakteryzują ogół wyjeżdżających z Warszawy, a więc również tych, którzy przenoszą się do innych regionów Polski.

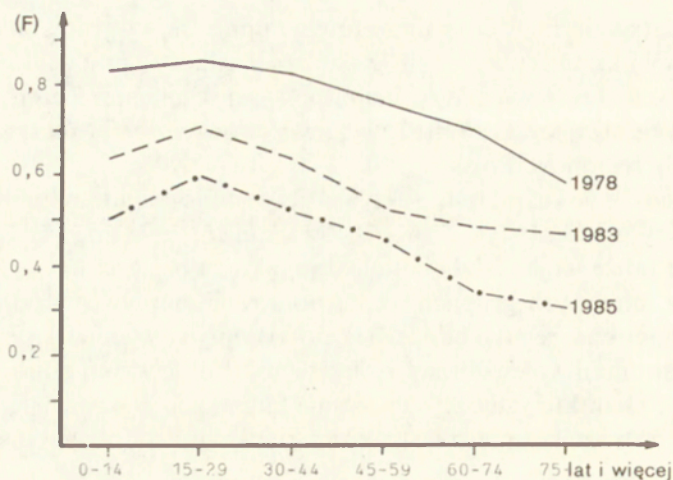
W przypadku wskaźników efektywności profile wieku migrantów mają ogólnie ujemny gradient (ryc. 5, 6 i 7). Oznacza to, że Warszawę, a w mniejszym stopniu także województwo stołeczne jako całość cechuje wyższy udział migrantów w młodszych grupach wieku po stronie napływu w porównaniu z odpływem. Podobna reguła odnosi się do przepływów między Warszawą a pozostałymi strefami województwa stołecznego. Profile wieku odnoszące się do lat 1983 i 1985 charakteryzuje występowanie kulminacji w przedziale 15–29 lat. Oznacza to, że różnice między strukturą napływu i odpływu migracyjnego

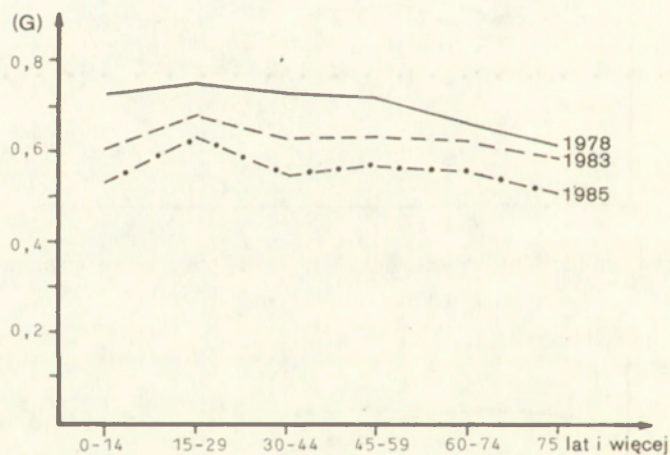
Ryc. 4. Profile wartości wskaźnika (D) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (D)

Ryc. 5. Profile wartości wskaźnika (E) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (E)

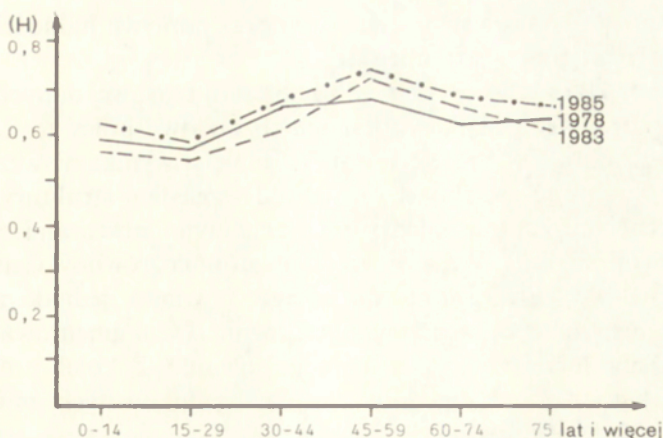
Ryc. 6. Profile wartości wskaźnika (F) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (F)

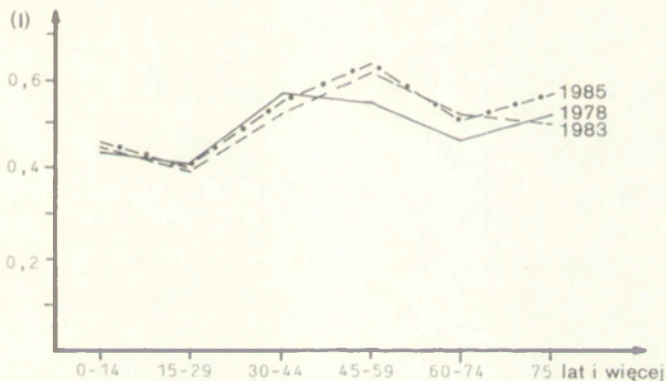
Ryc. 7. Profile wartości wskaźnika (G) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (G)

zwiększyły się w badanym okresie. W napływie do Warszawy wzrasta udział osób dorosłych we wczesnych przedziałach wieku, maleje natomiast udział dzieci.

Interpretacja rozkładów przedstawionych na rycinach 8 i 9 jest stosunkowo prosta. Miasta, zwłaszcza położone poza regionem stołecznym, cechuje po stronie odpływu większy udział migrantów w średnich grupach wieku, a mianowicie 30–75 lat. Z kolei obszary wiejskie generują migracje, w przypadku których charakterystyczna jest kulminacja w przedziale 15–29 lat. Dotyczy to napływu do Warszawy, jak i do województwa stołecznego jako całości.

Ryc. 8. Profile wartości wskaźnika (H) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (H)

Ryc. 9. Profile wartości wskaźnika (I) według grup wieku migrantów
Age specific values of Index (I)

PODSUMOWANIE

Układ migracji w regionie miejskim Warszawy uległ dość znacznym przekształceniom w latach 1978–1985. Przykład ten wskazuje, że ogólnemu zmniejszeniu się natężenia przepływów ludności w Polsce w badanym okresie towarzyszyły zmiany kierunków migracji, jak również struktury wieku migrantów. W omawianym układzie nastąpił spadek dominacji wewnętrznej części regionu, a zatem częściowe zrównoważenie przepływów ludności między Warszawą a pozostałymi strefami województwa stołecznego. Ostatnie dwa lata badanego okresu przyniosły przyspieszenie tych zmian, co może się wiązać z formalnym zniesieniem w 1984 r. ograniczeń meldunkowych w stolicy. Obserwowane przekształcenia struktury wieku migrantów są zgodne z regułami znanymi w literaturze przedmiotu; zaznaczają się wyraźne różnice między

odpowiednimi profilami po stronie napływu oraz odpływu ludności, charakterystyczne dla regionów wielkomiejskich.

Uzyskane wyniki zachęcają do wydłużenia serii czasowej danych, wykorzystanych w pracy. Inny pożądany kierunek rozbudowy pracy to dezagregacja poszczególnych potoków migracyjnych. Zgodnie z wynikami wcześniejszych prac można oczekiwać znacznych różnic pod względem struktury społecznej i demograficznej migrantów między poszczególnymi obszarami źródłowymi oraz docelowymi migracji. Wraz ze wzrostem stopnia zrównoważenia wielkości przepływów w skali regionu miejskiego powinno jednak następować stopniowe zmniejszanie się wspomnianych różnic. Udokumentowanie przesunięć w układach przestrzennych migracji powinno z kolei prowadzić do określania społecznych oraz ekonomicznych czynników tych zmian.

CHANGING MIGRATION PATTERNS IN THE URBAN REGION OF WARSAW

Summary

Internal migrations in Poland decreased by some two fifth in the early 1980s. According to many authors, the decrease in spatial mobility of the population was predominantly a result of a decline in urban housing construction rates as well as changes in the population age structure. This paper seeks to find whether or not, and to what an extent, the spatial mobility decrease was accompanied by changes in spatial migration patterns. The paper focuses on the region of Warsaw which is one of the two areas in Poland, the Katowice region being the other one, attracting considerable migration flows in the entire post-war period.

An analysis of the matrix of migration flows between Warsaw, the other urban places in the capital voivodship, the rural townships of the capital voivodship, all other Polish urban places, and all other rural townships (1978, 1983 and 1985) indicated considerable changes in the migration patterns. In particular, relations between Warsaw and other areas in the capital voivodship changed. The dominance of the city of Warsaw, in terms of in-migration, diminished considerably; the suburban zone, on the other hand, serves to a lesser extent than previously as a transitory area, i.e. one that attracts migration from other regions while being drained by Warsaw itself. Its current trends persist, a negative net migration with respect of the rest to the metropolitan voivodship would be characteristic of Warsaw still before 1990. In the mid-1990s, however, an inversion of the observed trend can be expected owing to anticipated increase in spatial mobility in Poland, as related to the entrance in the labour and education markets of the large population cohorts born during the 1970s.

ИЗМЕНЕНИЯ СХЕМЫ МИГРАЦИИ В ГОРОДСКОМ РАЙОНЕ ВАРШАВЫ

Резюме

Внутренние миграции населения Польши уменьшились на около две пятых в первой половине 70-х годов. Пад пространственной мобильность населения вызван, по мнению многих авторов, ограничением объёма жилищного строительства в городах и преобразованиями в возрастной структуре населения. В настоящей работе автор ищет ответа на вопрос, сопровождается ли сокращение величины миграции изменениями пространственных потоков, а если так, то в какой степени и каков характер этих изменений. Исследования охватили район Варшавы, являющийся одним из двух территорий в Польше, привлекающих значительные потоки мигрантов за весь послевоенный период (вторым является катовицкий район).

Анализ матриц окончательных миграций между Варшавой, остальными городами столичного воеводства, гминами столичного воеводства, остальными городами Польши и гминами других воеводств страны в 1978, 1983 и 1985 г. позволил установить значительные изменения конфигураций протоков. Особенно изменились реляции между Варшавой и остальными территориями столичного воеводства — доминанция Варшавы как территории притока населения ослабла, зато пригородная зона в меньшей, чем в начале степени выполняет функцию промежуточной территории, т.е. территории, принимающей мигрантов из других районов и передающей мигрантов Варшаве. Если сохранятся тенденции последних лет, Варшава будет отличаться уже около 1990 г. пассивным сальдо миграции в отношении остальной части столичного воеводства. Следует однако ожидать обращения ныне наблюдаемых трендов во второй половине 90-х годов, когда, наверное, опять увеличится пространственная мобильность населения Польши, в частности, в связи с приходом на рынок труда и в вузы многочисленных молодых поколений.

STANISŁAW LISZEWSKI

PRZEMIANY OSADNICTWA W REGIONIE MIEJSKIM ŁODZI

Studia nad systemami osadniczymi prowadzone są w Polsce od początku lat sześćdziesiątych, a ich szczególne natężenie przypada na ostatnie lata (Korcelli 1981; Reguński 1980, Rykiel 1985b). Prezentowana praca zajmuje się regionalnym systemem osadniczym i to o bardzo szczególnym charakterze. Jej celem jest identyfikacja procesów towarzyszących powstaniu, kształtowaniu i przemianom systemu osadniczego łódzkiego regionu miejskiego.

Przystępując do badań empirycznych sformułowano hipotezę, że kształtowanie, a następnie przeobrażenie systemu osadniczego regionu miejskiego jest wynikiem trzech głównych procesów: industrializacji, koncentracji (aglomeracji) lub dekoncentracji (deglomeracji) oraz urbanizacji. Procesy te występują z różnym natężeniem i pod różną postacią w kolejnych fazach kształtowania regionu. W pracy przyjęto uważać za udowodnione, iż łódzki region miejski istnieje obiektywnie (Korcelli 1981).

Weryfikacja założonej hipotezy przeprowadzona została na obszarze wybranym celowo i świadomie. Wybór terenu badań podyktowany został trzema głównymi przesłankami.

Region łódzki powstał na terenach słabo zaludnionych, pokrytych lasami i pozbawionych ważniejszych szlaków komunikacyjnych. Pozwala to na prześledzenie przekształceń obszaru o bezwzględnej dominacji cech przyrodniczych w region geograficzny o dominujących cechach antropogenicznych (Dylik 1971).

Badany region miejski (wielkomiejski) w swych podstawach genetycznych należy do najmłodszych w Polsce. Powstał on w dobie rozwoju przemysłu w naszym kraju, czyli w pierwszej połowie XIX w. i jako taki może być uznawany za przykład regionu powstałego na „surowym korzeniu”. Motorem ekonomicznym jego powstania, a następnie rozwoju był przemysł jednej branży – włókienniczy. Jest to zatem region miejski, który powstał jako twór wybitnie monofunkcyjny.

CHARAKTERYSTYKA TERENU BADAŃ

Umowność delimitacji przestrzennej regionów miejskich (Korcelli 1981; Korcelli, Potrykowska, Bodzak 1981), jak również przyjęte w tym opracowaniu podejście genetyczne, zmusza do omówienia tła przestrzennego łódzkiego

regionu miejskiego. Przyjmując za J. Dylikiem (1971) istnienie odrębnego regionu przyrodniczego o nazwie Wyżyna Łódzka, stwierdzić należy, że procesy prowadzące do wykształcenia się łódzkiego regionu miejskiego objęły głównie obszar tej wyżyny. Uznając tezę J. Dylaka (1948) o występowaniu silnych związków, zależności pomiędzy środowiskiem przyrodniczym omawianego terenu a rozwojem sieci osadniczej za udowodnioną, można przyjąć, iż łódzki region miejski powstał i rozwija się na obszarze zamkniętym od północy doliną rzeki Bzury oraz Neru, od zachodu jak też południa doliną rzeki Warty, a od wschodu dolinami rzek Pilicy i Rawki. Tak określony obszar mniejszy jest od tego, jaki znajdował się w granicach woj. łódzkiego do 1975 r. ale znacznie większy od obecnych granic tego województwa.

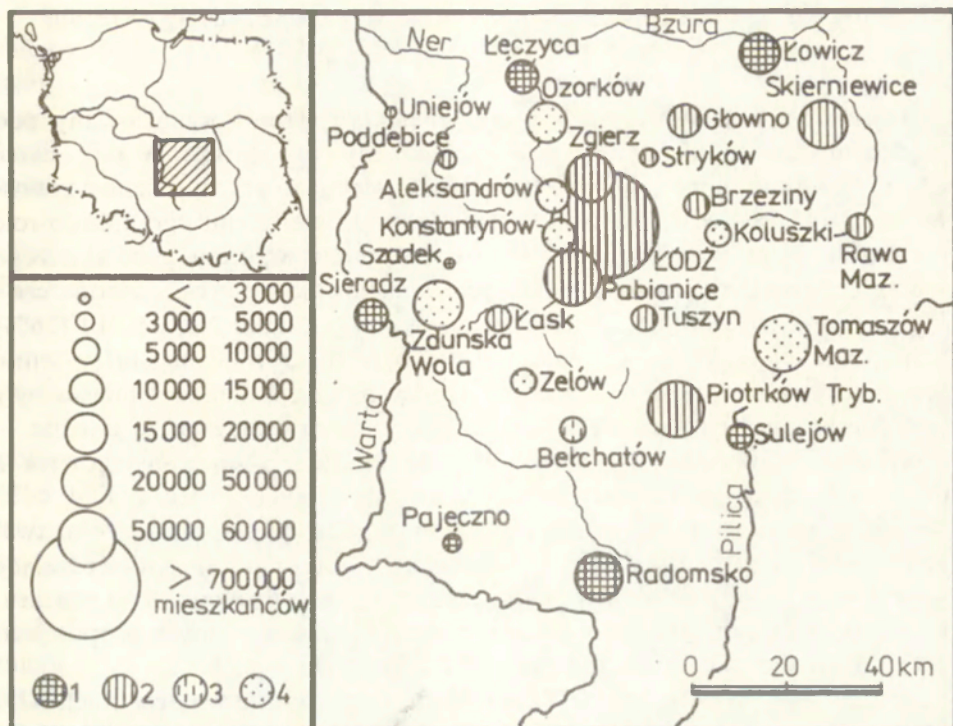
Tak zakreślony obszar odznacza się dużą zwartością przyrodniczą. Obejmuje on najbardziej na północ wysunięty cypel wyżyn Polski Południowej, który stanowi zarazem główny dział wodny między zlewiskami Wisły i Odry, oraz niemal promieniście rozchodzące się z Wyżyny Łódzkiej rzeki, będące dopływami Warty, Bzury i Pilicy.

W odróżnieniu od zwartości przyrodniczej obszar ten aż do 1919 r., czyli do czasu utworzenia pierwszego województwa łódzkiego, był terenem granicznym wielu jednostek terytorialnych różnego szczebla. Ta ustronność przyrodnicza i charakter pograniczny tłumaczy fakt, iż do XIX w. był to teren słabo zaludniony, bez znaczących skupisk ludzkich.

Wiek XIX zastał ten obszar bez wykształconego regionalnego systemu osadniczego. Istniejące tu miasta, zarówno organizacyjnie jak i funkcjonalnie włączone były w różne systemy osadnicze. Przeszłość administracyjna tych ziem wykształciła 5 głównych centrów miejskich: Piotrków Trybunalski, Łęczycę, Łowicz, Rawę Mazowiecką i Sieradz, które przez wiele wieków były organizatorami lokalnych sieci osadniczych. Rywalizowały one między sobą o strefy wpływów, które zmieniały się w zależności od rozwoju lub upadku głównych miast. Wahania te związane były również z nadawaniem tym miastom różnych funkcji administracyjnych, które najczęściej łączyły się ze zmianami przynależności do różnych organizmów państwowych w okresach zaborów i okupacji. Wszystko to nie powodowało, aż do XIX w. wyraźnej dominacji jednego z miast nad całością badanego obszaru.

Z 28 istniejących współcześnie na tym terenie miast, zaledwie 9, czyli niecałe 33%, powstało w wiekach XII i XIII, dalsze 11 (40%) ukształtowało się w XIV i XV w., a jedno w XVIII w. Pozostałe 7 (25%) współcześnie istniejących miast, powstało w dobie rozwoju przemysłu, czyli w XIX i XX w. (ryc. 1).

W okresie poprzedzającym wkroczenie przemysłu, największymi miastami na tym terenie były: Piotrków Trybunalski (3,6 tys.), Łowicz (2,6 tys.), Łęczycza (2,6 tys.), Rawa Mazowiecka (2,2 tys.) i Sieradz (1,7 tys.), które pełniąc od wieków funkcje administracyjne różnego szczebla, obrosły nie tylko w niezbędną infrastrukturę władzy, ale co jest najistotniejsze, w tradycje miast wyżej

Ryc. 1. Położenie geograficzne, wiek i wielkość miast łódzkiego regionu miejskiego

Miasta powstałe w: 1 - XII-XIII w., 2 - XIV-XV w., 3 - XVI-XVIII w., 4 - XIX-XX w.

Urban location, age and size in the Łódź urban region

Towns incorporated: 1 - 12-13 c., 2 - 14-15 c., 3 - 16-18 c., 4 - 19-20 c.

usytuowanych w hierarchii osadniczej. W tym miejscu godzi się wspomnieć, że Sieradz, Łęczyca i Łowicz były już grodami kasztelańskimi, Sieradz, Łęczyca i Rawa Maz. pełniły funkcje władz wojewódzkich, a Piotrków Tryb. m. in. w końcu XVIII w. był siedzibą departamentu. Wszystkie te miasta do XIX w. pełniły również funkcje powiatowe.

Tak więc w okresie poprzedzającym rozwój przemysłu, czyli do XIX w. na obszarze tym istniało przynajmniej 5 regionalnych systemów osadniczych najniższego szczebla, których strefy interesów wzajemnie się krzyżowały. Część północna badanego obszaru pod względem funkcjonalno-osadniczym zorganizowana była przez Łęczycę i częściowo Łowicz, część wschodnia przez Rawę Maz., zachodnia przez Sieradz, a południowa i częściowo centralna przez Piotrków Trybunalski.

Taki stan organizacyjny sieci osadniczej zastał na tym terenie XIX w., wiek rozwoju przemysłu, który był głównym motorem rewolucyjnych zmian.

PROCESY INDUSTRIALIZACJI I ICH WPŁYW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ
ŁÓDZKIEGO REGIONU MIEJSKIEGO

Wiek XIX zastał omawiany obszar nie tylko słabo zorganizowany pod względem sieci osadniczej, ale również zaniedbany gospodarczo. W gospodarce dominowało tu ubogie rolnictwo (złe warunki glebowe) oraz nieliczne rzemiosło i usługi skupione w miastach. Ustronne położenie terenu ograniczało rolę handlu w życiu gospodarczym. Potwierdzeniem charakteru gospodarczego tego terenu są funkcje miast, w których ogniskowało się życie gospodarcze i kulturalne. Z 28 obecnie istniejących miast, na początku XIX w. 10 (36%) pełniło funkcje rolnicze, co wskazuje, że były to głównie miasta w sensie formalnoprawnym, a nie faktycznym. Dodać należy, iż dalsze 4 miasta były wówczas wsiami. Trzy miasta pełniły funkcje rolniczo-rzemieślnicze, a jedno – Piotrków Trybunalski, był w tym okresie miastem rolniczo-usługowym z dominacją usług handlowych i administracyjnych. Tak więc ponad 64% dzisiejszych miast u progu XIX w. żyło w dużym stopniu z rolnictwa, uzupełnianego przez rzemiosło i słabe usługi. Jest to obraz potwierdzający wcześniejsze spostrzeżenia na temat zacofania i „niedorozwoju” tego obszaru. Pozostałe miasta utrzymywały się z rzemiosła i handlu, w różnych proporcjach decydujących o dominacji funkcjonalnej w każdym z nich.

Proces uprzemysłowienia tej części Polski rozpoczął się w początkach XIX w. rozwojem pierwotnie manufaktur, a dopiero w połowie tego wieku zakładów przemysłowych. Za formalny akt prawny rozpoczynający uprzemysłowienie, a zwłaszcza lokalizację przemysłu włókienniczego, powszechnie uważa się tak zwaną „umowę zgierską”, zawartą w marcu 1821 r. pomiędzy rządem Królestwa Polskiego a przedstawicielami nakładców.

Specyfiką rozwoju tego uprzemysłowienia była jednobranżowość lokalizowanych tu zakładów pracy. Był to przemysł włókienniczy, który przetrwał niemal przez cały wiek jako dominująca gałąź gospodarki narodowej. Historia powstania i rozwoju przemysłu na tym terenie doczekała się licznych i bardzo wnikliwych opracowań naukowych (Missalowa 1964; Puś 1984).

Najbardziej charakterystyczną cechą XIX-wiecznej industrializacji badanego obszaru była znaczna niezgodność lokalizacji przemysłu włókienniczego z ukształtowaną historycznie siecią osadniczą. Przejawiło się to m. in. w pominięciu przy lokalizacji dużych zakładów przemysłowych wszystkich głównych i ukształtowanych historycznie ośrodków władzy oraz zarządzania (Łęczyca, Łowicz, Rawa Maz., Sieradz, Piotrków Tryb.) jak też w powstaniu zupełnie nowych, lokalizowanych na „surowym korzeniu” miast przemysłowych. W ten sposób proces industrializacji stał się bezpośrednią i najważniejszą przyczyną początków kształtowania nowej sieci osadniczej.

Wprawdzie główne centrum nowego przemysłu oparło się formalnie na starych jednostkach osadniczych, jakimi były: Łódź, Zgierz, Pabianice, ale zarówno stan gospodarczy tych pseudo-miast, jak również ich wielkość i stopień zainwestowania nie miały na to żadnego wpływu.

Łódź, mimo że prawa miejskie otrzymała w XV w., była na początku XIX w. miastem typowo rolniczym, zamieszkanym przez kilkuset mieszkańców, w którym nawet rzemiosło nie odgrywało istotnej roli. Łódź nigdy do tego czasu nie pełniła funkcji administracyjnych i nie była liczącym się ośrodkiem handlowym. Podobny charakter posiadały dwa miasta tworzące jądro lokalizacyjne przyszłego okręgu przemysłowego, to znaczy Zgierz i Pabianice.

Można więc uznać, że lokalizacja przemysłu odbyła się tu na terenach niezagospodarowanych, nie mających znaczącego dziedzictwa osadniczego. Potwierdza to również fakt powstania zupełnie nowych ośrodków włókienniczych w Ozorkowie, Aleksandrowie Łódzkim, Konstancynie Łódzkim, Zduńskiej Woli i Tomaszowie Maz., które przeszły poważną metamorfozę, przekształcając się z osiedli wiejskich w typowo przemysłowe miasta.

Ten „wybuch” uprzemysłowienia w centralnej części omawianego obszaru, połączony z rozwojem komunikacji szynowej w XIX w. oraz zachodzącymi przemianami społeczno-politycznymi (m. in. uwłaszczenie chłopów) spowodował przełamanie wiekowych barier historycznych, administracyjnych i dał początek kształtowaniu się nowego systemu osadniczego.

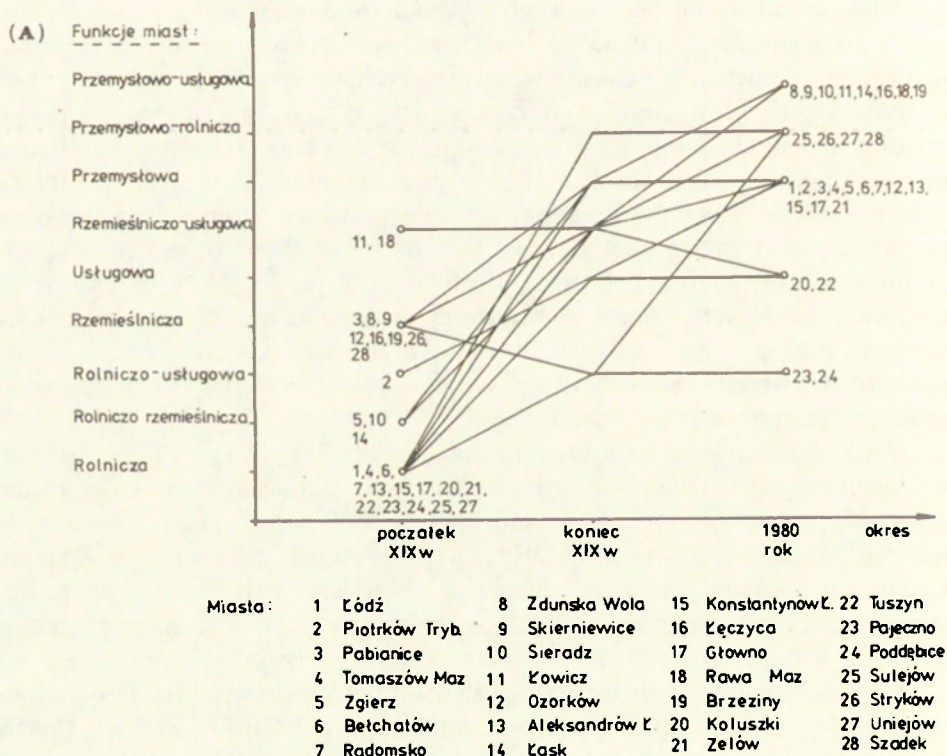
Te z miast, które ominęło XIX-wieczne uprzemysłowienie spadły do rangi małych nie liczących się ośrodków osadniczych, część z nich utraciła prawa miejskie i pozycję w sieci osadniczej na trwałe. Inne po okresie stagnacji, upadku wróciły do rangi miast, często dopiero w XX w., mozolnie odrabiając utracone pozycje. Ukaz carski z 1869 r., porządkujący stan prawny jednostek osadniczych, pozbawił praw miejskich 42 miejscowości, które w tym czasie nie przejawiały aktywności gospodarczej. Były to w większości stare średniowieczne miasta, które ominął proces industrializacji. Z pięciu głównych ośrodków miejskich pełniących funkcje administracyjne w przeszłości, przez wiek XIX obronną ręką przeszedł jedynie Piotrków Tryb., który będąc siedzibą władz obwodu w latach 1816–1842, a potem guberni (1867–1915) zachował znaczącą pozycję w sieci osadniczej.

Obok dominującego na tych terenach przez cały wiek XIX przemysłu włókienniczego, w końcu tego okresu zaczynają pojawiać się również i inne przemysły, często uzupełniające tę główną branżę. Powstają one zarówno w już istniejących ośrodkach przemysłowych (np. przemysł chemiczny w Zgierzu, Łodzi, Tomaszowie Maz.), jak również na obszarach okalających ten kształtujący się okręg przemysłowy. Do tych ostatnich należy zaliczyć m. in. Piotrków Tryb., w którym powstał na początku XX w. przemysł szklarski.

Wiek XX przejawia się dalszym rozwojem przemysłu w miastach otaczających Łódź oraz w najbliższym otoczeniu (np. Bełchatów, Żelów). Pewne zmiany w rozwoju przemysłu zachodzą dopiero po 1945 r. Polegają one głównie na próbie częściowej restrukturyzacji istniejącego przemysłu oraz uprzemysłowieniu położonych na zapleczu Łodzi starych ośrodków osadniczych – Łęczycy, Łowicza, Rawy Maz., Sieradza czy Łasku. Nie odgrywa to jednak większej roli w formowaniu powstałego w XIX w. systemu osadniczego.

Tabela 1. Przemiany funkcjonalne miast w latach 1810/25–1980

Funkcje miast	Liczba miast		
	początek XIX w.	koniec XIX w.	około 1980 r.
Rolnicza	14	—	—
Rolniczo-rzemieślnicza	3	—	—
Rolniczo-usługowa	1	4	2
Rzemieślnicza	8	—	—
Usługowa	—	2	2
Rzemieślniczo-usługowa	2	10	—
Przemysłowa	—	11	12
Przemysłowo-rolnicza	—	1	4
Przemysłowo-usługowa	—	—	8

Ryc. 2. Przemiany funkcji miast łódzkiego regionu miejskiego od początku XIX w. do 1980 r.
Change in urban functions in the Łódź urban region from the beginning of the 19th c. till 1980

(A) Urban functions: industrial-tertiary, industrial-agricultural, industrial, craftsmanship-tertiary, tertiary, craftsmanship, agricultural-tertiary, agricultural-craftsmanship, agricultural

Tak więc główne zręby łódzkiego regionu miejskiego wykształciły się w wyniku procesu industrializacji. Objął on centralną część regionu, doprowadzając do inwersji osadniczej przejawiającej się upadkiem starych kształtujących się przez wieki regionalnych sieci osadniczych i dynamicznym rozwojem nowych ośrodków miejskich, których często jedyną, a w wielu przypadkach główną funkcją była funkcja przemysłowa, ograniczona do przemysłu jednej branży, przemysłu włókienniczego.

Zmiany w podstawach gospodarczych, spowodowane procesem industrializacji, najlepiej obrazują przemiany struktury funkcjonalnej miast, jakie zaszły tu w okresie ostatnich 150–180 lat (tab. 1, ryc. 2).

Uogólniając, przemiany te można określić mianem rewolucyjnych. Z 14 miast lub innych jednostek osadniczych, które na początku XIX w. pełniły funkcje rolnicze, 8 już pod koniec XIX w. stało się miastami przemysłowymi i funkcję tę zachowały do chwili obecnej. Z sześciu pozostałych miast rolniczych dwa pełnią dziś funkcje przemysłowo-rolnicze, świadczące o ich niedawnym uprzemysłowieniu, a pozostałe 4 nadal są niewielkimi, usługowymi ośrodkami miejskimi (ośrodki lokalne). Tak więc proces industrializacji, trwający na tym terenie od ponad 150 lat, najsilniej przekształcił sieć osadniczą w XIX w., tworząc podstawy nowego systemu osadniczego, opartego na dynamicznie rozwijających się miastach przemysłowych zgrupowanych wokół Łodzi.

PROCESY KONCENTRACJI I ICH WPLYW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ ŁÓDZKIEGO REGIONU MIEJSKIEGO

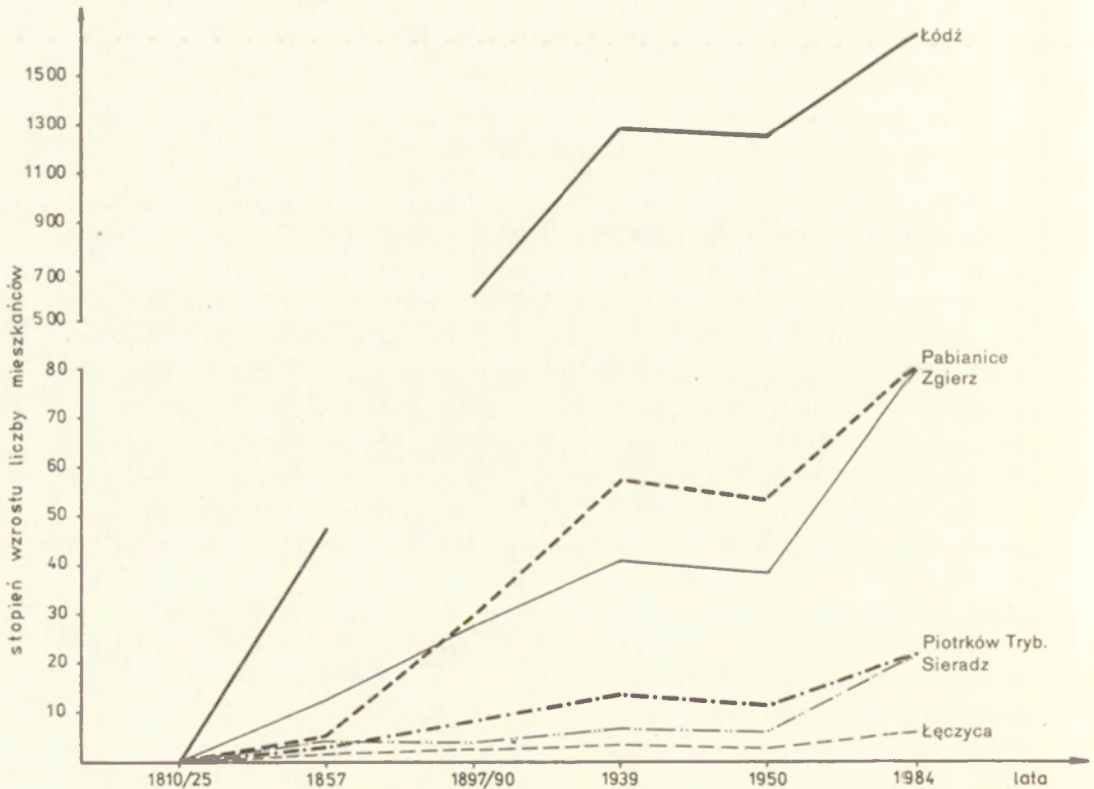
Wraz z uprzemysławianiem obszaru centralnej Polski pojawiły się na dużą skalę procesy koncentracji, nieodłącznie towarzyszące w tym czasie industrializacji. Mówiąc o procesach koncentracji musimy zdać sobie sprawę, że dotyczyły one zarówno ludności, jak i infrastruktury oraz produkcji. W pracy tej ograniczymy się tylko do wybranych przykładów koncentracji ludności oraz sieci osadniczej. Bardziej szczegółowo prześlędzony będzie proces na przykładzie 10 miast, z których 5 to historyczne centra władzy administracyjnej na tym terenie, a pozostałe, to głównie centra rozwoju przemysłu włókienniczego (tab. 2, ryc. 3).

Rozkład terytorialny ludności miejskiej w okresie poprzedzającym industrializację był dość równomierny, a jedynie większe skupiska związane były z ośrodkami władzy administracyjnej (Piotrków Tryb., Łowicz, Łęczycza, Rawa Maz. i Sieradz).

W okresie przedprzemysłowym w 5 miastach o funkcji administracyjnej mieszkało 36,4% wszystkich mieszkańców dzisiejszych miast, a w 3 miastach, które za kilka lat miały się stać przemysłowymi (Tomaszów Maz. i Zduńska Wola nie były jeszcze wówczas miastami), zaledwie 6% ludności. W połowie XIX w. sytuacja uległa zasadniczej zmianie. Stare centra administracyjne koncentrowały 24,7% ludności miejskiej, a największe miasta przemysłowe już

Tabela 2. Udział ludności w wybranych miastach w stosunku do ogółu ludności miejskiej regionu (w %)

Nazwa miasta	Lata			
	1810/ 1825	1857	1897	1984
A. Dawne centra władzy administracyjnej				
Piotrków Trybunalski	10,4	8,2	5,7	5,1
Łowicz	7,5	4,3	2,3	1,8
Łęczyca	7,4	4,2	1,6	1,1
Rawa Mazowiecka	6,3	3,7	1,2	1,0
Sieradz	4,8	4,3	1,3	2,3
B. Miasta przemysłowe				
Łódź	1,5	20,2	57,4	55,4
Pabianice	2,6	3,6	4,9	4,7
Zgierz	1,9	6,8	3,5	3,6
Tomaszów Mazowiecki	–	4,2	3,8	4,3
Zduńska Wola	–	5,2	2,9	2,7

Ryc. 3. Zmiany liczby mieszkańców wybranych miast łódzkiego regionu miejskiego w latach 1810/25–1984

Size changes in selected town of the Łódź urban region, 1810/25–1984

40%, z czego w samej tylko Łodzi mieszkało wówczas ponad 20% ludności dzisiejszych miast regionu.

Proces koncentracji ludności w miastach przemysłowych osiągnął swoje apogeum w końcu XIX w., kiedy to w 5 miastach przemysłowych koncentrowało się 72,5% ludności współczesnych miast, a w samej tylko Łodzi aż 57,4%. W dawnych centrach administracyjnych mieszkało wówczas 12,1% ludności, a w pozostałych 18 miastach regionu zaledwie 15,4% wszystkich mieszkańców miast.

Druga połowa XX w. przyniosła pewne, choć niewielkie, zmiany. Polegały one na próbach ograniczenia wzrostu koncentracji, a nawet na dekoncentracji ludności z wielkich skupisk miejskich. W 1984 r. w głównych miastach przemysłowych badanego obszaru mieszkało 70,7%. Okres ten odznacza się dalszym spadkiem znaczenia dawnych centrów administracyjnych (11,3%) i niewielkim wzrostem koncentracji ludności miejskiej w pozostałych 18 miastach regionu (18,0%).

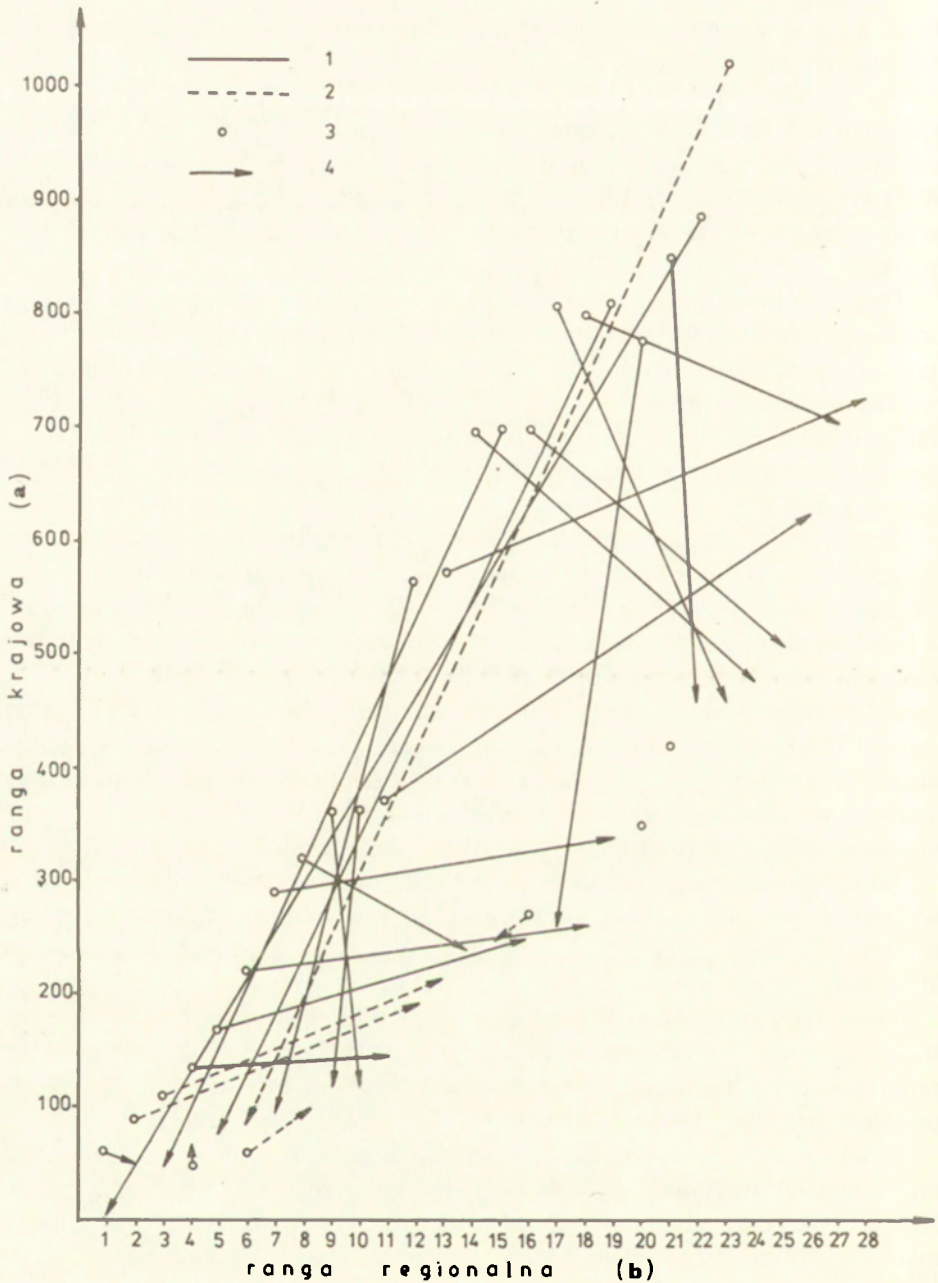
Przykłady te bardzo wyraźnie wskazują, że lokalizacja przemysłu w określonych miastach uruchomiła lawinowo postępujący proces koncentracji ludności, który objął ośrodki uprzemysłowione. Spowodowało to skoncentrowanie w krótkim okresie (kilkadziesiąt lat) na obszarach bardzo słabo zaludnionych wielkich rzesz ludności i powstanie dużych aglomeracji miejsko-przemysłowych. Wyjątkowym w skali świata przykładem jest rozwój Łodzi, która z małego rolniczego miasteczka, liczącego w 1810 r. zaledwie 514 mieszkańców, urosła do 850-tysięcznego miasta przemysłowego w 1985 r. Koncentracja ludności w Łodzi jest bezprecedensowa, powiększyła ona bowiem liczbę swoich mieszkańców w stosunku do 1810 r. aż 1652 razy (ryc. 3).

Silna koncentracja ludności w niektórych miastach doprowadziła do wyraźnych przemian w całej sieci osadniczej omawianego regionu. Przemiany te charakteryzują się wykształceniem nowych skupisk osadniczych, a co za tym idzie powstaniem nowego regionalnego systemu osadniczego.

Przemiany zachodzące w sieci osadniczej pod wpływem procesów koncentracji ludności w określonych miastach ilustruje rycina 4, pokazująca zmiany rangi poszczególnych miast w sieci osadniczej regionu i kraju. Zmiany te prześledzono dla okresu ostatnich 160 lat (1825–1984).

Analiza tego zjawiska bardzo wyraźnie wskazuje na wzrost znaczenia interesujących nas miast w skali całej sieci miast Polski. O ile w początkach XIX w. tylko dwa z badanych miast zaliczane były do grona 100 największych miast w Polsce, to obecnie liczba ta wzrosła do 8. Jednocześnie daje się zauważyć znaczącą różnicę pomiędzy największymi miastami a pozostałą grupą, z której tylko 4 dalsze zaliczane są obecnie do grona 200 największych miast kraju. Wskazuje to na wyraźną koncentrację ludności miejskiej badanego regionu w ściśle określonej tylko liczbie miast oraz na duże dysproporcje pomiędzy miastami.

Pozwala to stwierdzić, że istniejący tu obecnie system osadniczy składa się z niewielkiej liczby dużych skupisk miejskich oraz dużej liczby małych miast, plasujących się na odległych pozycjach w skali kraju.

Ryc. 4. Przemiany w sieci osadniczej łódzkiego regionu miejskiego w latach 1825–1984

1 – miasta, które uzyskały prawa miejskie w XIX i XX w., 2 – miasta, które uzyskały prawa miejskie przed XIX w., 3 – ranga miasta w 1825 r., 4 – ranga miasta w 1984 r.

Change in the settlement network of the Łódź urban region, 1825–1984

1 – urban status since the 19th or late c., 2 – urban status prior to 19th c., 3 – urban rank, 1825, 4 – urban rank, 1984; (a) national rank, (b) regional rank

Analiza ta umożliwia również stwierdzenie zmian, jakie nastąpiły w pozycji badanych miast zarówno w skali regionu, jak i kraju. Generalnie znajdujemy potwierdzenie wcześniejszych spostrzeżeń o spadku znaczenia dawnych centrów administracyjnych oraz wzroście znaczenia miast przemysłowych. Pięć wymienionych wcześniej miast (tab. 2, część A), będących historycznymi centrami władzy, zmniejszyło swoje znaczenie wśród miast regionu, a niektóre z nich również i w skali kraju. W tym ostatnim znaczeniu pewnym odstępstwem jest wzrost pozycji Piotrkowa Tryb. i Sieradza wśród miast Polski. Wynika to z gwałtownego rozwoju tych dwóch miast w ostatnim dziesięcioleciu, czyli od chwili uzyskania przez nie w 1975 r. ponownie funkcji administracyjnych szczebla wojewódzkiego.

Najwyższe pozycje w tabeli rang zarówno w klasyfikacji regionalnej jak i krajowej zajmują miasta przemysłowe i to zarówno stare miasta rolnicze uprzemysłowione w XIX w., jak i zupełnie nowe ośrodki miejskie, powołane do życia dopiero przez przemysł.

Przedstawione w ujęciu dynamicznym procesy koncentracji ludności i sieci osadniczej, stają się pomocne przy wyjaśnianiu charakteru analizowanego systemu osadniczego. System osadniczy łódzkiego regionu miejskiego odznacza się silną dominacją jednego ośrodka miejskiego, jakim jest Łódź, wokół którego koncentruje się kilka ośrodków miejskich średniej wielkości (50–100 tys. mieszkańców) oraz znaczna liczba małych miast i miasteczek. Miasta tworzące ten region miejski w większości powstały lub rozwinęły się na skutek koncentracji przemysłu włókienniczego.

PROCESY URBANIZACJI I ICH WPŁYW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ ŁÓDZKIEGO REGIONU MIEJSKIEGO

Trzecią grupą procesów prowadzących do wykształcenia się regionu miejskiego są procesy urbanizacji. O ile uprzemysłowienie nadaje siłę motoryczną obszarowi, koncentracja powoduje przemiany ilościowe, o tyle urbanizacja prowadzi do przekształceń jakościowych, zamykając cykl formowania się miejskiego regionu osadniczego.

Proces urbanizacji na omawianym obszarze poprzedzony został rozwojem sieci komunikacji szynowej w początkach XX w. Po uzyskaniu w 1866 r. połączenia kolejowego przez Koluszki z linią warszawsko-wiedeńską do początków XX w. brak było innych połączeń komunikacją masową.

W 1903 r. połączono linią kolejową Łódź ze Zduńską Wolą i Łowiczem, a w 1911 r. z Łęczycą. W tym samym okresie uruchomiono linie tramwajów podmiejskich, co jest cechą charakterystyczną dla omawianego obszaru, które połączyły Łódź z Pabianicami i Zgierzem (1901 r.), Łódź ze Rzgowem, Konstanczowem i Aleksandrowem Łódzkim (1910 r.), a następnie kolejno z Tuszymem (1917), Ozorkowem (1921) i Lutomięskim (1924). Łączna długość linii tramwajów podmiejskich wynosiła ponad 90 km i z jednym tylko wyjątkiem przetrwała do dzisiaj. Rozwój masowej komunikacji szynowej

doprowadził z jednej strony do poprawy warunków funkcjonowania sieci miast, z drugiej zaś rozbudził procesy urbanizacji na terenach położonych w zasięgu szlaków komunikacyjnych.

Procesy urbanizacji w łódzkim regionie miejskim łączą się z dwojakiego rodzaju ruchami ludności. Pierwszy z nich, starszy i bardziej złożony, to ruch dośrodkowy, charakterystyczny pierwotnie dla migracji stałych do jądra regionu oraz dowozu i sprzedaży produktów rolnych na rynki miejskie. W nieco późniejszym okresie, zwłaszcza po 1945 r., rozwinęły się masowe dojazdy do pracy i nauki, choć ich skala zawsze ustępowała innym miastom Polski o zbliżonej liczbie mieszkańców. Jeszcze późniejszej daty są dojazdy do usług handlowych, dóbr kultury itp.

Dojazdy te, których głównym celem było jądro regionu, to znaczy Łódź, nie tylko zacieśniły więzy ekonomiczne w obrębie badanego obszaru, ale stały się przyczyną licznych przekształceń demograficznych, ekonomicznych, przestrzennych i społecznych, będących składową procesów urbanizacji. Przekształcenia te postępowały wolno, czego dowodem może być brak jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. w pełni wykształconej strefy podmiejskiej nawet największego, blisko 700 tys. wówczas miasta regionu — Łodzi (Straszewicz 1954).

Ograniczoną siłę oddziaływania tego regionu miejskiego potwierdza również bardzo niewielki zasięg działalności szkolnictwa zawodowego, który w latach siedemdziesiątych zamykał się w promieniu zaledwie 20–25 km od Łodzi i obejmował obszar o powierzchni około 500–600 km².

Drugi rodzaj ruchów o odmiennym wektorze (odśrodkowe) rozwinął się na większą skalę dopiero w latach siedemdziesiątych. Związany on jest z tzw. krótkimi wyjazdami wypoczynkowymi. Ten odśrodkowy rodzaj ruchów przyspieszył procesy urbanizacji w Łódzkim Regionie Miejskim i zwiększył ich zasięg terytorialny. Jak szacuje A. Matczak (1982), jednorazowo na wypoczynek świąteczny w strefę podmiejską wyjeżdża poza miasta regionu około 120–130 tys. ludzi. Skala tego zjawiska znajduje wyraźne odbicie w postaci nowych ośrodków wypoczynkowych, przekształceń w użytkowaniu ziemi (urbanizacji przestrzennej) oraz wielu zjawiskach ekonomicznych i społecznych.

Przedstawione w sposób przykładowy zjawiska związane z procesami urbanizacji doprowadziły ostatecznie do wytworzenia wielorakich więzy demograficznych, społecznych i przestrzennych, pomiędzy istniejącymi tu od kilkadziesiąt lat wyspecjalizowanymi jednostkami osadniczymi. Więzy te zdecydowały ostatecznie o powstaniu łódzkiego regionu miejskiego.

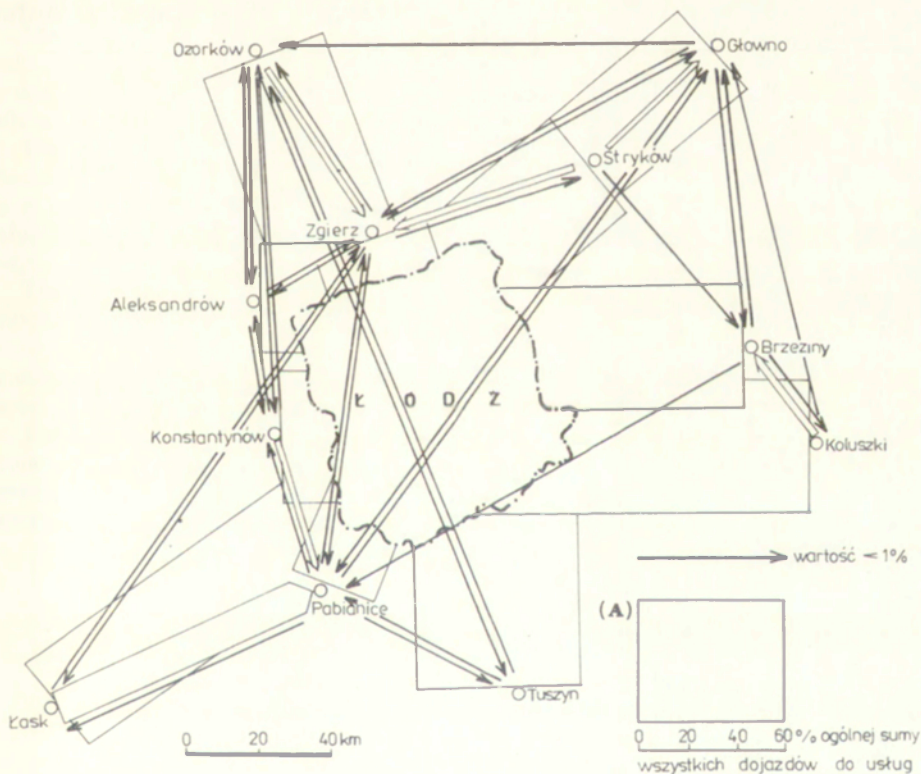
WNIOSKI I POSTULATY BADAWCZE

Etapem początkowym, inicjującym powstanie przyszłego regionu miejskiego była industrializacja, która dokonała przekształceń funkcjonalnych w sieci osadniczej, naznaczając przyszłe centra jego rozwoju.

Następstwem industrializacji były procesy koncentracji, zwłaszcza ludności. Doprowadziły one do hierarchicznego zróżnicowania jednostek pod względem liczby ludności w obrębie sieci osadniczej oraz wykształcenia wyraźnego centrum przyszłego regionu, dominującego w sposób bezwzględny nad całym obszarem.

Etap trzeci formowania łódzkiego regionu miejskiego, związany był z procesami urbanizacji, które doprowadziły do scalenia powstającego systemu osadniczego oraz wykształciły związki i zależności pomiędzy elementami tego systemu.

System osadniczy łódzkiego regionu miejskiego w świetle przeprowadzonej analizy, reprezentuje typ monocentryczny i monofunkcyjny. Wszystkie impulsy zarówno w zakresie rozwoju, jak i przeobrażeń tego systemu daje Łódź, która jest nie tylko największym miastem, ale również niekwestionowanym centrum dyspozycyjnym tego systemu. Można powiedzieć, że jest to system osadniczy oparty na bezwzględnie dominującym jądrze oraz satelitycznych

Ryc. 5. Związki usługowe pomiędzy miastami łódzkiego zespołu miejskiego. Stan w 1980 r. (Jakóbczyk-Gryszkiewicz. 1986)

Tertiary relations between towns of the Łódź urban complex, 1980 (after Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1986)

(A) percentage of the total sum of the journey to tertiary activities

jednostkach osadniczych w różnym stopniu zależnych od centrum. Układ bezwzględnej podległości Łodzi całego systemu osadniczego najlepiej odzwierciedlają związki usługowe występujące pomiędzy miastami tego systemu (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1986). Posiadają one praktycznie jeden liczący się kierunek, kierunek dośrodkowy. Związki usługowe w obrębie systemu z pominięciem Łodzi występują tylko sporadycznie i w bardzo małym natężeniu (ryc. 5).

Wydaje się, że dalsze badania systemów osadniczych regionów miejskich muszą uwzględniać dwa postulaty:

1. Indywidualność i odrębność każdego systemu regionalnego, co wymaga szczegółowych analiz, a zwłaszcza badań genetycznych.

2. Wnikliwego śledzenia współczesnych procesów, jakie zachodzą w obrębie każdego z regionalnych systemów osadniczych. Procesy te, będące wyrazem zmieniających się warunków technologicznych, ekonomicznych, i społecznych, prowadzą dziś do równie gwałtownych przemian jak ongiś, w XIX w., industrializacja. Przykładem mogą tu być nasilające się od pewnego czasu w Polsce procesy związane z potrzebą rekreacji i wypoczynku, zarówno mieszkańców miast jak i coraz częściej wsi.

CHANGES IN SETTLEMENT PATTERNS IN THE URBAN REGION OF ŁÓDŹ

Summary

The aim of this paper is to test the hypothesis according to which the development of, and changes in the settlement patterns of an urban region is a result of three processes, i. e. industrialisation, concentration and urbanisation.

This hypothesis is tested on the urban region of Łódź, defined as the area between the river valleys of Bzura and Ner in the north, Warta in the west and south, and Pilica and Rawka in the east. The development of the Łódź region has been a relatively recent phenomenon; it has been propelled by a single-branch industry, i. e. the textile industry.

The industrialisation process in the area goes back to the early 19th century and it has resulted in a number of functional changes (Table 1, Fig. 2). At the beginning of that period, over 64 per cent of the existing urban places had been based on agriculture and the petty service sector while after 150 years nearly 86 per cent of urban places were based on industry and services.

The concentration of urban population peaked in the late 19th century when just five industrial urban places accounted for as many as 72.5% of the total urban population (54.7% the city of Łódź alone). Since then, this figures have decreased to 70.7 and 55.4 per cent, respectively (Table 2, Fig. 3). This process has resulted in changes in the ranks of the urban places under analysis within both the regional and the national settlement network (Fig. 4).

The third process, i. e. urbanisation, has had differential paths of development in different periods. Under the rapid industrialisation and the expansion of the suburban transport system, i. e. the tram network, this process was related to the commuting to work and the transmission of the urban cultural patterns to the countryside. Nowadays, this process is basically related to the journey of urbanites to the countryside for touristic and recreational purposes.

The investigation indicated that the settlement system in the Łódź region represents a monocentric and monofunctional type (Fig. 5). It is Łódź, as the largest city and the most important management centre, that is the origin of all the developmental impulses and those responsible for any major changes in the system.

Translated by Zbigniew Rykiel

ИЗМЕНЕНИЯ РАССЕЛЕНИЯ В ГОРОДСКОМ РАЙОНЕ ЛОДЗИ

Резюме

Целью работы была проверка исследовательской гипотезы, предполагающей, что формирование, а затем преобразование расселенческой системы городского района является результатом трёх процессов: индустриализации, концентрации и урбанизации.

Гипотеза подвергалась верификации в городском районе Лодзи, одним из самых молодых в Польше. Его возникновение и развитие коренным образом связано с одной отраслью промышленности — с текстильной.

Процесс индустриализации начался здесь в первой половине 19 века и обозначился функциональными сдвигами городов (табл. 1, рис. 2). В начале названного периода свыше 64% от общего количества существующих здесь городов жило от сельского хозяйства и мелких услуг, а спустя 150 лет почти 86% городов жило от промышленности и услуг.

Процесс концентрации населения в городах достиг своего апогея в конце 19 века, когда всего в пяти промышленных городах проживало уже 72,5% от населения городов, а в самой Лодзи — 54,7%. В настоящее время эта концентрация немного уменьшилась и составляет 70,7% городского населения в пяти крупнейших городах и 55,4% в Лодзи (табл. 2, рис. 3). Указанный процесс привёл к изменению ранга исследуемых городов, как в расселенческой сети района, так и страны (рис. 4).

Третий из названных процессов — урбанизация, протекал по-разному в разные периоды формирования городского района Лодзи. В период интенсивной индустриализации и развития пригородного транспорта (сети пригородных трамваев) этот процесс был связан с доездами в города и переносом определённых образцов сельчанами. Ныне он связан главным образом с выездами горожан на сельские территории в целях туризма и рекреации.

Как следует из исследований, расселенческая система городского района Лодзи представляет собой моноцентрический и монофункциональный тип (рис. 5). Все импульсы, как в области развития, так и преобразований этой системы даёт Лодзь, которая не только крупнейший город, но и беспорный управленческий центр этого района.

ZBYSZKO CHOJNICKI, TERESA CZYŻ

CHARAKTERYSTYKA MAŁYCH MIAST REGIONU POZNAŃSKIEGO A KONCEPCJA KONTINUUM MIEJSKO-WIEJSKIEGO

WPROWADZENIE

Na podstawie badań geograficznych dość silnie ugruntowała się koncepcja dychotomicznego pojmowania jednostek osadniczych, wyrażająca się w ich podziale na miasta i wsie. Podział: miasto – wieś przyjmuje się zresztą nie tylko w geografii, ale także w naukach społecznych. Tymczasem podział ten podważa z jednej strony nieostry charakter koncepcji miasta i wsi, a z drugiej fakt występowania wielu odmian jednostek osadniczych, w których nie występuje zespół własności przypisywanych miastu lub wsi. Jak pisze bowiem P. Rybicki (1979, s. 614) „posługiwanie się konwencjonalnym przeciwstawieniem wsi i miasta mieści w sobie niebezpieczeństwo dla naszego myślenia i nowego sposobu ujmowania zjawisk nowoczesnych i współczesnych. Nasuwa mianowicie sugestię jedności i ciągłości typowego środowiska wiejskiego i bardziej jeszcze niebezpieczną sugestię jedności i ciągłości typowych warunków społecznych, które miasto tworzy dla człowieka”. Krytyka ujęcia: miasto – wieś doprowadziła do koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego, która zakłada występowanie jednostek osadniczych o pośrednim charakterze między miastem a wsią.

Koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego nie jest również jednoznaczna. Wyróżnić można co najmniej jej dwa ujęcia.

Jedno ujęcie zakłada, że miasto i wieś stanowią dwie krańcowe formy osadnicze społeczności ludzkich, pomiędzy którymi występują jednostki osadnicze posiadające pewne własności obu tych form w różnym stopniu ich występowania i natężenia. Ujęcie takie jest związane z zasadniczą trudnością, jaką jest ustalenie modelu pojęciowego lub wzorca miasta i wsi, który objąłby różnorodne formy społeczno-osadnicze, tak bardzo zróżnicowane, niejednolite historycznie i geograficznie. Na przykład jeśli w badaniu definiuje się miasto i wieś w kategoriach funkcjonalnych oraz zakłada się, że miasto jest ośrodkiem usługowym jak też ośrodkiem produkcji przemysłowej, a także jej dystrybucji, natomiast wieś jest miejscem produkcji rolniczej, to kontinuum obejmuje te

miejsko-wiejskiego jest ściśle związana z badaniem rozwoju gospodarczego regionu w ujęciu przestrzennym.

Badanie miejsko-wiejskiego kontinuum obejmuje różne własności jednostek osadniczych, które były i są przedmiotem licznych dyskusji. Podział tych własności na dychotomiczne klasy – miejskie i wiejskie jest ustalony według różnych kryteriów. Dobrego przykładu dostarcza próba ustalenia kryteriów podziału ludności na wiejską i miejską. Podstawowym kryterium rozróżnienia ludności miejskiej i wiejskiej jest miejsce zamieszkania w mieście lub na wsi. Ogólnie przyjmuje się, że miasto od innych miejscowości wyodrębnia się większą liczbą mieszkańców, silną koncentracją przestrzenną ludności, dobrze rozwiniętymi funkcjami przemysłowymi, usługowymi i komunikacyjnymi. Jednak w praktyce stosuje się różne definicje miast, a ich granice i powierzchnię ustala się często na mocy decyzji nie respektujących ściśle zasad dotyczących stopnia skupienia przestrzennego ludności i określonego charakteru rzeczywistości społeczno-gospodarczej. W niektórych krajach stosuje się kryterium statystyczne zaliczania jednostek osadniczych do miast: zakłada się, że miejscowość, która przekracza określoną liczbę ludności staje się automatycznie miastem. Z kolei np. w Polsce obowiązują kryteria prawnoadministracyjne; za miasto uważa się jednostkę osadniczą, którą władze administracyjne uznają za miasto. Podstawą decyzji podejmowanej indywidualnie dla każdej miejscowości są przesłanki historyczne i różnego rodzaju inne przesłanki, dość dowolne i nie ujęte w oficjalny system kryteriów. Skutkiem tego w Polsce, szczególnie w grupie małych miast jest wiele takich, które nie różnią się od wsi, natomiast w grupie wsi spotyka się takie, które mają charakter miejski. Tego rodzaju „zamieszanie” wynika z braku właściwego wieloaspektowego rozpoznania jednostki osadniczej równocześnie pod względem: demograficznym, morfologicznym, socjospołecznym i ekonomicznym. W rezultacie odsetek ludności miejskiej wśród ogółu mieszkańców nie może być traktowany jako adekwatny wskaźnik urbanizacji. Stąd wprowadza się kategorie ludności miejskiej i ludności zurbanizowanej. Są to kategorie należące do dwóch różnych sfer: administracyjnej oraz społecznej, między którymi występują często znaczne rozbieżności. Ludność miejska to zbiorowość zamieszkująca w obrębie ustalonych granic przestrzennych miasta. Ludność zurbanizowana jest natomiast kategorią ludności, która ma styl życia podobny do reprezentowanego przez ludność miejską. Charakterystyczną cechą rozmieszczenia ludności zurbanizowanej jest często brak terytorialnego związku z obszarami miejskimi. Jest to rezultat dyfuzji przestrzennej miejskiego stylu życia.

CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA MAŁYCH MIAST JAKO PRZEDMIOTU BADAŃ

Wychodząc z przyjętej koncepcji kontinuum, dokonujemy analizy małych miast, tj. miast liczących mniej niż 5 tys. mieszkańców, próbując ustalić ich własności na skali kontinuum miejsko-wiejskiego.

Sytuacja faktyczna w zakresie małych miast przedstawia się w Polsce

następująco. W 1984 r. było 258 miast poniżej 5 tys. mieszkańców. Liczba małych miast systematycznie maleje. W 1960 r. było ich 405, w 1970 r. — 359, w 1980 r. — 264. Spadek liczby małych miast spowodowany jest nie tylko zwiększeniem liczby ludności i przechodzeniem do kolejnej klasy wielkościowej miast, lecz także utratą praw miejskich i włączaniem do innych miast. Ulega też zmniejszeniu udział miast małych w ogólnej liczbie miast. W 1960 r. stanowiły one 45% ogółu miast, w 1970 r. — 40%, w 1980 r. — 33%, w 1984 r. — 32%. Zmniejszył się również udział ludności miast małych w ogólnej liczbie ludności miejskiej: w 1960 r. — 8,5%, w 1970 r. — 6,4%, w 1980 r. — 3,7%, w 1984 r. — 3,4%.

W dalszej analizie ograniczymy się do rozpatrzenia na skali kontinuum własności małych miast, wchodzących w skład regionalnego systemu osadniczego Poznania. Takie określenie przedmiotu badań oznacza, że małe miasta nie traktuje się jako podzbiór miast izolowanych względem miast innej wielkości. Przeciwnie, zakłada się, że małe miasta stanowią elementy regionalnego systemu osadniczego, tj. zorganizowanego przestrzennie i zintegrowanego w pewną całość zbioru współzależnych jednostek osadniczych różnych rzędów. Przyjęcie koncepcji systemowej powoduje zwrócenie uwagi na własności małych miast z punktu widzenia ich roli w kształtowaniu się zintegrowanego regionalnego systemu osadniczego Poznania i jego podsystemów.

Regionalny system osadniczy Poznania tworzy zbiór miast położonych na obszarze oddziaływania Poznania. Delimitacji tego obszaru dokonano według modelu grawitacji z zastosowaniem wzoru P. D. Converse'a o postaci:

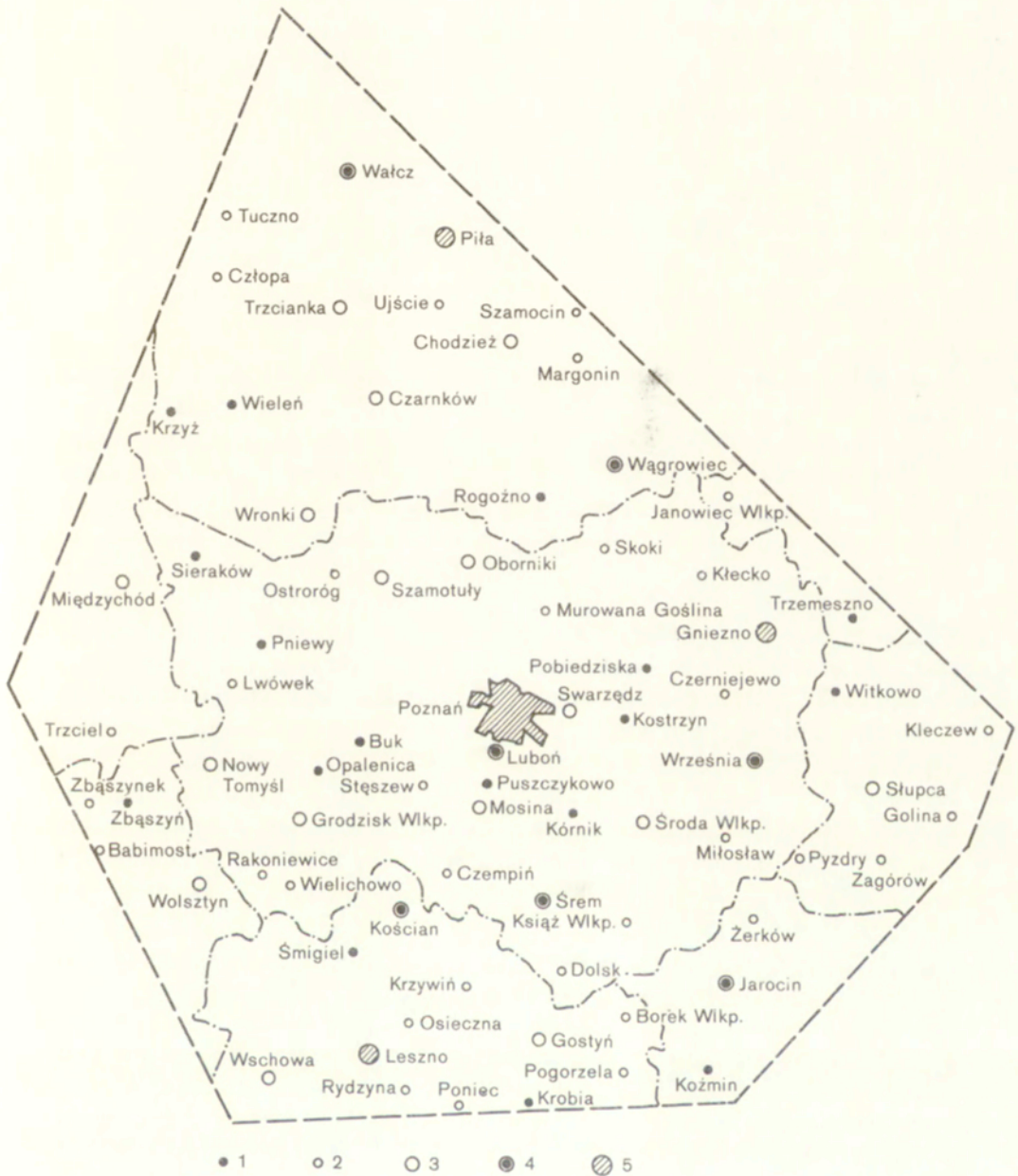
$$d_{zi} = \frac{d_{ij}}{1 + \sqrt{\frac{P_j}{P_i}}}$$

gdzie: P_j — ludność Poznania (574 tys. w 1984 r.); P_i — ludność miasta sąsiedniego w stosunku do Poznania o liczbie ludności powyżej 100 tys.; d_{ij} — odległość w linii prostej w km; z — punkt równowagi wpływu miast na linii łączącej i oraz j ¹.

Wyznaczony w ten sposób region Poznania obejmuje całe woj. poznańskie oraz fragmenty województw ościennych: pilskiego, bydgoskiego, konińskiego, kaliskiego, leszczyńskiego, zielonogórskiego, i gorzowskiego (ryc. 1).

Układ miast odpowiadający obszarowi oddziaływania Poznania w 1984 r. składa się z 76 miast. Miasta te występują w 5 klasach wielkościowych (wg liczby mieszkańców — tabl. 1).

¹Punkty równowagi określono względem następujących miast: Warszawy (1649 tys.), Łodzi (849 tys.), Kalisza (103 tys.), Wrocławia (635 tys.), Zielonej Góry (109 tys.), Gorzowa (115 tys.), Szczecina (390 tys.), Koszalina (100 tys.), Torunia (186 tys.) i Bydgoszczy (361 tys.). Następnie w punktach równowagi wystawiono prostopadłe do linii d_{ij} i otrzymano wielobok (utworzony z tych prostopadłych odcinków) ograniczający obszar oddziaływania Poznania.

Ryc. 1. Miasta systemu osadniczego Poznania

Liczba mieszkańców (w tys.): 1 - < 5, 2 - 5-10, 3 - 10-20, 4 - 20-50, 5 - 50-100

Towns in the Poznań settlement system

Urban size (,000): 1 - < 5, 2 - 5-10, 3 - 10-20, 4 - 20-50, 5 - 50-100

Tabela 1. Struktura systemu osadnictwa Poznania

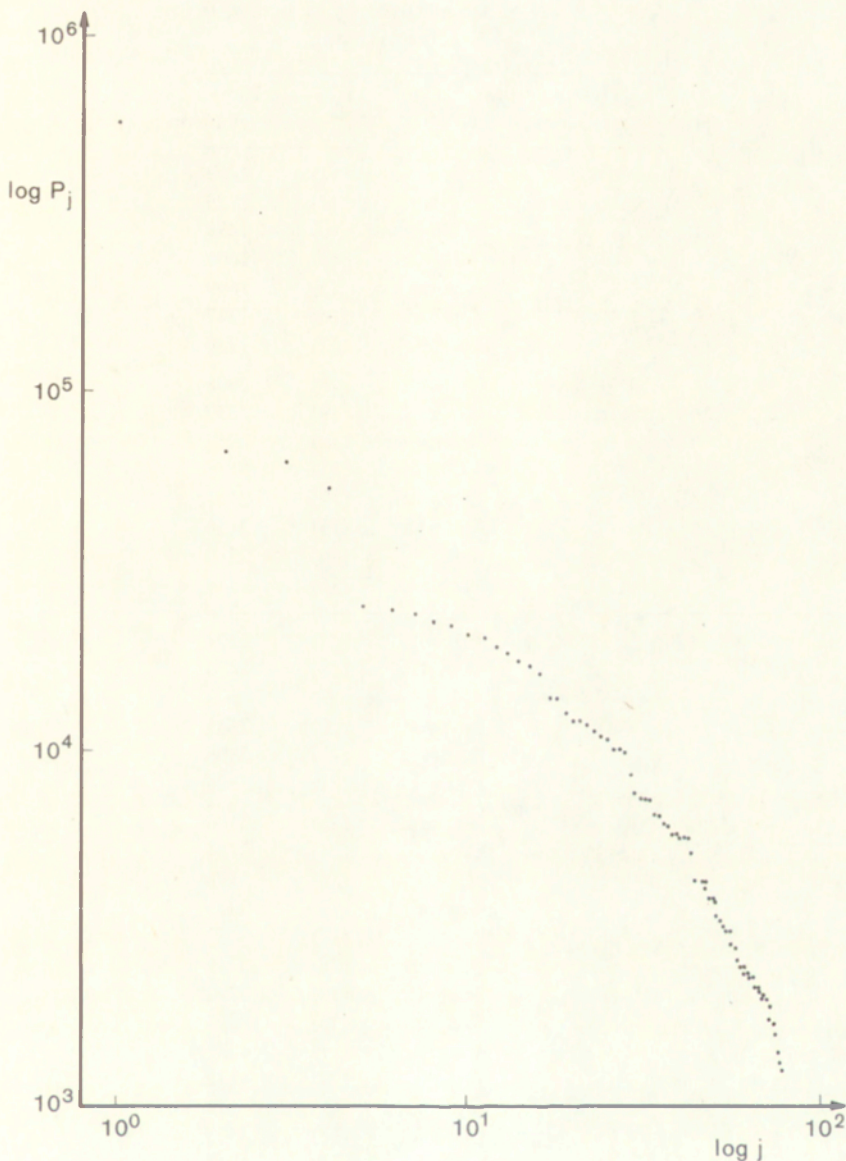
Rząd	Liczba mieszkańców (tys.)	Liczba miast
0	< 5	34
I	5– 10	16
II	10– 20	16
III	20– 50	7
IV	50– 100	3
V	< 500	1 (Poznań)

Rozkład miast wyodrębnionego systemu według wielkości i kolejności przedstawia rycina 2. W rozkładzie empirycznym wyraźny jest prymat największego miasta, tj. Poznania. Dalej występuje brak górnego odcinka, odpowiadającego miastom powyżej 100 tys. mieszkańców. Nieobecność miast tej klasy wielkości jest konsekwencją przyjęcia wyżej opisanej metody delimitacji obszaru oddziaływania Poznania. Stąd największe miasto jest 8,5 raza większe od miasta drugiego co do wielkości (Gniezno 67 tys. mieszkańców). Również środkowy odcinek rozkładu odpowiadający miastom od 100–20 tys. mieszkańców nie jest dostatecznie wykształcony. Na odcinku małych miast zachodzi odchylenie od przebiegu regularnego w związku z nadwyżką mniejszych miast.

Najliczniejszą klasę, obejmującą 34 jednostki, stanowią małe miasta poniżej 5 tys. mieszkańców. Tworzy ją 13 miast małych woj. poznańskiego, 7 (spośród 13) woj. leszczyńskiego, 5 woj. pilskiego (spośród 12), 4 (spośród 12) woj. konińskiego, 2 (spośród 26) woj. zielonogórskiego i po 1 małym mieście z woj. bydgoskiego, kaliskiego, gorzowskiego. Udział małych miast w ogólnej liczbie miast systemu osadniczego Poznania wynosi 44,7%. Natomiast udział małych miast w zbiorach miast województw składowych systemu kształtuje się następująco: w woj. poznańskim 39,4%, woj. leszczyńskim 65%, woj. kaliskim 50%, woj. pilskim 50%, woj. zielonogórskim 50%, woj. gorzowskim 28,5%, woj. konińskim 66,6%, woj. bydgoskim 18,5%.

Należy zauważyć, że 13 małych miast leżących w centralnej części systemu, odpowiadającej obszarowi woj. poznańskiego, nie różni się prawie pod względem liczby mieszkańców od największych wsi tego obszaru. W woj. poznańskim w 1978 r. było 1152 wsi, spośród nich 41 wsi, tj. 3,6% ogółu należało do wsi bardzo dużych, liczących więcej niż 1000 mieszkańców. Wśród nich: 30 wsi miało od 1000 do 2000 mieszkańców, 9 wsi – od 2000 do 3000 i 2 wsie – 3111 i 3421 mieszkańców. Z tych dużych wsi 15 pełni funkcję ośrodków gminnych, a 21 leży w pobliżu Poznania.

Ogólna charakterystyka 34 małych miast wchodzących w skład regionalnego systemu osadniczego Poznania przedstawia się następująco: liczba mieszkańców małych miast jest zróżnicowana od 1263 (Dolsk) do 4337 (Janowiec).

Ryc. 2. Rozkład miast według wielkości i kolejności

P_j – liczba mieszkańców miasta, j – ranga miasta

P_j – population size of city, j – rank city

Cities distribution on the basis of population size and rank

Wewnętrzna klasyfikacja tych miast według wielkości daje 3 klasy małych miast (tab. 2).

Ludność małych miast charakteryzuje się słabą dynamiką wzrostu. W okresie 1979 – 1984 59% małych miast wykazywało ujemną dynamikę wzrostu lub dynamikę rozwoju nie wyższą niż 5% (tab. 3). Według klasyfikacji funkcjonal-

Tabela 2. Klasyfikacja małych miast według liczby mieszkańców (1984)

Klasa wielkości	Nazwa miasta	Liczba mieszkańców
1000 – 2000 mieszkańców	Dolsk (1)	1263
	Krzywiń (2)	1329
	Wielichowo (3)	1438
	Ostroróg (4)	1606
	Pogorzela (5)	1699
	Żerków (6)	1747
	Tuczno (7)	1936
2000 – 3000 mieszkańców	Osieczna (8)	2008
	Borek (9)	2032
	Czerniejewo (10)	2057
	Kleczew (11)	2116
	Zagórów (12)	2151
	Rydzyna (13)	2154
	Książ (14)	2280
	Trzciel (15)	2314
	Człopa (16)	2358
	Klecko (17)	2371
	Margonin (18)	2470
	Rakoniewice (19)	2503
	Lwówek (20)	2585
	Pyzdry (21)	2806
Poniec (22)	2826	
3000 – 5000 mieszkańców	Golina (23)	3100
	Skoki (24)	3134
	Miłosław (25)	3178
	Krobia (26)	3365
	Ujście (27)	3453
	Babimost (28)	3719
	Szamocin (29)	3792
	Czempiń (30)	3807
	Stęszew (31)	4081
	Zbąszynek (32)	4272
	Murowana Goślina (33)	4325
	Janowiec (34)	4337

nej miast M. Jerczyńskiego (1977 a) w znakomitej większości małe miasta są typu rolniczo-usługowego i usługowo-rolniczego (17 miast spośród 34 miast – patrz tab. 4). Pod względem administracyjnym wszystkie małe miasta pełnią funkcje ośrodków gminnych.

Oprócz własności społeczno-gospodarczych małe miasta charakteryzują się określoną lokalizacją i relacjami przestrzennymi z innymi składnikami badanego systemu osadniczego. Rozmieszczenie przestrzenne małych miast w regionie jest nierównomierne. Większe zagęszczenie tych miast obserwuje się w połud-

Tabela 3. Klasyfikacja małych miast według wskaźnika dynamiki ludności

Miasta	1984 1979
spadek ludności	
Dolsk	93,9
Żerków	97,7
Pogorzela	98,2
Pyzdry	98,3
Poniec	98,6
Trzciel	98,8
Zagórów	99,6
stagnacja	
Lwówek	100,0
Kleczew	100,1
Borek	100,6
Krzywiń	100,7
Miłosław	101,7
Kłecko	102,6
Czarniejewo	103,9
Golina	102,1
Stęszew	103,1
Murowana Goślina	103,3
Ujście	103,5
Tuczno	104,2
Krobia	104,2
wzrost ludności	
Margonin	105,1
Szamocin	105,8
Janowiec	105,7
Rydzyzna	105,3
Wielichowo	105,4
Babimost	106,6
Ostroróg	109,4
Zbąszynek	108,0
Skoki	110,1
Rakoniewice	110,8
Czempiń	111,3
Osieczna	112,3
Człopa	113,9
Książ	127,1

Tabela 4. Klasyfikacja małych miast według typów funkcjonalnych

Nazwa miasta	Typ funkcjonalny
Krzywiń	rolniczo-usługowy
Wielichowo	rolniczo-usługowy
Pogorzela	rolniczo-usługowy
Borek	rolniczo-usługowy
Zagórów	rolniczo-usługowy
Margonin	rolniczo-usługowy
Lwówek	rolniczo-usługowy
Golina	rolniczo-usługowy
Krobia	rolniczo-usługowy
Dolsk	usługowo-rolniczy
Ostroróg	usługowo-rolniczy
Osieczna	usługowo-rolniczy
Kleczew	usługowo-rolniczy
Książ	usługowo-rolniczy
Kłecko	usługowo-rolniczy
Poniec	usługowo-rolniczy
Skoki	usługowo-rolniczy
Żerków	usługowo-przemysłowy
Tuczno	usługowo-przemysłowy
Stęszew	usługowo-przemysłowy
Rydzyzna	przemysłowo-usługowy
Miłosław	przemysłowo-usługowy
Babimost	przemysłowo-usługowy
Janowiec	przemysłowo-usługowy
Pyzdry	przemysłowo-rolniczy
Zbąszynek	usługowy
Ujście	przemysłowy
Czarniejewo	mieszany
Trzciel	mieszany
Człopa	mieszany
Rakoniewice	mieszany
Szamocin	mieszany
Czempiń	mieszany
Murowana Goślina	mieszany

niowej części regionu. W stosunku do Poznania w układzie stref koncentrycznych rozmieszczenie małych miast przedstawia się następująco: 13 leży w odległości do 50 km od Poznania, natomiast 20 miast w odległości od 50 do 100 km.

Silnie zróżnicowane są odległości między małymi miastami a miastami kolejnych wyższych rzędów. Średnie wartości tych odległości zawiera tabela 5.

Analizując położenie małych miast względem innych miast systemu za sąsiada małego miasta traktuje się jedno miasto, spośród miast każdego wyższego rzędu, do którego jego odległość jest mniejsza od odpowiedniej

Tabela 5. Średnie odległości małych miast do miast wyższego rzędu

Rząd miast	Odległość średnia (w km)
I	22,9
II	17,5
III	24,1
IV	35,8
V	58,9

wartości średniej. W ten sposób można wyróżnić małe miasta, których pierwszym sąsiadem jest miasto: I rzędu – (7 miast), II rzędu – (11 miast), III rzędu – (7 miast), IV rzędu – (8 miast)².

Z kolei w tych grupach można znaleźć małe miasta, których drugim sąsiadem jest miasto IV rzędu i takie małe miasta, których drugim lub trzecim sąsiadem jest Poznań (tab. 6). Na uwagę zasługuje fakt, że najwięcej małych miast leży w pobliżu miast od 10–20 tys. mieszkańców. Brak jest małych miast, których pierwszym sąsiadem jest Poznań. W całym zbiorze małych miast tylko jedno miasto nie posiada sąsiadów (według przyjętej zasady) i jest miastem izolowanym w systemie.

Na podstawie analizy stopnia zbieżności klasyfikacji małych miast zawartych w tabelach 2, 3, 4, można wnioskować, że związek rozkładu przestrzennego i lokalizacji małych miast w obrębie systemu z kształtowaniem się ich dotąd analizowanych własności społeczno-ekonomicznych jest bardzo słaby oraz nie ma charakteru empirycznej prawidłowości.

Po przeprowadzeniu wstępnej charakterystyki małych miast, wchodzących w skład regionalnego systemu osadniczego, nasuwa się pytanie, czy małe miasta systemu nie różniące się od dużych wsi w kategoriach liczby mieszkańców posiadają własności społeczno-gospodarcze świadczące o ich miejskim charakterze. Oczywiście z tym pytaniem wiąże się od razu drugie pytanie: Jakie są te własności i w jaki sposób je zidentyfikować?

Uzyskanie odpowiedzi na te pytania jest związane z określeniem składowych własności kontinuum miejsko-wiejskiego i określeniem pozycji małych miast na skali tego kontinuum.

² Pierwszy sąsiad leży bliżej miasta niż drugi sąsiad, a sąsiad drugi bliżej niż trzeci.

Tabela 6. Klasyfikacja małych miast według położenia w systemie osadniczym

Pierwszy sąsiad	Miasta małe
Miasto I rzędu	Stęszew Skoki ^b Lwówek ^b Pogorzela Trzciel Zbąszynek Babimost
Miasto II rzędu	Murowana Goślina ^b Ostroróg ^b Dolsk Wielichowo Krzywiń Rakoniewice ^b Borek Margonin Krobia ^a Zagórów ^a Szamocin ^a
Miasto III rzędu	Czempiń Książ ^b Miłostaw ^b Żerków ^b Tuczno Pyzdry Janowiec ^{a, b}
Miasto IV rzędu	Czerniejewo Osieczna Rydzyna Poniec Ujście Golina Klecko ^b Kleczew
Miasto izolowane	Człopa

a – drugim sąsiadem jest miasto IV rzędu; b – drugim lub trzecim sąsiadem jest miasto V rzędu

ANALIZA MAŁYCH MIAST NA SKALI KONTINUUM MIEJSKO-WIEJSKIEGO

Główny tok postępowania analitycznego, zmierzającego do określenia różnicowania małych miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego odbywa się w następujących 3 etapach:

- 1) ustalenie na podstawie pretorii zbioru wskaźników miejskości-wiejskości jednostek osadniczych;
- 2) redukcja zbioru tych wskaźników, na podstawie analizy korelacyjnej, do podzbioru wskaźników istotnych, tworzących syndrom miejskości (wiejskości) lub składowe tego syndromu;

3) określenie w kategoriach wartości tych istotnych wskaźników zróżnicowania małych miast na skali kontinuum i wyodrębnienie klas miejscowości.

Dotychczasowe badania w zakresie sformułowania precyzyjnych kryteriów wiejskości-miejskości jednostek osadniczych nie doprowadziły do opracowania systemu tych kryteriów³.

W niniejszym opracowaniu w procedurze ustalania kryteriów miejskości-wiejskości opieramy się na koncepcji miejskości-wiejskości jako syndromu zjawisk, ujmowanego w kategoriach własności demograficznych, społecznych, ekonomicznych, technicznych, przestrzennych. Wstępnego doboru cech-kryteriów dokonuje się w ten sposób, żeby reprezentowały poszczególne aspekty miejskości-wiejskości i wykazywały wzajemne zależności.

Na podstawie dotychczasowej wiedzy co do stopnia nasilenia cech miejskości w różnych jednostkach osadniczych i opierając się na dostępnych danych statystycznych dokonujemy wyboru 20 wskaźników miejskości (tab. 7)⁴.

Tabela 7. Wskaźniki

Nr wskaźnika	Nazwa
1	Liczba mieszkańców
2	Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym
3	Przyrost naturalny na 1000 ludności
4	Saldo wewnętrznego ruchu wędrownego na 1000 ludności
5	Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej na 1000 ludności
6	Zatrudnienie w przemyśle uspołecznionym na 1000 ludności
7	Pracujący w rzemiośle prywatnym na 1000 ludności
8	Saldo dojazdów do pracy
9	Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania w m ² na osobę
10	Ludność korzystająca z sieci wodociągowej w % ogółu ludności
11	Ludność korzystająca z sieci kanalizacyjnej w % ogółu ludności
12	Abonenci telefoniczni na 1000 ludności
13	Liczba ludności na 1 punkt sprzedaży detalicznej w handlu rynkowym
14	Powierzchnia ogólna sklepów uspołecznionego handlu rynkowego detalicznego na 1000 mieszkańców
15	Sprzedaż na 1 mieszkańca w tys. zł w uspołecznionym handlu detalicznym rynkowym
16	Księgozbiór bibliotek publicznych w woluminach na 1000 ludności
17	Abonenci telewizyjni na 1000 ludności
18	Lekarze na 10 tys. ludności
19	Gęstość zaludnienia
20	Użytki rolne w % powierzchni ogólnej

³ Zwraca się jednak uwagę, że interesującą próbę w dziedzinie ustalania mierników urbanizacji podjął B. Jałowicki (1966). Stanowi ona w pewnym sensie wzorzec metodologiczny dla prac z tego zakresu.

⁴ Źródłem danych statystycznych jest rocznik Statystyczny Miast 1985, GUS, Statystyka Regionalna. 10. Warszawa 1986.

Wybór ten uzasadniamy poprzez sformułowanie następujących 20 hipotez dotyczących zależności między miejskim i wiejskim charakterem jednostek osadniczych:

- 1) im większa liczba ludności w jakiejś miejscowości, tym wyższy stopień jej miejskości,
- 2) im niższy wskaźnik ludności w wieku nieprodukcyjnym w stosunku do ludności w wieku produkcyjnym, tym wyższy stopień miejskości,
- 3) im niższy przyrost naturalny, tym wyższy stopień miejskości,
- 4) im wyższe saldo migracyjne miejscowości, tym wyższy stopień miejskości,
- 5) im wyższe zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej, tym wyższy stopień miejskości,
- 6) im wyższe zatrudnienie w przemyśle, tym wyższy stopień miejskości,
- 7) im niższe zatrudnienie w rzemiośle prywatnym, tym wyższy stopień miejskości,
- 8) im wyższe saldo dojazdów do pracy, tym wyższy stopień miejskości,
- 9) im mniejsza powierzchnia mieszkalna przypadająca na osobę, tym wyższy stopień miejskości,
- 10) im lepiej rozwinięta sieć wodociągowa, tym wyższy stopień miejskości,
- 11) im lepiej rozwinięta sieć kanalizacyjna, tym wyższy stopień miejskości,
- 12) im lepiej rozwinięta sieć telefoniczna, tym wyższy stopień miejskości,
- 13) im większa liczba mieszkańców przypada na 1 punkt handlu detalicznego, tym większy stopień miejskości,
- 14) im większa powierzchnia handlowa przypada na 1 mieszkańca, tym wyższy stopień miejskości,
- 15) im większa wartość sprzedaży w handlu na 1 mieszkańca, tym wyższy stopień miejskości,
- 16) im większa liczba woluminów z księgozbioru biblioteki publicznej przypada na 1 mieszkańca, tym niższy stopień miejskości,
- 17) im wyższy wskaźnik posiadania telewizora na 1000 ludności, tym wyższy stopień miejskości,
- 18) im niższy wskaźnik lekarzy na 10 tys. ludności, tym niższy stopień miejskości,
- 19) im wyższa gęstość zaludnienia, tym wyższy stopień miejskości,
- 20) im niższy udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni miejscowości, tym wyższy stopień miejskości.

Większość przedstawionych hipotez ma charakter fakualny. Niektóre z nich wymagają dodatkowego komentarza.

W odniesieniu do hipotezy 5 należy wyjaśnić, że w Polsce działalność pozarolnicza, charakterystyczna dla miejskości, odbywa się głównie w ramach gospodarki uspołecznionej w przeciwieństwie do rolnictwa, w którym przeważa gospodarka nieuspołeczniona.

Z kolei rzemiosło prywatne związane z małymi zakładami jest bardziej rzemiosłem wiejskim niż miejskim, stąd zależność wyrażona hipotezą 7. Jeśli

chodzi o sytuację mieszkaniową, to na obszarach wiejskich dominuje budownictwo prywatne o większej powierzchni mieszkań niż w typowym miejskim budownictwie spółdzielczym, co prowadzi do hipotezy 9. Ze względu na małą gęstość zaludnienia, liczba ludności wiejskiej przypadającej na 1 punkt sprzedaży detalicznej jest niższa niż w przypadku ludności miejskiej, o czym mówi hipoteza 13.

Podzielamy pogląd, że wiejskość i miejskość wyraża się również w krajobrazie osadniczym. Jednak przemiana wiejskości w miejskość nie musi oznaczać przejścia od zabudowy niskiej do wielokondygnacyjnej. Dlatego pomija się element architektoniczny, pozostając tylko przy charakterystyce przestrzennej w kategoriach gęstości zaludnienia i udziału krajobrazu rolniczego (hipoteza 19 i 20).

Na gruncie tak sformułowanych hipotez dotyczących relacji między miejskością a 20 różnymi zmiennymi społeczno-ekonomicznymi przechodzimy do rozpatrzenia nowych zależności między wszystkimi parami zmiennych objaśniających zjawisko miejskości. Testowanie tych zależności odbywa się na podstawie analizy korelacji. Obliczamy $20(20-1) : 2 = 190$ współczynników korelacji.

W badanym zbiorze zależności tylko 18 par zmiennych wykazuje istotne korelacje⁵. Zmienne, które nie wykazują istotnych korelacji eliminujemy ze zbioru. Są to:

- 1) ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym,
- 4) saldo wewnętrznego ruchu wędrownego na 1000 ludności,
- 7) pracujący w rzemiośle prywatnym na 1000 ludności,
- 10) ludność korzystająca z sieci wodociągowej w % ogółu ludności,
- 17) abonenci telewizyjni na 1000 ludności,
- 18) lekarze na 10 tys. ludności,
- 19) gęstość zaludnienia.

W ten sposób dokonujemy redukcji liczby zmiennych objaśniających zjawisko miejskości z 20 do 13.

Następnie sprawdzamy sens merytoryczny 18 istotnych statystycznie układów zależności i spośród nich odrzucamy te, które opisuje współczynnik korelacji o znaku przeciwnym niż zakładano. W rezultacie ustala się 10 zależności, które można uznać za zweryfikowane:

6	<u>+0,803</u>	5
8	<u>+0,910</u>	5
8	<u>+0,589</u>	6
8	<u>+0,490</u>	11
13	<u>+0,467</u>	1

⁵ Wartość krytyczna współczynnika korelacji ustalona dla $n=34$ i $\alpha=0,01$ wynosi 0,437. Jeśli wartość r jest zawarta między $-0,437$ a $+0,437$, to współczynnik korelacji jest nieistotny.

13	<u>-0,476</u>	9
13	<u>-0,460</u>	16
15	<u>+0,720</u>	14
16	<u>-0,722</u>	1
20	<u>0,449</u>	9

Z kolei na podstawie analizy zbioru wyróżnionych układów zależności zmiennych wybieramy najliczniejsze i najsilniej skorelowane podzbiory cech (inaczej wiązki cech). Są to 2 podzbiory cech. Pierwsza wiązka zawiera cechy:

- saldo dojazdów do pracy (cecha 8),
- zatrudnienie w przemyśle uspołecznionym na 1000 ludności (6),
- zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej na 1000 ludności (5),
- ludność korzystająca z sieci kanalizacyjnej w % ogółu ludności (11).

Zależności wewnętrzne w tym podzbiore cech przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Struktura zależności

Cechy	Cechy			
	8	5	6	11
8	x	+0,910	+0,589	+0,490
5		x	+0,803	+0,279
6			x	-0,064
11				x

Ponieważ w podzbiore cecha 11 wykazuje tylko istotną korelację z cechą 8, cechę 11 eliminujemy i redukujemy układ do trzech cech: 8, 5, 6. W ten sposób wyodrębnioną wiązkę interpretujemy ze względu na zawarte w niej cechy jako bazę ekonomiczną miejscowości.

Druga wiązka obejmuje cechy:

- liczba ludności na 1 punkt sprzedaży detalicznej w handlu rynkowym (cecha 13),
- liczba mieszkańców (1),
- przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania w m² na osobę (9),
- księgozbiór biblioteki publicznej w woluminach na 1000 ludności (16).

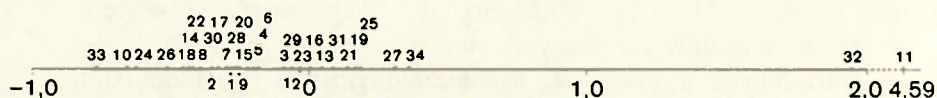
Zależności wewnętrzne w tym podzbiore cech przedstawia tabela 9.

Tabela 9. Struktura zależności

Cechy	Cechy			
	13	1	9	16
13	x	+0,467	-0,476	-0,460
1		x	-0,220	-0,722
9			x	+0,383
16				x

Ponieważ w tym podzbiorze cech występują zarówno dodatnie jak i ujemne zależności, interpretacja całościowa tej drugiej wiązki zmiennych jest trudna i dlatego w dalszej analizie ją pomijamy.

W ten sposób ostatecznie jako jedyną istotną składową kontinuum miejsko-wiejskiego uznajemy wiązkę cech określających bazę ekonomiczną miejscowości. Następnie wartości cech: 8, 5, 6 normalizujemy i obliczamy dla 34 małych miast wskaźniki Perkala (czyli średnią arytmetyczną tych znormalizowanych wartości). Na podstawie kształtowania się wartości tego wskaźnika analizujemy zróżnicowanie miast na skali kontinuum (rys. 3).

Ryc. 3. Rozkład małych miast na skali składowej kontinuum miejsko-wiejskiego
Distribution of small towns on the scale of urban-rural continuum

Małe miasta wykazują bardzo słabe zróżnicowanie w kategoriach bazy ekonomicznej, traktowanej jako składowa kontinuum miejsko-wiejskiego. 32 małe miasta skupione są na jednym krótkim odcinku skali (w przedziale $-0,77; +0,36$). Tylko dwa miasta o funkcjach wysoce wyspecjalizowanych: komunikacyjnej – Zbąszynek i przemysłowej (górnictwo węgla brunatnego) – Kleczew zajmują wyraźnie odrębne pozycje na skali kontinuum. Można więc sklasyfikować małe miasta tylko w 3 klasy: liczną klasę 32-elementową, o przeciętnych wartościach i 2 klasy jednoelementowe o wartościach skrajnych.

Występowanie takiego typu rozkładu małych miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego prowadzi do następujących wniosków:

- 1) zdecydowana większość małych miast ma podobny charakter w kategoriach swojej bazy ekonomicznej,
- 2) słaba dyspersja małych miast na skali kontinuum świadczy o tym, że nie podlegają one zróżnicowanej metamorfozie,
- 3) nie reprezentują one form o charakterze pośrednim i stanowią ciągle klasyczny wzorzec małych miast.

Wyniki analizy korelacyjnej 20 cech, na podstawie których dokonano wyboru i interpretacji wiązki własności kontinuum miejsko-wiejskiego, w pełni potwierdza przeprowadzona równolegle analiza głównych składowych (tab. 10). Główne składowe wyodrębnione z macierzy korelacji dają dość płaską transformację zbioru zmiennych oryginalnych, co oznacza, że całkowita zmienność rozkłada się w znacznym stopniu na większą liczbę składowych. Pierwsza główna składowa wyjaśnia 24,6% całkowitej zmienności, druga główna składowa – 14,4%, pięć kolejnych głównych składowych – 37,5%, a pozostałych 13 głównych składowych – 23,5%. Przy takim rozkładzie zmienności pomiędzy poszczególne składowe do analizy przyjmuje się pierwszą i drugą główną składową.

Na podstawie analizy wartości istotnych współczynników korelacji między

pierwszą główną składową (V_1) a cechami oryginalnymi można stwierdzić, że składowa ta ma charakter złożony. Wykazuje istotne korelacje ($r > 0,43$) zarówno ujemne, jak i dodatnie z 10 zmiennymi (tab. 10). Wśród zmiennych określających pierwszą składową znajdują się wskaźniki tworzące drugą

Tabela 10. Współczynniki korelacji między głównymi składowymi i oryginalnymi zmiennymi

Zmienne	Główne składowe	
	V_1	V_2
1	-0,6644	-0,1509
2	0,4711	-0,2069
3	-0,3995	-0,3893
4	-0,0733	-0,2046
5	-0,2877	0,9045
6	-0,1203	0,8239
7	0,3418	-0,1482
8	-0,3697	0,8323
9	0,6355	0,1257
10	-0,4260	0,2546
11	-0,5681	0,2060
12	0,4378	0,2059
13	-0,7313	-0,3288
14	0,7466	0,0371
15	0,7886	0,1422
16	0,7338	0,2024
17	-0,0880	-0,0374
18	0,2466	0,0230
19	-0,3099	-0,0976
20	0,4354	0,0662

wiązkę. Ponieważ struktura pierwszej głównej składowej jest „rozmyta”, podobnie jak druga wiązka, nie podlega ona interpretacji. Natomiast druga główna składowa (V_2) zawiera przede wszystkim 3 cechy, z którymi jest silnie dodatnio skorelowana i stanowi wyraźny odpowiednik pierwszej wiązki wskaźników, określających bazę ekonomiczną miejscowości.

W świetle uzyskanych wyników trzeba więc sobie zdać sprawę, że składowa bazy ekonomicznej jest jedyną rozpoznawalną złożoną własnością kontinuum miejsko-wiejskiego.

CHARACTERISTICS OF SMALL TOWNS IN THE REGION OF POZNAŃ IN THE LIGHT OF THE CONCEPT OF THE RURAL-URBAN CONTINUUM

Summary

The paper discusses selected properties of small towns in terms of a rural-urban continuum. A rural-urban continuum is viewed as multi-faceted sequence of changes in the properties of settlements (when ordered by size) that determine the degree of their urbanism or rurality. Using the concept of tout urbanism-rurality as a syndrome of demographic, social, economic, infrastructural, and spatial phenomena, an analysis is carried out of small towns (i.e. settlements of under 5,000 population) situated within the region of Poznań. Positions of these towns within the rural-urban continuum are established. It has been found that a significant component of the continuum is a cluster of variables describing the economic base of a settlement. This finding is used to study the differentiation of towns along the scale of the continuum.

ХАРАКТЕРИСТИКА МАЛЫХ ГОРОДОВ ПОЗНАНСКОГО РЕГИОНА И КОНЦЕПЦИЯ СЕЛЬСКО-ГОРОДСКОГО КONTИНУУМ

Резюме

Целью работы является представление свойств малых городов, рассматриваемых с точки зрения так наз. сельско-городского континуум. Сельско-городское континуум рассматривается как многоаспектную последовательность изменений свойств поселенческих единиц, упорядоченных по их восходящей или нисходящей величине, которые в определённой степени определяют сельско-городской характер этих единиц. Опираясь на концепцию сельскости-городскости как синдрома явлений, рассматриваемых в категориях демографических, общественных, экономических, технических и территориальных свойств, проводится анализ малых городов (т.е. городов с населением меньше 5 тысяч жителей), входящих в состав познанской региональной поселенческой системы, и определяется их положение на шкале сельско-городского континуум. Установлено, что существенной слагающей сельско-городского континуум является связка черт, определяющих экономическую базу местности. На этой основе исследуется дифференциация городов на шкале континуум.

ZBIGNIEW RYKIEL

MAŁŻEŃSTWA MIESZANE A INTEGRACJA SPOŁECZNA W REGIONIE KATOWICKIM

WPROWADZENIE

Małżeństwa mieszane rozważano najczęściej w kontekście asymilacji. W literaturze geograficznej pojęcie asymilacji rzadko definiowano, można jednak przyjąć, iż uznawano ją za szczególny przypadek procesu przystosowania społecznego. Z tej perspektywy zakładano więc, że przynależność do specyficznej grupy społecznej jest ważnym elementem przystosowania społecznego. Pojęcie asymilacji sugeruje, że chodzi o przystosowanie grupy mniejszościowej do wzorca kulturowego większości. Kładziono zwłaszcza nacisk na asymilację grupy imigrantów, charakteryzujących się często odrębnością etniczną (Kennedy 1943; Price, Zubrzycki 1962; Clarke 1971; Peach 1980).

W celu rozszerzenia perspektywy teoretycznej, pojęcie *asymilacji* należałoby zastąpić pojęciem *integracji społecznej*, a (etniczną) *grupę mniejszościową* rozpatrywać w kategoriach grupy *kulturowej*, *regionalnej*, *społecznej* lub *społeczno-terytorialnej*. Podczas gdy pojęcie *asymilacji* zakłada przystosowanie się grupy mniejszościowej do wzorca kulturowego większości, pojęcie *integracji społecznej* implikuje wzajemne dostosowywanie się mniejszości i większości. W rezultacie może się wytworzyć nowy wzorzec kulturowy, zawierający niektóre elementy wzorców kulturowych zarówno większości, jak i mniejszości.

Małżeństwa mieszane są istotnym miernikiem integracji społecznej (Domański 1970) lub nawet struktury społecznej w ogóle (Besher 1962). Poślubianie przedstawicieli odmiennych grup społecznych wskazuje na przełamanie zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych barier między odpowiednimi grupami społecznymi, jeśli takie bariery istniały; odnosi się to nie tylko do samych małżonków, lecz również do ich środowiska społecznego (rodzin, grup społecznych itp.), z którymi małżonkowie ci są związani emocjonalnie, a często również uzależnieni od nich materialnie (Mrozek 1964). Zawieranie nawet sporadycznych małżeństw mieszanych może więc być symptomem integracji nie tylko jednostek, lecz również szerszych grup społecznych, których jednostki te są członkami.

OBSZAR BADANY

Region katowicki, niezależnie od tego, czy pod tym terminem będzie się rozumieć funkcjonalny region miejski, czy aglomerację miejską położoną w jego centrum, był przez cały XIX w. podzielony granicami zaborowymi na trzy części: Górny Śląsk na zachodzie, w części pruskiej; Zagłębie Dąbrowskie na północnym wschodzie, w części rosyjskiej; i okręg zachodniokrakowski na południowym wschodzie, w części austriackiej. Ponieważ rewolucja przemysłowa i kapitalistyczny rozwój gospodarczy dokonały się w tym właśnie czasie, ówczesne granice państwowe ukształtowały się jako bariery przestrzenne, oddziałujące na powiązania społeczne. Dokonało się to tym łatwiej, że granica między Górnym Śląskiem a pozostałą częścią badanego obszaru pokrywała się z tradycyjną granicą dzielnicową między Śląskiem a Małopolską, która to ustaliła się w tym miejscu w XV w.

Stabilność granic państwowych w okresie rewolucji przemysłowej i kapitalistycznego rozwoju gospodarczego przyczyniła się do ukształtowania się w badanym regionie poszczególnych grup społeczno-terytorialnych czy regionalnych grup kulturowych. Grupa regionalna *Krakowiaków*, która przed rozbiorem Polski pod koniec XVIII w. zamieszkiwała rozległy obszar zachodniej Małopolski (na wschód od granicy Śląska), zawężiła się do zaboru austriackiego, podczas gdy rozwój przemysłu w Zagłębiu Dąbrowskim spowodował uformowanie się (pod)regionalnej grupy *Zagłębiaków*. W tym samym czasie grupę regionalną Górnoślązaków zaczęto w potocznej terminologii polskiej określać po prostu mianem *Ślązaków*, co było odzwierciedleniem historycznego procesu germanizacji Dolnego Śląska. Ponieważ Górny Śląsk był największą, najludniejszą i najsilniej uprzemysłowioną częścią regionu katowickiego, ten ostatni nazywano potocznie *Górnym Śląskiem* od czasu odrodzenia się Polski w 1918 r. i odzyskania początkowo (w 1922 r.) części, a następnie (w 1945 r.) całego Górnego Śląska.

Masowe przesiedlenia ludności po II wojnie światowej objęły – w zakresie zainteresowań niniejszego opracowania – Polaków z byłej Galicji Wschodniej (przekazanej Związkowi Radzieckiemu) i Niemców ze Śląska do Niemiec. Warto podkreślić, że repatriacja na Górnym Śląsku nie objęła zasadniczo podstawowej masy klasy robotniczej, ta bowiem była w większości narodowości polskiej, objęła natomiast klasę średnią (i ewentualnie wyższą). Klasa średnia z byłej Galicji Wschodniej, tj. głównie inteligencja i drobnomieszczaństwo lwowskie, po przesiedleniu do miast górnośląskich nie chciała i zapewne subiektywnie nie potrafiła przystosować się do górnośląskiego, a więc m. in. robotniczego, wzorca kulturowego. Jest to jeden z powodów analizowania procesu społecznego w kategoriach *integracji społecznej* (a nie *asymilacji*) dokonującego się wówczas w badanym regionie.

Poza tym region katowicki, jako najsilniej uprzemysłowiony w Polsce mający wiele wolnych miejsc pracy, przyciągał licznych imigrantów spoza regionu. Przybyszów przyciągał nie tyle sam Górny Śląsk, ile raczej region

katowicki jako całość, który jednak postrzegano jako „Górny Śląsk”. Będąc pod wrażeniem tego regionu, przybysze byli otwarci na oddziaływanie miejscowego wzorca kulturowego; ponieważ jednak byli oni bardzo liczni i przynosili ze sobą odmienne wzorce kulturowe, nie byli akceptowani przez ludność miejscową. Pojęcie *integracji* wydaje się tu ponownie bardziej użyteczne od pojęcia *asymilacji*; ponieważ liczni imigranci stanowili problem dla wszystkich grup społeczno-terytorialnych w regionie, tj. Ślązaków, Zagłębiaków, Krakowiaków, a nawet częściowo już zintegrowanych repatriantów, grupy te integrowały się wzajemnie łatwiej niż gdyby nie istniała wspólna ich opozycja wobec imigrantów.

Celem niniejszego opracowania jest analiza integracji autochtonicznych grup społeczno-terytorialnych w regionie katowickim na podstawie małżeństw mieszanych między nimi. Analiza taka wydaje się istotna ze względu na stwierdzoną trwałość efektu granicznego. Ten efekt graniczny, a więc wyraźne osłabienie powiązań społecznych na linii dawnych granic, ma swe źródło w odmiennościach kulturowych, wynikających z odmiennych doświadczeń historycznych Ślązaków, Zagłębiaków i Krakowiaków. Te odmienności kulturowe przejawiały się do niedawna w odmiennych systemach wartości, zwłaszcza w stosunku do państwa, narodu polskiego, ruchów rewolucyjnych, ładu społecznego, gospodarności i higieny (Hartshorne 1933; Rykiel 1985b), co spowodowało odmienne preferencje i dyspreferencje przestrzenne oraz uzewnętrzniało się we wzajemnej antypatii (Rykiel 1984, 1985a,c).

BAZA DANYCH

Przedstawiony powyżej cel badania był łatwy do osiągnięcia w teorii, lecz trudniejszy w praktyce. Aby zbadać małżeństwa mieszane między Górnoślazakami, Zagłębiakami i ludnością okręgu zachodniokrakowskiego, należy zidentyfikować te grupy kulturalne w regionie. Kategorii tych nie można jednak zidentyfikować ani na podstawie danych spisowych, ani ksiąg małżeństw. Było więc konieczne utożsamienie tych grup społeczno-terytorialnych z ich terytoriami. Terytorialność określono na podstawie miejsca zamieszkania oraz alternatywnie – miejsca urodzenia. Zdawano sobie wprawdzie sprawę ze wskazywanych w literaturze (Price, Zubrzycki 1962) trudności wnioskowania o przynależności do grupy kulturowej na podstawie miejsca urodzenia, zdecydowano się jednak na taki tok rozumowania z braku lepszej możliwości. Jako bazę danych przyjęto więc, podobnie jak to robili inni badacze (Clarke 1971; Peach 1980), księgi małżeństw, zawierające akta małżeństw zawartych w danym roku w danym Urzędzie Stanu Cywilnego.

Przeanalizowano akta małżeństw wystawione w 1962 i 1978 r. w 29 miastach regionu katowickiego istniejących w 1978 r. w ich każdorazowych granicach. Na liczbę tę składają się wszystkie miasta okręgu zachodniokrakowskiego, prawie wszystkie miasta Zagłębia Dąbrowskiego (z wyjątkiem trzech miast na północnym skraju Zagłębia, leżące poza woj. katowickim) i 16 miast z

tej części Górnego Śląska, która składa się na aglomerację miejską (tab. 1). Ograniczenie analizy do miast można usprawiedliwić wysokim stopniem urbanizacji badanego regionu (88% ludności miejskiej w woj. katowickim).

Tabela 1. Podstawowe cechy regionu katowickiego

Strefy badane	Miasta 1978		1962		Ludność miejska			
	liczba	%	tys.	%	1978 tys.	%	1983 tys.	%
Górny Śląsk	16	55	1446	77,0	1854	72,4	1950	72,0
Zagłębie Dąbrowskie	8	28	318	17,0	548	21,4	583	21,5
Okręg zachodniokrakowski	5	17	113	6,0	160	6,2	176	6,5
Razem	29	100	1877	100,0	2562	100,0	2709	100,0

Przy analizie akt, małżeństw przyjęto, że małżeństwem mieszanym jest związek między osobami pochodzącymi z różnych miast badanego regionu. Związku nie uznawano za małżeństwo mieszane, jeśli co najmniej jedno z małżonków pochodziło spoza regionu lub miejscowości w regionie nie będącej miastem, lub jeśli oboje partnerzy pochodzili z tego samego miasta w regionie, lub jeśli związek został zawarty poza miastami regionu. Zgodnie z Ustawą o Aktach Stanu Cywilnego, małżeństwo powinno być zawarte w miejskim lub gminnym Urzędzie Stanu Cywilnego właściwym dla miejsca zamieszkania jednego z małżonków. Właściwe urzędy mogą wydać i często wydają zezwolenia na zawarcie małżeństwa gdzie indziej, jednakże większość zezwoleń w regionie katowickim dotyczy małżeństw zawieranych w sąsiednim mieście. Można szacować, że analiza akt małżeństw objęła 95% faktycznych małżeństw osób z regionu katowickiego.

Jak już wspomniano, jako osoby „pochodzące” z danego miasta przyjęto osoby mieszkające w tym mieście lub, alternatywnie, osoby w nim urodzone. Na podstawie tych dwóch cech utworzono dwie niezależne kohorty małżonków dla każdego przekroju czasowego. Na podstawie tak zestawionych danych nie była zatem możliwa analiza klasy osób o znanym zarówno miejscu urodzenia, jak i miejscu zamieszkania.

ANALIZA REGIONALNA

Jak wynika z tabeli 2, ogólne proporcje małżeństw mieszanych dotyczących poszczególnych części (stref) regionu katowickiego są związane z wielkością tych stref (tab. 1). W 1962 r. liczby bezwzględne małżeństw mieszanych między Górnym Śląskiem a każdą z trzech stref regionu były większe w kategoriach miejsc zamieszkania małżonków niż miejsc ich urodzenia, w 1978 r. natomiast proporcje te były odwrotne. Sugeruje to, że to, co określono tu mianem małżeństw mieszanych, odnosiło się w 1962 r. bardziej do zbiorowości miejskich, z których pochodzili małżonkowie, niż do odpowiednich grup

Tabela 2. Małżeństwa mieszane między partnerami z miast regionu katowickiego

Małżeństwa mieszane	z partnerami z miast							
	górnosła- skich		dąbrowskich		zachodnio- krakowskich		razem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1962 r. wg miejsc zamieszkania małżonków:								
Górny Śląsk	3876	93,1	256	6,1	32	0,8	4164	100,0
Zagłębie								
Dąbrowskie	256	34,2	480	64,1	13	1,7	749	100,0
Okręg								
zachodniokrakowski	32	22,7	13	9,2	96	68,1	141	100,0
1962 r. wg miejsc urodzenia małżonków:								
Górny Śląsk	3176	94,4	163	4,8	27	0,8	3366	100,0
Zagłębie								
Dąbrowskie	163	32,6	326	65,2	11	2,2	500	100,0
Okręg zachodnio- krakowski	27	38,6	11	15,7	32	45,7	70	100,0
1978 r. wg miejsc zamiesz- kania małżonków:								
Górny Śląsk	6005	89,8	590	8,8	90	1,4	6685	100,0
Zagłębie								
Dąbrowskie	590	31,2	1258	66,6	41	2,2	1889	100,0
Okręg zachodnio- krakowski	90	25,2	41	11,5	226	63,3	357	100,0
1978 r. wg miejsc urodzenia małżonków:								
Górny Śląsk	7542	90,6	670	8,0	113	1,4	8325	100,0
Zagłębie								
Dąbrowskie	670	35,8	1132	60,6	67	3,6	1869	100,0
Okręg zachodnio- krakowski	113	23,6	67	14,0	298	62,4	478	100,0

regionalnych; w 1978 r., zależność ta była odwrotna. Implikuje to postęp integracji społecznej między badanymi strefami w ciągu analizowanych 16 lat. Zagłębie Dąbrowskie wykazuje podobny układ małżeństw mieszanych, z tą jednak różnicą, że również w 1978 r. małżeństwa mieszane w ramach Zagłębia były częstsze w kategoriach miejsc zamieszkania małżonków niż ich miejsc urodzenia. Okręg zachodniokrakowski wykazuje układ analogiczny do górnośląskiego.

Wnioskowanie oparte na liczbach bezwzględnych może być jednak mylące z powodu różnych wielkości całkowitych małżeństw mieszanych analizowanych w każdej z czterech podmacierzy tabeli 2. Można sądzić, iż ściślejsze wyniki da analiza wielkości względnych.

Z tego punktu widzenia 90% małżeństw mieszanych zawartych przez osoby pochodzące z Górnego Śląska to małżeństwa z partnerami z innych miast tej

samej strefy regionu katowickiego. Liczba ta znacznie przewyższa udział strefy górnośląskiej w całkowitej liczbie ludności regionu (tab. 1). Udział małżeństw mieszanych z partnerami pochodzącymi z miast pozostałych dwóch stref wzrósł znacznie w badanym okresie, lecz mimo to nie osiągnął nawet 10%. W obu przekrojach czasowych udział małżeństw mieszanych z partnerami z Zagłębia Dąbrowskiego według miejsc zamieszkania był wyższy od tego udziału według miejsc urodzenia, chociaż różnica ta zmniejszyła się w czasie. Towarzyszyła temu przewaga małżeństw mieszanych według miejsc urodzenia małżonków nad małżeństwami według ich miejsc zamieszkania w ramach Górnego Śląska. Sugeruje to, iż znaczna część małżeństw mieszanych osób pochodzących z Górnego Śląska dotyczyła partnerów z tej samej (tj. górnośląskiej) grupy regionalnej, niezależnie od miejsca ich zamieszkania.

Zagłębie Dąbrowskie charakteryzuje się stałą proporcją między małżeństwami mieszanymi z partnerami z tej samej strefy a małżeństwami z partnerami z Górnego Śląska; te pierwsze stanowią około 2/3, a te drugie – około 1/3 wszystkich małżeństw mieszanych dotyczących Zagłębia, przy nieistotnym, chociaż rosnącym w czasie, udziale małżeństw z partnerami z okręgu zachodniokrakowskiego. W 1962 r. udział małżeństw mieszanych z partnerami z Górnego Śląska według miejsc zamieszkania był większy od ich udziału według miejsc urodzenia, w 1978 r. natomiast proporcja ta była odwrotna. Towarzyszyła temu przeciwna tendencja dotycząca małżeństw mieszanych w ramach Zagłębia. Taki układ małżeństw mieszanych osób pochodzących z Zagłębia Dąbrowskiego wskazuje więc, jak można sądzić, postęp integracji społecznej z górnośląską grupą regionalną niezależnie od miejsca zamieszkania jej przedstawicieli.

Spośród małżeństw mieszanych osób przechodzących z okręgu zachodniokrakowskiego około 2/3 stanowią małżeństwa z partnerami z tej samej strefy, około 1/4 – z Górnego Śląska, a około 1/10 – z Zagłębia Dąbrowskiego. W 1962 r. istniała znaczna przewaga małżeństw mieszanych z partnerami z Górnego Śląska według miejsc urodzenia nad małżeństwami według miejsc zamieszkania, w 1978 r. natomiast przewaga ta została zniwelowana, a nawet nieco odwrócona. Sugeruje to zatrzymanie procesu integracji społecznej, wyraźnego w 1962 r., z górnośląską grupą regionalną. Zasugerowana wyżej silna integracja może być jednak złudna, zważywszy, jak niewielkie liczby bezwzględne ilustrują małżeństwa mieszane osób pochodzących z okręgu zachodniokrakowskiego (tab. 2). W przypadku małżeństw mieszanych z partnerami z Zagłębia Dąbrowskiego natomiast małżeństwa według miejsc urodzenia przeważały w obu analizowanych przekrojach czasowych nad małżeństwami według miejsc zamieszkania. W rezultacie wśród małżeństw mieszanych w ramach okręgu zachodniokrakowskiego w obu przekrojach czasowych przeważały małżeństwa według miejsc zamieszkania nad małżeństwami według miejsc urodzenia, chociaż tendencja ta była wyraźniejsza w 1962 r.

W celu uzyskania precyzyjniejszego miernika integracji społecznej niż zwykle wartości procentowe, obliczono skalowaną proporcję obserwowanych

do oczekiwanych małżeństw mieszanych i posłużono się metodą zaproponowaną przez C. Peacha (1980). Wartości oczekiwane obliczono na podstawie rozkładów marginalnych w tablicach liczb losowych. Małżeństwa mieszane osób pochodzących z Górnego Śląska stanowiły np. 82% całkowitej liczby analizowanych małżeństw mieszanych w 1962 r. według miejsc zamieszkania (tab. 2). Na podstawie rozkładu losowego można zatem oczekiwać, iż 82% małżeństw mieszanych każdej z badanych grup społeczno-terytorialnych będzie zawartych z partnerami mieszkającymi na Górnym Śląsku. Następnie obliczono skalowaną proporcję obserwowanych do oczekiwanych małżeństw mieszanych według wzoru:

$$r_{(s)} \frac{i_0 - \alpha i_e}{\alpha i_{\max} - \beta i_e} + 1, \quad 0 \leq r_{(s)} \leq 2,$$

gdzie: i_0 – obserwowane małżeństwa mieszane; i_e – oczekiwane małżeństwa mieszane; i_{\max} – maksymalnie możliwą liczbą małżeństw mieszanych dla danej grupy społeczno-terytorialnej.

$\alpha = 1$, jeśli $i_0 \geq i_e$; $\alpha = 0$, jeśli $i_0 < i_e$; $\beta = 1$, jeśli $\alpha = 1$; $\beta = -1$, jeśli $\alpha = 0$.

Jeśli skalowana proporcja jest mniejsza od jedności, należy ją interpretować jako tę część oczekiwanych małżeństw mieszanych, którą stanowią małżeństwa obserwowane. Jeśli proporcja ta jest równa lub większa od jedności, cyfry po przecinku dziesiętnym należy interpretować jako tę część możliwej nadwyżki małżeństw mieszanych, która przewyższa liczbę małżeństw oczekiwanych.

Dla Górnego Śląska wielkość skalowanych proporcji małżeństw mieszanych w ramach tej strefy badanego regionu są wyższe niż 1,5, przewyższając więc one znacznie wielkości oczekiwane we wszystkich czterech analizowanych kategoriach (tab. 3). Wielkości skalowanych proporcji małżeństw z partnerami z dwóch pozostałych stref są bardzo niskie, z czego tylko dwie wielkości dotyczące małżeństw z partnerami z Zagłębia Dąbrowskiego są nieco wyższe.

Dla Zagłębia Dąbrowskiego wielkości skalowanych proporcji małżeństw mieszanych w ramach tej strefy są wyższe niż 1,5, z partnerami z Górnego Śląska są one wyższe niż 1,1, z partnerami z okręgu zachodniokrakowskiego są one natomiast niższe niż 0,2. Wielkość skalowanej proporcji małżeństw z partnerami z Górnego Śląska według miejsc urodzenia przewyższała wielkość proporcji według miejsc zamieszkania w 1978 r., co w zestawieniu z odwrotnym układem małżeństw mieszanych w ramach Zagłębia sugeruje względną integrację z górnośląską grupą regionalną. Odmienne wyglądało to natomiast w 1962 r. Również w przypadku małżeństw z partnerami z okręgu zachodniokrakowskiego powiązania według miejsc urodzenia przeważają nad powiązaniem według miejsc zamieszkania, wielkości skalowanych proporcji małżeństw mieszanych były jednak znacznie niższe od oczekiwanych.

Dla okręgu zachodniokrakowskiego wielkości skalowanych proporcji małżeństw mieszanych są większe od jedności dla małżeństw z partnerami ze wszystkich trzech stref regionu we wszystkich czterech analizowanych katego-

Tabela 3. Skalowana proporcja obserwowanych od oczekiwanych małżeństw mieszanych

Małżeństwa mieszane	z partnerami pochodzącymi z		
	Górnego Śląska	Zagłębia Dąbrowskiego	okręgu zachodniokrakowskiego
1962 r. wg miejsc zamieszkania małżonków:			
Górny Śląsk	1,62	0,08	0,01
Zagłębie Dąbrowskie	1,23	1,58	0,12
Okręg zachodniokrakowski	1,20	1,06	1,67
1962 r. wg miejsc urodzenia:			
Górny Śląsk	1,62	0,06	0,01
Zagłębie Dąbrowskie	1,23	1,60	0,17
Okręg zachodniokrakowski	1,37	1,14	1,45
1978 r. wg miejsc zamieszkania małżonków:			
Górny Śląsk	1,59	0,12	0,02
Zagłębie Dąbrowskie	1,13	1,58	0,10
Okręg zachodniokrakowski	1,22	1,08	1,62
1978 r. wg miejsc urodzenia małżonków:			
Górny Śląsk	1,57	0,10	0,02
Zagłębie Dąbrowskie	1,22	1,52	0,20
Okręg zachodniokrakowski	1,20	1,10	1,61

riach. W 1962 r. powiązania według miejsc urodzenia przeważały nad powiązaniem według miejsc zamieszkania w przypadku małżeństw mieszanych z partnerami z Górnego Śląska i z Zagłębia Dąbrowskiego, małżeństwa mieszane w ramach okręgu zachodniokrakowskiego charakteryzowały się natomiast odwrotną zależnością. Sugeruje to faktyczną integrację społeczną z Górnoślązakami i Zagłębiakami jako grupami społeczno-terytorialnymi. W 1978 r. różnice między wielkościami skalowanych proporcji małżeństw mieszanych według miejsc urodzenia i miejsc zamieszkania były natomiast nieznaczne.

Ogólnie można stwierdzić, że układ przestrzenny małżeństw mieszanych w regionie katowickim ujawnia strukturę hierarchiczną trzech części analizowanego obszaru. Zasadniczy trzon regionu tworzy jego część górnośląska, reprezentująca względnie odosobnioną społeczność regionalną. Międzystrefowe powiązania Górnego Śląska stanowią większą część małżeństw mieszanych w regionie niż można tego oczekiwać po względnej wielkości tej strefy, mierzonej liczbą jej ludności. Ze strefą tą integruje się Zagłębie Dąbrowskie. Małżeństwa mieszane między tymi dwiema strefami, które nie mają większego znaczenia dla strefy górnośląskiej, stanowią istotną część powiązań Zagłębia Dąbrowskiego. Okręg zachodniokrakowski, zajmujący najniższą pozycję hie-

rarchiczną w regionie katowickim, integruje się z pozostałymi dwiema strefami regionu, zwłaszcza jednak z górnośląską. Obie te strefy odgrywają znaczną rolę w powiązaniach okręgu zachodniokrakowskiego, małżeństwa mieszane z partnerami z tego okręgu są natomiast nieistotne z punktu widzenia pozostałych stref.

ANALIZA LOKALNA

Szczegółowszą analizę przeprowadzono dla Bytomia, miasta górnośląskiego odzyskanego przez Polskę w 1945 r., położonego w północno-zachodniej części aglomeracji katowickiej. Bytom, liczący 238 100 mieszkańców w 1983 r., charakteryzuje się stagnacją demograficzną od lat sześćdziesiątych. Rzeczywisty ubytek ludności, do którego przyczynia się znaczna emigracja do RFN, jest wyrównywany jedynie przez rozszerzanie granic administracyjnych miasta. Powojenna struktura społeczno-terytorialna zbiorowości miejskiej Bytomia charakteryzuje się znaczną heterogenicznością. Podstawowe elementy tej struktury stanowią: 1) miejscowa ludność górnośląska, która w 1948 r. stanowiła 39% ludności miasta w wieku 5 lat i starszym (Knobelsdorf 1967); 2) repatrianci z byłej Galicji Wschodniej, głównie ze Lwowa; 3) reemigranci z zachodnich Niemiec, głównie z Westfalii i Nadrenii, które stanowiły tradycyjny obszar docelowy emigracji ekonomicznej z Górnego Śląska od czasów rewolucji przemysłowej; 4) reemigranci z Francji i Belgii, dokąd kierowała się emigracja górników polskich w okresie międzywojennym; 5) powojenni osadnicy z południowo-wschodniej Polski. Według danych z 1950 r., udział poszczególnych grup społeczno-terytorialnych ludności Bytomia był następujący: ludność miejscowa 54%, repatrianci ze Związku Radzieckiego 15%, repatrianci i reemigranci z innych krajów 4%, osadnicy z ziem polskich 27% (Kosiński 1973/78).

Badanie oparto na analizie ksiąg małżeństw z 1962 r. i 1978 r. w Urzędzie Stanu Cywilnego w Bytomiu. Małżeństwa mieszane osób pochodzących z Bytomia analizowano w stosunku do partnerów pochodzących z pięciu obszarów: 1) górnośląskich miast aglomeracji katowickiej, co odpowiada strefie górnośląskiej z analizy regionalnej, bez Bytomia; 2) miast Zagłębia Dąbrowskiego, odpowiadających strefie dąbrowskiej w analizie regionalnej; 3) dawnych kresów wschodnich, tj. obszarów przekazanych po wojnie Związkowi Radzieckiemu; 4) obu państw niemieckich; 5) innych krajów. W dwóch analizowanych przekrojach czasowych nie zanotowano małżeństw z partnerami pochodzącymi z okręgu zachodniokrakowskiego. Sumę małżeństw zawartych z partnerami z tych pięciu stref przyjęto za 100%, chociaż nie wyczerpywało to wszystkich małżeństw z partnerami z innych miast (a więc, według przyjętej tu definicji, *małżeństw mieszanych*), jakie zanotowano w Urzędzie Stanu Cywilnego w Bytomiu (tab. 4). Ponieważ badano małżeństwa mieszane tylko jednej grupy społeczno-terytorialnej, nie można było obliczyć oczekiwanych wielkości małżeństw mieszanych zgodnie z metodą przyjętą w analizie regional-

Tabela 4. Wybrane małżeństwa mieszane bytomian

Jednostki przestrzenne	1962 r.		1978 r.	
	wg miejsca urodzenia (%)	wg miejsca zamieszka- nia (%)	wg miejsca urodzenia (%)	wg miejsca zamieszka- nia (%)
Górnośląskie miasta aglomeracji katowickiej	77,2	90,4	86,8	79,0
Miasta Zagłębia Dąbrowskiego	3,5	5,5	6,1	9,6
Dawne kresy wschodnie	8,3	0,5	3,3	0,6
Niemcy	5,3	2,3	2,3	7,6
Inne kraje	5,7	1,3	1,5	2,9
Razem % osób	100,0 228	100,0 219	100,0 393	100,0 342

-nej, a zatem nie obliczano również skalowanej proporcji obserwowanych do oczekiwanych małżeństw mieszanych.

Małżeństwa bytomian z partnerami z pozostałych analizowanych miast górnośląskich stanowiły ponad 3/4 wszystkich uwzględnionych małżeństw mieszanych w obu przekrojach czasowych. W badanym okresie można zauważyć względny spadek liczby małżeństw mieszanych według miejsc zamieszkania partnerów i związany z tym wzrost według miejsc urodzenia. Względne znaczenie małżeństw mieszanych według miejsc urodzenia w stosunku do małżeństw według miejsc zamieszkania wzrosło o 31 punktów procentowych. Implikuje to znaczny wzrost stopnia integracji z górnośląską grupą regionalną. Ponieważ jednak niniejsza analiza jest analizą systemu zamkniętego, pociąga to za sobą spadek stopnia integracji z pozostałymi grupami społeczno-terytorialnymi jako całością. Bytom jednak sam jest również miastem górnośląskim, wzrost stopnia integracji z górnośląską grupą społeczno-terytorialną oznacza zatem wzrost stopnia integracji w ramach swej własnej grupy, a więc nasilenie się dezintegracji wobec grup pozostałych.

Liczba małżeństw bytomian z partnerami z miast Zagłębia Dąbrowskiego wzrosła trzykrotnie w kategoriach bezwzględnych i dwukrotnie w kategoriach względnych. Względne znaczenie tych małżeństw przesunęło się z piątej, ostatniej, pozycji według miejsc urodzenia małżonków, którzy pobrali się w 1962 r., na drugie miejsce w 1978 r. Z drugiej jednak strony udział tych małżeństw w całości analizowanych małżeństw mieszanych bytomian nie osiągnął nawet 10%. W obu przekrojach czasowych znacznie częstsze były małżeństwa z partnerami z Zagłębia według miejsc ich zamieszkania niż według miejsc ich urodzenia, co wskazuje, że wzrost stopnia integracji społecznej odnosi się w większym stopniu do zbiorowości miejskich Zagłębia niż do (pod)regionalnej grupy Zagłębiaków.

Dla małżeństw z partnerami z dawnych kresów wschodnich jest charakterystyczna bardzo znaczna przewaga powiązań według miejsc urodzenia nad powiązaniem według miejsc zamieszkania, co wskazuje, że chodzi tu o repatria-

ntów. Względne zmniejszenie się udziału małżeństw z tą grupą społeczno-terytorialną implikuje spadek jej względnego znaczenia w Bytomiu, spadek wielkości bezwzględnych zawartych małżeństw wskazuje natomiast na starzenie się, a następnie wymieranie tej grupy regionalnej w ciągu badanego okresu.

Interesująca jest analiza małżeństw bytomian z partnerami pochodzącymi z Niemiec. W 1962 r. małżeństwa mieszane według miejsc urodzenia partnerów przeważały nad małżeństwami według miejsc zamieszkania, w 1978 r. natomiast zdecydowanie dominowały małżeństwa mieszane według miejsc zamieszkania. Oznacza to, że w 1962 r. poślubiano przede wszystkim partnerów urodzonych w Niemczech, lecz tam nie mieszkających, a więc repatriantów i reemigrantów, podczas gdy w 1978 r. częstsze były małżeństwa z osobami mieszkającymi w Niemczech, które się tam nie urodziły. Szczegółowa analiza wykazała, że kategoria ta obejmuje emigrantów urodzonych na Górnym Śląsku. Poślubienie partnera z tej grupy mogło ułatwić emigrację do RFN. Z punktu widzenia poszczególnych osób była to kontynuacja zachowań przestrzennych (o motywacjach ekonomicznych i wiekowych tradycjach), które jednak w latach siedemdziesiątych mogły dojść do skutku wyłącznie w ramach akcji tzw. łączenia rodzin między Polską a RFN. Dane z 1962 r. wskazują zatem integrację społeczną, podczas gdy dane w 1978 r. ujawniają dezintegrację.

Podobne tendencje można zauważyć w układzie małżeństw z partnerami z „innych krajów”, zwłaszcza z Francji. Szczegółowa analiza wykazała, że w tym wypadku integracja reemigrantów była skuteczniejsza, a zatem tendencje proemigracyjne nie tak wyraźne.

Ogólnie, w zbiorowości miejskiej Bytomia można zauważyć symptomy dezintegracji społecznej. Małżeństwa mieszane zawiera się głównie z partnerami pochodzenia górnośląskiego, w tym z emigrantami, co ma ułatwić zamierzoną emigrację. Jak wykazały inne badania (Rykiel 1984), przyczyną tendencji izolacjonistycznych jest frustracja spowodowana odczuwaną jakością życia, zwłaszcza degradacją środowiska naturalnego, niezadowolającą infrastrukturą społeczną i nieakceptowanymi stosunkami społecznymi.

ZAKOŃCZENIE

Analiza małżeństw mieszanych w rejonie katowickim umożliwia wykazanie ogólnych tendencji integracji społecznej w tym regionie. Tendencja integracji społecznej działa na co najmniej trzech szczeblach. Na szczeblu krajowym zaznacza się tendencja integracji zbiorowości społecznej regionu katowickiego, a zwłaszcza górnośląskiej społeczności regionalnej, ze społeczeństwem narodowym; w procesie tym należy szczególnie podkreślić rolę ludności napływowej do regionu. Na szczeblu uwidoczni się tendencja integracji Zagłębiaków, ludności okręgu zachodniokrakowskiego, a także innych peryferyjnych podregionalnych grup społeczno-terytorialnych, nie analizowanych w niniejszym opracowaniu, z górnośląskim rdzeniem regionu katowickiego. Na szczeblu lokalnym ludność napływowa zmierza ku integracji z ludnością miejscową przez przyjęcie jej

wzorca kulturowego. W przypadku przyjmowania górnośląskiego wzorca kulturowego – z jego antypatiami społecznymi i dyspreferencjami przestrzennymi – może to jednak prowadzić do dezintegracji na szczeblu regionalnym (Rykiel 1985 c).

Tendencje dezintegracyjne są zasadniczo wynikiem dziedzictwa historycznego, w tym barier przestrzennych. Analiza izolacjonizmu górnośląskiej grupy regionalnej nie może abstrahować od faktu, że Górny Śląsk, mimo że etnicznie polski, nie należał do państwa polskiego od XIV do połowy XX w. Analizy zachowań przestrzennych górnośląskiej grupy regionalnej, zorientowanych na Niemcy Zachodnie, nie można z kolei oderwać od stuletniej tradycji *Ostflucht* w państwie prusko-niemieckim. Fakt, że współczesne tendencje dezintegracyjne w regionie katowickim mają swe źródła w przeszłości historycznej, nie oznacza jednak, że w powojennej historii Polski nie było przyczyn usprawiedliwiających, czy wręcz racjonalizujących, nieufność górnośląskiej grupy regionalnej wobec wszelkich przybyszów z zewnątrz i wszelkich nowości społeczno-ekonomicznych (Misztal 1984).

Zidentyfikowana w niniejszym opracowaniu jednoznaczna tendencja integracji okręgu zachodniokrakowskiego z pozostałymi dwiema badanymi strefami regionu katowickiego, a zwłaszcza z górnośląską, może wynikać z analizy badanego regionu w kategoriach systemu zamkniętego. Szczegółowe badania wykazały (Rykiel 1988), że liczne małżeństwa mieszane wiążą okręg zachodniokrakowski z Krakowem, znaczna zaś część powiązań tego okręgu z Górnym Śląskiem przypada na samo Jaworzno – najbardziej wysunięte miasto okręgu. Ten ostatni przypadek kwestionuje odpowiedniość stref zidentyfikowanych na podstawach historycznych jako podstawowych jednostek przestrzennych, w ramach których domykają się procesy integracyjne. Szczegółowa analiza wykazała, że rzeczywistymi jednostkami podstawowymi domykającymi procesy integracji społecznej były – nie istniejące już obecnie – powiaty. Ponieważ jednak granice powiatów nie naruszały zasadniczo historycznych barier przestrzennych, nie ma podstaw, by wnosić, że bariery te nie mają obecnie znaczenia; należy jedynie stwierdzić, że jednostki przestrzenne określane wyłącznie przebiegiem barier przestrzennych są zbyt heterogeniczne, by tworzyć jednostki przestrzenne odpowiednie do analizy powiązań społecznych.

Analizę przedstawioną w niniejszym opracowaniu warto by rozszerzyć o próbę identyfikacji układu, w którym domyka się większość małżeństw w badanym regionie. Chodziłoby tu o identyfikację miejsca nawiązywania kontaktów prowadzących do małżeństwa. Można postawić hipotezę, iż wykazane względne domknięcie górnośląskiej grupy regionalnej wynika z faktu, że małżeństwa w tej grupie mogą się wiązać z kontaktami nawiązywanymi w miejscu zamieszkania, a więc mieć zasadniczo podłoże lokalne, podczas gdy dla pozostałych grup społeczno-terytorialnych istotnym polem kontaktów może być miejsce pracy lub nauki. Chodziłoby zatem o identyfikację szansy kontaktu w ramach danej zbiorowości. Rozszerzenie analizy w przedstawionym wyżej kierunku wymagałoby jednak odrębnych badań.

INTERMARRIAGE AND SOCIAL INTEGRATION IN THE KATOWICE REGION

Summary

Interrelations between the notions of assimilation and social integration are discussed in the paper, for it is in this context that intermarriage has most often been analysed. Intermarriages in the Katowice region, considered as a superimposed region, are investigated. The mechanism for the formation of the main socio-spatial groups in this region is provided. Results of both a regional and a local (a case of the city of Bytom) analyses are presented. Three levels are identified on which the process of social integration occurs, i.e. the national, regional and local. A contradiction, at least potential, is identified between the social integration *of* individual local communities and that *within* those communities. It is also concluded that it is insufficient to take the nineteenth-century international boundaries as the mere spatial barriers for social integration, for it was poviats, i.e. the county-level units, that formed basic areal units of the processes under analysis.

СМЕШАННЫЕ БРАКИ И СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В КАТОВИЦКОМ РАЙОНЕ

Резюме

В статье проанализированы взаимные связи понятий ассимиляция и социальная интеграция, так как именно в таком контексте чаще всего анализировались смешанные браки. Эмпирическим исследованиям были подвергнуты смешанные браки в катовицком районе, трактуемом как стыковой район. Излагается механизм формирования основных социально-территориальных групп этого района. Представлены результаты регионального анализа а также локального анализа на примере г. Бытом. В конце статьи устанавливаются 3 уровня, на которых протекает процесс социальной интеграции: национальный, региональный и локальный. Констатируется наличие, по крайней мере потенциального, противоречия между отдельными местными сообществами и интеграцией в рамках этих сообществ. Отмечается также, что признание государственных границ 19 века единственными пространственными барьерами в процессе социальной интеграции недостаточно, так как основными единицами для анализировавшихся здесь процессов были административные районы области (повяты).

Перевела Эльжбета Яворская

LITERATURA

- Aglomeracje miejskie w Polsce. Pojęcie i terminologia*, 1973, Biul. KPZK PAN, 79.
- Andrzejewski A., 1978, *Niektóre materialne aspekty procesów urbanizacyjnych*, Ekspertyza nr 6, KPZK PAN, Warszawa.
- Berry B. J. L., 1973, *Growth centers in American urban systems*, vols. 1 and 2, Ballinger, Cambridge, Mass.
- Bertalanffy von L., 1984, *Ogólna teoria systemów*, Warszawa.
- Beshar J. M., 1962, *Urban social structure*, New York, Free Press.
- Chojnicki Z., 1980, *Podstawy prognozowania regionalnych systemów osadniczych*, Przegl., Geogr., 52, 4, 695–704.
- Ciechocińska M., 1985, *Tendencje zmian standardów warunków życia w Polsce w latach 1960–1981. Próba określenia rozpiętości regionalnych*, Przegl. Geogr., 57, 1–2, 15–35.
- Clarke C. G., 1971, *Residential segregation and intermarriage in San Fernando, Trinidad*, Geogr. Rev., 61, 198–218.
- Coombes M.G., Dixon J.S., Goddard J.B., Openshaw S., Taylor P.J., 1979, *Daily urban systems in Britain: from theory to practice*, Environment and Planning A, 11, 565–574.
- Domański R., 1970, *Syntetyczna charakterystyka obszaru na przykładzie okręgu przemysłowego Konin-Łęczyca-Inowrocław*, PWN, Warszawa.
- 1980, *Naczelne twierdzenie teorii rozwoju systemu osadniczego*, Przegl. Geogr., 52, 4, 659–694.
- Dylik J., 1948, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, Acta Geogr. Univ. Lodz. 2, LTN.
- 1971, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź.
- Dziewoński K., 1972, *Przegląd teorii sieci osadniczej*, [w:] K. Secomski (red.), *Elementy teorii planowania przestrzennego*, Warszawa.
- 1973, *W sprawie podstawowych pojęć i terminów używanych w analizie i planowaniu wielkich aglomeracji miejskich*, Biul. KPZK PAN, 79, 91–100.
- 1978, *Analysis of settlement systems: the State of the Art*, Pap. Reg. Sci. Ass., 40.
- Dziewoński K., Gawryszewski A., Iwanicka-Lyrowa E., Jelonek A., Jerczyński M., Węclawowicz G., 1977, *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 117.
- Dziewoński K., Korcelli P., 1981, *Migration and settlement*, Poland, Research Report-81-20, IIASA, Laxenburg, 97.
- Eberhardt P., 1988, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 148.
- Frey W., 1984, *Lifecourse migration of metropolitan whites and blacks and the structure of demographic change in large central cities*, Amer. Soc. Rev., 49, 803–827.
- Gedik A., 1986, *Recent development and possible future trends of urban growth in Turkey*, 26th European Regional Science Congress, Kraków.
- Gorzela E., 1987, *Polityka rolna PRL*, PWN, Warszawa.
- Grigorjew A. A., 1985, *Antropogenicnyje wozdejstwija na prirodnuju sriedu po nabljudenijam iz kosmosa*, Leningrad.
- Grzybczak J., Chłopecki K., Gorzela E., Jasiński W., Mienkowski S., Rafalski H., Tomczak F., Woś A. (opr.), 1988, *Spoleczny raport o zagrożeniach rozwoju wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej*. Rada Krajowa PRON, „Odrodzenie”, nr 7 z dnia 13 lutego 1988.

- Hall P., 1974, *International urban systems: outline of research project*, IIASA, Laxenburg.
- Hall P., Gracey H., Drewett R., Thomas R., 1973, *The Containment of urban England*, vols. 1 and 2. George Allen and Unwin, London.
- Hall P., Hay D., 1980, *Growth centers in the european urban system*, Berkeley.
- Haman J., 1982, *W sprawie rolnictwa i nauk rolniczych*, Nauka Polska, 1–2, 37–44.
- Hansen N., 1977, *Systems approaches to human settlements*, Pap. Reg. Sci. Ass., 38.
- 1978, *Human settlement systems: international perspective on structure, change and public policy*. Ballinger, Cambridge, Mass.
- Hartshorne R., 1933, *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, Ann. Assoc. Amer. Geogr., 23, 195–228.
- Illeris S., 1980, *Recent development of settlement systems of advanced market economy countries*. NSS, III, 257–279, and Geografisk Tidskrift, 78, 1979, 49–56.
- Jagielski A., 1981, *On some spatial properties of migration flows*, Espace-Pop.-Soc., 1.
- 1984, *Niektóre problemy badawcze w analizie własności przestrzennych sieci przepływów migracyjnych*, V polsko-radzieckie seminarium geograficzne, Nieborów 1984 (niepubl.).
- 1985, *Preferencje migracyjne na Dolnym Śląsku*, Studia Śląskie (w druku).
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1986, *Spójność Łódzkiego Zespołu Miejskiego w świetle badań związków usługowych występujących między miastami*, Acta Univ. Lodz., Folia Geogr. 7, 115–136.
- Jałowicki B., 1966, *Mierniki urbanizacji – próba teoretycznego zarysowania problematyki*, Studia Socjol., 3(22), 33–47.
- Jerczyński M., 1977a, *Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast (zagadnienia dominacji funkcjonalnej)*, [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, Statystyka Polski, 85, GUS, Warszawa, s. 20–116.
- 1977b, *Struktura i współczesne przemiany systemu osadniczego*, [w:] *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 117, 285–324.
- Jerczyński M., Gawryszewski A., 1984, *Problemy demograficzne a rozwój miejskiego systemu osadniczego Polski*, [w:] A. Kukliński (red.), *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza i rekonstrukcja*, Ossolineum, Wrocław, 155–211.
- Kawashima T., Korcelli P., (eds) 1982, *Human settlements systems: spatial patterns and trends*, CP-82-SI, IIASA, Laxenburg.
- Kennedy R. J. R., 1943, *Premarital residential propinquity and ethnic endogamy*, Amer. J. Sociol., 48, 580–584.
- Knobelsdorf W., 1967, *Przemiany ludnościowe po II wojnie światowej*, [w:] *Zabrze, Zarys rozwoju miasta*, Katowice, Wydawnictwo Śląsk, 175–193.
- Kołodziejcki J., Stasiak A., 1986, *Koncepcja podziału dwustopniowego – wariant podstawowy*, Biul. KPZK PAN, 128, 35–74.
- Korcelli P., 1977, *An the approach to the analysis of functional urban regions: a case study of Poland*, RM-77-52, IIASA, Laxenburg.
- 1981, *Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski*, [w:] *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 140, 189–212.
- 1982, *Migration and urban change*, Intern. Reg. Sci. Rev., 7.2, 193–216.
- Korcelli P., Potrykowska A., Bodzak D., 1981, *Układ przestrzenny i współzależności miast w Polsce*, Przegl. Geogr., 51, 209–233.
- Korcelli P., Potrykowska A., Bodzak D., 1981, *Układ przestrzenny i współzależności ośrodków dojazdów do pracy*, [w:] *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 140, 213–233.
- Kosiński L., 1973/78, *Zmiany ludnościowe związane z odzyskaniem ziem zachodnich i północnych*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Wrocław, Ossolineum, s. 47.
- Kulesza H., 1982, *Geografia niezaspokojonych potrzeb mieszkaniowych*, [w:] *Problemy polskiej przestrzeni*, Biul. KPZK PAN, 118.

- Lee E. S., 1966, *A theory of migration*, Demography, 3, 47–55, (tłumaczenie [w:] PZLG, 3/4, 1972, 9–28).
- Leopold A., Manteuffel R. (opr.) 1982, *Rolnictwo polskie—wczoraj, dziś i jutro*, Nauka Polska, 1–2, 45–83.
- Lewandowski J., 1983, *Strategia rozwoju rolnictwa*, PWE, Warszawa.
- Malinowski R., 1988, *Dziś i jutro polskiej wsi. Wywiad Romana Malinowskiego dla P.A.P. „Życie Warszawy” nr 66 z dnia 19–20 marca 1988.*
- Matczak A., 1982, *Funkcja wypoczynkowa strefy podmiejskiej Łodzi*, Łódź (mpis).
- Missalowa G., 1964., *Studia nad powstaniem Łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t.I—Przemysł, Łódź.
- Miształ J., 1984, *Weryfikacja narodowościowa na Śląsku Opolskim, 1945–1950*, Opole, Instytut Śląski.
- Miształ S., Kaczorowski W., 1979, *Zmiany w uprzemysłowieniu Polski w układzie nowych województw w latach 1939–1975*, Biul. Inf. IGiPZ PAN, 27, Warszawa.
- Mrozek W., 1964, *Procesy przemieszania i integracji społecznej ludności województwa katowickiego*, [w:] W. Mrozek (red.) *Przemiany przestrzenne, ludnościowe i społeczne w województwie katowickim*, Katowice, Śląski Instytut Naukowy, Biul. 43, 87–102.
- Nystuen J. D., Dacey M. F., 1961, *A graph theory interpretation of nodal regions*, Papers of RSA, VII, 29–42.
- Ochocki A., 1986, *Wpływ migracji na rozmieszczenie zasobów pracy w latach 1970–1983*, Monografie i Opracowania, 221, SGPiS, Warszawa.
- Olędzki J. R., 1981, *Zastosowanie zdjęć lotniczych w badaniach obszarów zurbanizowanych*, Prace i Studia Inst. Geogr., 24, Geogr. Ekon., 4, supplement.
- Peach C., 1980, *Ethnic segregation and intermarriage*, Ann. Assoc. Amer. Geogr., 70, 371–381.
- Potrykowska A., 1983, *Współzależności między dojazdami do pracy a strukturą społeczno-demograficzną regionu miejskiego Warszawy w latach 1950–1973*, Dok. Geogr. IGiPZ PAN, 2.
- Potrykowska, 1984, *Ciążenia do miast wojewódzkich w świetle dojazdów do pracy w 1978 r.*, KPZK PAN, maszynopis.
- Price C. A., Zubrzycki J., 1962, *The use of intermarriage statistics as an index of assimilation*, Popul. Stud., 16, 123–133.
- Puś W., 1984, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Acta Univ. Lodz., Lodź.
- Racine J., Reymond H., 1977, *Analiza ilościowa w geografii*, PWN, Warszawa.
- Regulski J., w 1980, *Rozwój miast w Polsce*, PWN, Warszawa.
- Rogers A., Castro L., 1981, *Model migration schedules*, RR-81-30, IIASA, Laxenburg, Austria.
- Roig G., 1970, *La theorie generale des systemes et les perspectives de developpement dans les sciences sociales*, [w:] *Analyse de systemes en Sciences Sociales (1)*.
- Rybicki P., 1979, *Struktura społeczna świata*, Warszawa.
- Rykiel Z., 1984, *Niektóre struktury społeczno-przestrzenne regionu katowickiego*, Przegl. Geogr., 56, 19–41.
- 1985a, *Regional consciousness in the Katowice Region, Poland*, Area, 17, 285–293.
- 1985b, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*, Studia KPZK PAN, 88, Warszawa.
- 1985c, *Regional integration and the boundary effect in the Katowice Region*, Geogr. Pol., 51, 323–332.
- 1988, *Powiązania małżeńskie a problemy integracji społecznej*, [w:] Z. Rykiel. (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne regionu katowickiego*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 151.
- Siemek Z., 1986, *Współczesne tendencje rozwoju urbanizacji na świecie a koncepcja unilinearne go rozwoju*, [w:] M. Rościszewski, Z. Siemek (red.), *Współczesne problemy światowych procesów rozwoju*, Dok. Geogr., 4.
- Stasiak A., 1973, *Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce*, Studia KPZK PAN.
- Straszewicz L., 1954, *Strefa podmiejska Łodzi*, Przegl. Geogr., 26, 4, 182–197.

- Strongina M. C., 1973, *Spoleczno-ekonomiczne problemy rozwoju dużych miast w ZSRR*, [w:] *Problemy aglomeracji miejskich*, Biul. KPZK PAN, 77.
- Szul R., Mync A., Lasocki M., Grochowski M., 1986, *Sytuacja społeczno-gospodarcza Polski w okresie kryzysu i reformy – ujęcie regionalne*, Przegl. Geogr., 58, 4, 627–680.
- Teledetekcja w gospodarce narodowej, *wybrane problemy*, 1980, GUGiK, Warszawa.
- Wceb J.W., 1963, *The natural and migrational components of population changes in England and Wales. 1921–1931*, Econ. Geogr., 39, 2, 130–148.
- Willekens F., Baydar N., 1983, *Forecasting place-to-place migration with generalized linear models. An application to urbanization in the Netherlands*, Voorburg: Netherlands Interuniversity Demographic Institute, Working Paper, 42.
- Zagożdżon A., 1978, *Ośrodki regionalne i subregionalne Polski*, Inst. Geogr. UW.
- Zelinsky W., 1971, *The hypothesis of the mobility transition*, Geogr. Rev., 61, 2, 219–249.

PRACE GEOGRAFICZNE IG I PZ PAN

140. Dziewoński K., Korcelli P., (red.), *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, 1981, s. 267, 63 il., zł 82,—
141. Rościszewski M., Mashbits Y. S. Siemek Z. (red.), *Third World, geographical problems of development*. Proceedings of the III Polish-Soviet Seminar, Warsaw, September, 1979, 1981, s. 121, zł 50,—
142. Słupik J., *Rola stoku w kształtowaniu odpływu w Karpatach fliszowych*, 1981, s. 98, 34 il., 10 fot., zł 32,—
143. Froehlich W., *Mechanizm transportu fluwialnego i dostawy zwietrzelin do koryta w górskiej zlewni fliszowej*, 1982, s. 144, 68 il., 17 fot., zł 120,—
144. Rościszewski M. (red.), *Różnicowanie się i nowe podziały światowej przestrzeni społeczno-gospodarczej*, 1983, s. 96, 13 il., zł 50,—
145. Baumgart-Kotarba M. *Kształtowanie koryt i teras rzecznych w warunkach zróżnicowanych ruchów tektonicznych (na przykładzie wschodniego Podhala)*, 1983, s. 145, 39 il., 13 fot., zł 110,—
146. Drozdowski E. *Stratygrafia i geneza osadów zlodowacenia wistulian w północnej części dolnego Powiśla*, 1986, s. 90, 22 il., 25 fot., zł 150,—
147. Kostrowicki A. S. (red.), *Studium geoekologiczne rejonu jezior wigierskich*, s. 134, zł 210,—
148. Eberhardt P., *Regiony wyludniające się w Polsce (w druku)*
149. Szulc P., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, s. 138, zł 300,—
150. Leszczycki S., *Badania geograficzne nad osadnictwem w południowej Anatolii*, 1987, s. 113, 7 il., 45 fot., zł 230,—
151. Rykiel Z. (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*,

ISBN 83-04-03223-6
PL ISSN 0373-6547

<http://rcin.org.pl>

WSPÓŁCZESNE PRZEMIANY REGIONALNYCH SYSTEMÓW OSADNICZYCH W POLSCE

<http://rcin.org.pl>